

5

1985

létünk

**társadalom
tudomány
kultúra**

létünk

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XV. évfolyam, 5. szám, 1985. szeptember—október

*„Nem az emberek tudata az, amely létüket,
hanem megfordítva, társadalmi létük az,
amely tudatukat meghatározza.”*

Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához
Előszó, 1859.

Forum Könyvkiadó, Újvidék

Szerkesztő bizottság

Arokszállási Borza Gyöngyi szerkesztő

Ing. Bacsí Sándor

Bózsó István

Fehér Kálmán

Fejős I. István magiszter

Gabriel-Molnár Irén magiszter

Dr. Györe Kornél főszerkesztő-helyettes

Illés Lajos műszaki szerkesztő

Dr. Matkovics József

Borislav Martin magiszter

Dr. Rehák László fő- és felelős szerkesztő

Szilágyi Gábor

Dr. Szórád György

Dr. Tóth Lajos

Dr. Várady Tibor

Szerkesztői tanács

Apró László

Dr. Balla Ferenc

Borza József

Csonti János

Dr. Gyüre István

Földessy László

Franc Lajos

Gere Terézia

Gutási Miklós

Dr. Jankovics József

Kelemen Dezső

Dr. Božidar Kovaček

Borislav Martin magiszter

Dr. Mirnics József

Vladimir Popin

Dr. Rehák László

Szilágyi Gábor

Szirovica Antal

Dr. Teleki György

Tóth István, a tanács elnöke

Dr. Vajda József

Zrilić Ilona

Szerkesztőségi titkár

Terényi Zsófia

A fedőlapot

Sáfrány Imre és Szilágyi Gábor tervezte

Készült a Forum nyomdájában, Újvidéken

A szám kéziratának leadási ideje, 1985. július 15.

Megjelent 1985. szeptember 5.

YU ISSN 0350-4158

TARTALOM

<i>Hódi Sándor</i>	Az előrelátás és az akadály-hangsúly mértéke	627
<i>Koncz Katalin</i>	Munka szerinti elosztás — nemek szerinti bér- és keresetkülönbségek Magyarországon	645

<i>Somogyi Sándor-Djigás Branimir-Gazafi László</i>	A termelésirányítás információrendszerének kialakítása a húsipar-ségek Magyarországon	645
<i>Bela Duranci</i>	Faragó Endre	672

Jelen és múlt

<i>Mák László</i>	A technokrácia kialakulása és fejlődése különös tekintettel jugo-szláviai megjelenési formáira	694
<i>Lévay Endre</i>	Két évtized szótárak között	709

Szimpozion

<i>Aleksandar Đurđev</i>	Tanácskozás a társadalmi-politikai közösségek alkotmányos koncepciójának megvalósulásáról	728
--------------------------	---	-----

Nemzetközi szemle

<i>Varga István</i>	Adalékok a terrorizmus kórbonctanához	735
<i>David J. Roy</i>	Laboratóriumi — in vitro — megtermékenyítés és magzatátültetés, Aktuális etikai kérdések	750

Könyv- és folyóiratszemle

<i>Losonczi Alpár</i>	Korsch Marx-monográfiája	758
<i>Bálint István</i>	Kína a reformok útján	763
<i>Sebők Zoltán</i>	Két tanulmány a kubizmusról	769
<i>Vajda Gábor</i>	Magyar népballadák — szerbhorvátul	770

Illusztráció

Faragó Endre alkotásai

Hódi Sándor

AZ ELŐRELÁTÁS ÉS AZ AKADÁLY-HANGSÚLY MÉRTÉKE

A motivált viselkedés mindig a külső környezethez igazodva, bonyolult társadalmi valóságba ágyazódva megy végbe. Amikor az ember cselekvésre vállalkozik, nem csupán szükségleteire hallgat, nemcsak önnön vágyait, igényeit és érdekeit mérlegeli, hanem a megvalósításukhoz szükséges feltételeket is. Cselekvése meghatározásakor tehát világosan látott vagy csupán ösztönösen érzékelt alternatívák között dönt, azzal a céllal, hogy igényeit minél jobban és minél kisebb kockázattal kielégítse.

A külső környezet rendszerint az akadályok sorával nehezíti a szükségleti cél elérését. Ezeket az akadályokat a sikeres cselekvés szempontjából célszerű, ám korántsem könnyű mindig számba venni. Így tényleges esélyeink és lehetőségeink, valamint azok szubjektív megítélése között rendszerint kisebb-nagyobb eltérés áll fenn. Hogy ez az eltérés milyen mértékű, hogy helyzetmegítélésünk milyen irányban „torzít” — túlbecsüljük-e lehetőségeinket és képességünket vagy éppen ellenkezőleg a nehézségek árnyéka is aggályossá és cselekvésképtelenné tesz bennünket — az sok mindenben múlik. Tapasztalatunk, tudásunk, személyiségjegyeink mindenképpen fontos szerepet játszanak ebben, az előrelátással kapcsolatos pszichés habitusunk kialakulása azonban végső soron a szocializáció függvénye. A félelemkondicionáláson alapuló nevelés eredményeként például ún. „elkerülési viselkedés” alakul ki. Túlzott menekülési reflex lesz úrrá az ilyen embereken, ha szükségleti céljaik megvalósítása során akadályba ütköznek, konfliktusba keverednek. Ilyenkor nem a körülmények mérlegelése dominál náluk, mint ahogyan az ésszerű lenne, hanem kikapcsolva minden racionális megfontolást, menekülnek az adott helyzetből. Még ha tisztában is vannak magatartásuk helytelenségével, nem képesek legyőzni menekülésre késztető félelemérzetüket.

Nem szerencsés természetesen a másik véglet sem, vagyis, ha valaki túl erős cselekvésvágyától fűtve nem ismeri fel a cselekvési csapdahelyzeteket. Hiába vág neki ugyanis az ember a „kínálkozó lehetőségeknek”, ha azok a szükségleti cél szempontjából eleve hamis alterna-

tívat jelentenek, ha a „járható utak” a konfliktus megoldása helyetti zsakutcába vezetnek. A mindennapi élet számtalan ilyen csapdahelyzetet rejt magában, s aki ezt nem ismeri fel, az szármalasan vívja a maga Don Quijote-harcát „jogaiért”, „igazáért”. Az alkoholista férj és „idegbeteg” felesége véget nem érő perlekedése is hasonló „alternatívákon” nyugszik, hogy csak egyetlen példával tegyük szemléletesebbé gondolatfűzésünket.

Am akár reális cselekvési tér híján, akár személyi cselekvési képtelensége (félelmei) miatt kényszerül valaki szükségleteinek és érdekeinek a feladására, a frusztrációs feszültség alól nem mentesülhet. S ha a frusztrációs feszültség cselekvési szinten nem nyilvánulhat meg, kognitív szintre tevődik át: a tényleges vagy vélt akadályokra vonatkozó gondolatokban, képzeletekben ölt formát. A szorult helyzetben levő ember megpróbálja legalább gondolatban végigküzdeni a különböző szintű és jellegű érdekütközéseket, s ha ezt cselekvés nem is követi, a frusztrációs feszültség csökken valamelyest.

Felmerül ezek után a kérdés, vajon lehetséges-e annak megállapítása, hogy a motivált viselkedés mennyire van összhangban a tényleges cselekvési lehetőségekkel? Van-e valamilyen mód annak megállapítására, hogy az akadály-hangsúly kinél milyen mértékű?

Minden egyes cselekvési helyzetre vonatkozó érvénnyel ezt aligha lehetséges megállapítani. A személyiség valamilyen tartós, jellemző pszichés predispozíciójaként azonban igen. S ehhez „mindössze” azt kell megvizsgálnunk, hogy ki hogyan viselkedik frusztrációs helyzetben. Alábbi tanulmányunkban — dolgozóink cselekvésvállalási hajlandóságát vizsgáló átfogóbb kutatási programunk részeként — ennek meghatározására tesszük most kísérletet.

*

Az akadály-hangsúly mértékére vonatkozó adatainkat, amelyek megállapítására Rozenzweig frusztrációs-tesztjének O—D (Obstacle—Dominance) mutatója szolgált számunkra, a könnyebb áttekinthetőség végett célszerűnek látszott három csoportba osztani.

A magas, 60 feletti O—D értékek az akadályoztatás mértékének túlhangsúlyozására, az akadály *predominációjára* utalnak. Az ebbe a csoportba tartozó személyek túl nagy jelentőséget tulajdonítanak az akadályoknak. A frusztrációs helyzet túlzottan megüli képzeletüket, gondolataikat, tudatukat. Ennek hátterét keresve fokozott személyi érzékenységre sértődékenységre, cselekvési szorongásra kell gondolnunk.

Az alacsony, 40 alatti O—D értékek viszont, ezzel ellentétben, a realitással való kapcsolat hiányára utalnak. Arra vallanak, hogy az egyén nem tulajdonít kellő fontosságot az akadályoknak, a frusztrációt kiváltó szituációknak. Vagy azért, mert helyzetismerete hiányos, s nem számol az akadályokkal vagy pedig egyszerűen lebecsüli azokat.

A 40—60 közötti O—D értékek jelentik a „normál-övezetet”. Azok-

nál a személyeknél várhatók ilyen értékek, akik jó realitásérzéssel rendelkeznek, előrelátóak, nem becsülik túl saját lehetőségeiket és képességüket, s ugyanakkor a frusztráció sem rettentí vissza őket a cselekvéstől.

Felmérésünk első fontos észrevételeként az a megállapítás kínálkozik, hogy a vizsgált populáción belül viszonylag kevés személynél mutatható ki a realitással való kapcsolat hiánya. Az 1150 fő közül ugyanis mindössze 85 személynél kaptunk alacsony O—D értéket, ami 7,39%-nak felel meg. Annál inkább beszélhetünk viszont az aggályos előrelátásról, az akadály jelentőségének felnagyításáról. Dolgozóink 44%-a, azaz 506 fő esetében beszélhetünk fokozott érzékenységről, ennyi ember társítja a cselekvéshez a személyi veszélyeztetettség gondolatát.

Jóllehet a frusztrációs helyzet igen sok személy tudatát színezi át oly mértékben, ami már a cselekvés rovására megy, dolgozóink többségét — 48,61%-át, azaz 559 főt — mindazonáltal kellő realitásérzők jellemzi. Vagyis többségükben mégiscsak reálisan mérik fel képességeiket és tartanak ki célkitűzéseik mellett.

Az akadály szerepének, jelentőségének túlhangsúlyozása azonban a férfiak és nők között nem egyenlő mértékű. Amint azt a mellékelt (1.) táblázat is érzékelteti, nagy különbségek tapasztalhatók mindhárom mutató mentén.

Az akadály predominációjára vonatkozó értékek nemek szerinti megoszlása

1. táblázat

Neme	O—D érték						Összesen	
	0—39		40—60		60 fölött			
	n	%	n	%	n	%	N	%
férfi	79	8,35	497	52,54	370	39,11	946	100
nő	6	2,94	62	30,39	136	66,67	204	100
együtt	85	7,39	559	48,61	506	44	1150	100

A nők még kevésbé tűznek ki maguk elé képességeikhez mérten elérhetetlen célokat, mint a férfiak. Amíg ugyanis az alacsony O—D értéket adó személyek aránya a férfiak között 8,35%, a nőknél ez az arány csak 2,94%.

Ez az eltérés azonban nem a férfiakénál „jobb” realitásérzéssel, hanem a nők fokozott érzékenységevel, cselekvési félelmével magyarázható. Adataink tükrében a frusztrációs helyzet csak a nők 30,39%-át nem félemlíti meg a férfiak 52,54%-ával szemben.

Az átlagos O—D értékekben mutatkozó 22,15 százalékos különbségnél is szembetűnőbb a magas O—D értékekben való eltérés. Mert amíg a férfiak 39,11%-a hajlik az akadályoztatás mértékének túlhangsúlyozására, a nőknél ez az arány 66,67%.

Az akadály predominációját jelző, 60 feletti O—D értékekben tapasztalható 27,56 százalékos eltérés túlságosan jelentős ahhoz, hogysem mellette

szó nélkül elmehetnénk. A cselekvési félelem terén mutatkozó nagyfokú különbségek nemek között mindenképpen felveti a nők és férfiak eltérő neveléséből és társadalmi cselekvési lehetőségeiből fakadó esélyegyenlőség kérdését. Az akadály-hangsúly eltérő mértékéből az esélyegyenlőség hiányára lehet következtetnünk. Egyelőre azonban még nehéz volna megválaszolni, hogy a nőknél tapasztalható nagyfokú cselekvési félelem (és a cselekvési félelem egyáltalán, a nemektől függetlenül) mennyire reális, azaz mennyire lehet azt a társadalmi életben lejátszódó folyamatokra, az objektív cselekvési térre visszavezetni, vagy mennyire kell inkább a szocializáció valamilyen sajátosságának, a szigorúbb nevelés — „túlkondicionálás” — következményének tekinteni.

A nemek szerinti összevetés után lássuk most, hogyan befolyásolja az előrelátást — az akadályok megítélését — az életkor. A fiatalabb vagy az idősebb korosztályokat jellemzi-e jobb realitás-érzék, azok vagy ezek képzeletét és gondolatvilágát üli meg jobban a frusztrációs feszültség?

Az akadály predominációjára vonatkozó értékek életkor szerinti megoszlása

2. táblázat

Korcsoportok	O—D érték						Összesen	
	0—39		40—60		60 fölött			
	n	%	n	%	n	%	N	%
18—29 év	30	7,90	181	47,63	169	44,47	380	100
30—39 év	32	7,71	189	45,54	194	46,75	415	100
40—49 év	17	7,59	116	51,78	91	40,63	224	100
50 fölött	6	4,58	73	55,73	52	39,69	131	100
együtt	85	7,39	559	48,61	506	44	1150	100

Amint a fenti (2.) táblázat adataiból láthatjuk, a 0—39 közötti O—D értékek eloszlásában nincs lényeges eltérés az egyes korcsoportok között. A realitásérzék hiányával jellemezhető személyek aránya csaknem valamennyi csoportban 7% körül van. Kivételt ez alól csak az 50 év felettiek korcsoportja jelent, amennyiben náluk a lehetőségeiket és képességüket túlbecsülő személyek aránya még kisebb. A 18—29 évesek korosztályában kapott legmagasabb értékekhez viszonyítva például a realitásérzék hiányával jellemezhető személyek aránya 3,32%-kal kisebb. Ha nem ilyen csekély eltérésről lenne szó, még igazolva látnánk azt az általános vélekedést, hogy az idősebb emberek megfontoltabbak, előrelátóbbak cselekvéseikben a fiatalabb nemzedékeknél.

De hogy ez a közhely bizonyos tendenciát csakugyan jelezhet, csak akkor válik elképzelhetővé, ha az átlagos és magas O—D értékek korcsoportok szerinti eloszlását is tüzetesen szemügyre vesszük. A 40—60 közötti O—D értékek oszlopában, vagyis a kellő előrelátást illetően ugyanis az egyes korcsoportok között már jelentősebb arányeltolódás figyelhető meg. Mégpedig érdekes módon, a fiatalabb korosztályoknál

valóban alacsonyabb, az idősebb korosztályoknál viszont magasabb a jó realitásérzékkel rendelkező személyek számaránya. Igaz, az egyes korcsoportok közti különbség ilyen vonatkozásban nem túl nagy, alig 3—4%, és a 30—39 évesek csoportja kivételt is jelent 45,54%-os értékével ez alól a „szabály” alól, tény azonban, hogy a 40, de különösen az 50 év feletti korosztályoknál a populációra jellemző átlagérték felett van a „normálövezetbe” tartozó személyek aránya.

A mondottak után már nyilvánvaló, hogy jelentős különbségek adódnak a 60 feletti O—D értékek életkor szerinti eloszlása terén is. S valóban, amíg a fiatalabb, 40 év alatti korosztályoknál a cselekvési gátoltság — érzékenység, sértődékenység — kifejezettebb, a 40 feletti korosztálynál mérsékeltebb. A különbség a két csoport között 5,38%. Ha nem is túl jelentős ez az eltérés sem, összegezeként elmondhatjuk, hogy az életkor előrehaladtával az akadály-hangsúly mértéke csökken, és az előrelátás a jó realitásérzék irányába mozdul el.

S vajon mi a helyzet a nemzeti hovatartozás tekintetében? Kimutatható-e valamilyen különbség az egyes nemzetek és nemzetiségek között az akadály-hangsúly mértékét illetően? Azonos vagy eltérő arányok figyelhetők-e meg az egyes mutatók — realitással való kapcsolat hiánya, realitásérzék, cselekvési félelem — terén?

Alábbi (3.) táblázatunk adatai ezekre a kérdésekre vetnek fényt.

*Az akadály predominációjára vonatkozó értékek
nemzetiségek szerinti megoszlása*

3. táblázat

Nemzetiség	O—D érték						Összesen	
	0—39		40—60		60 fölött			
	n	%	n	%	n	%	N	%
magyar	69	7,5	451	49,02	400	43,49	920	100
szerb	13	6,63	98	50	85	43,37	196	100
egyéb	3	8,82	10	29,41	21	61,77	34	100
együtt	85	7,39	559	48,61	506	44	1150	100

Ha a populáció 97%-át kitevő magyarok és szerbek O—D értékeit összevetjük, arra a megállapításra kell jutnunk, hogy az akadályhangsúly niértékét illetően nincs semminemű különbség a két etnikai csoport között. Amint azt a táblázat adataiból láthatjuk, a 60 fölötti O—D értékeknél az eltérés 0,12, a 40—60 közötti értékeknél 0,98, a 0—39 közötti O—D értékeknél pedig 0,87 százalék, vagyis az eloszlás szinte tökéletes mindhárom mutató mentén. Igaz, az „egyéb” kategóriába sorolt nemzetek és nemzetiségek O—D érték mutatói eltérést mutatnak a populáció, illetve a magyarok és szerbek átlagértékeitől, ezek az eltérések azonban a kis számokkal való százalékos kimutatás torzításaiként is értelmezhetők. Még nagyobbak lennének az aránytalanságok, s vele a torzítás mértéke,

ha az „egyéb” kategóriába való összevonás helyett a 2 vagy 3 tagból álló nemzeti és nemzetiségi csoportokra vonatkozóan külön-külön mutattuk volna ki az akadály-hangsúly mértékére vonatkozó adatok százalékos elosztását.

Tekintettel arra a körülményre, hogy az akadály-hangsúly mértéke, mint pszichés predispozíció, a társadalmi gyakorlatban való részvétel szempontjából kulcsfontosságú, szeretnénk hangsúlyozni az együttélő, különböző nemzetiségű személyek pszichés habitusában mutatkozó egyöntetűség jelentőségét. Annál is inkább, mivel a nemzeti tudat politikai célzatú túlmisztifikálása miatt a köztudatban az egyes nemzetek és nemzetiségek pszichés habitusára vonatkozóan számos téves elképzelés tartja magát. Egyebek mellett például az, hogy a nemzetiségi „érzékenyebbek”, „sértődékenyebbek”, mint az „államalkotó” nemzetek tagjai, s emiatt állítólag társadalmi cselekvésvállalásukban is „visszafogottabbak”. Nyilvánvalóan vannak helyzetek, amelyek az efféle teóriák látszólagos igazolási alapjául szolgálhatnak, felmérési adataink azonban egyértelműen cáfolják a cselekvési lehetőség objektív hiányának alkati adottságokkal, nemzeti karaktervonásokkal való magyarázatát. Ott ahol az „érzékenység”, „sértődékenység” jelen van, ahol a cselekvési „visszafogottság” csakugyan kimutatható, az az együttélő, azonos helyzetben levő nemzeteknek és nemzetiségeknek egyformán sajátja. A cselekvéstől való félelmet illetően a pszichológiai különbségtevést semmi sem indokolja, s ha cselekvési szinten mégis megfigyelhető ilyen különbség az kizárólag az esélyegyenlőség objektív hiányával magyarázható.

Hogy a tudati tényezők egyébként milyen nagy mértékben befolyásolják az akadály-hangsúly mértékének kialakulását, azt a nemek között tapasztalható különbségek mellett az iskolai végzettség szerinti differenciálódás érzékelteti talán legszemléletesebben. Az iskola tudatformáló szerepének megítélése azonban korántsem egyértelmű. Az ember ugyanis azt hinné, hogy az iskolai végzettség a realitásérzék javulásával, fokozódásával jár együtt. Erről azonban szó sincs. Ellenkezőleg, felmérési eredményeink inkább arra utalnak, hogy az iskolai végzettség bizonyos mérvű cselekvési elbizonytalanodással jár együtt. Mivel a cselekvési készség helyett az akadály-hangsúly mértéke az, ami jelentősen felerősödik, tudatformálás alatt paradox módon leginkább az iskola represszív szerepének következményeit (fokozott „érzékenységet”, „sértődékegységet”, a képzelet- és gondolatvilág frusztrációs helyzetből való erős átszíneződését) kell értenünk.

Az iskolai végzettség, pontosabban az iskolai oktatás során szerzett tapasztalatok mellett az akadály-hangsúly mértékének megítélésében nagy szerepet játszik a végzettségtől nem függetleníthető társadalmi szerepkör is. Nemcsak a reális cselekvési alternatívákban mutatkozó különbségek miatt, hanem a társadalmi munkamegosztással járó alá- és fölérendeltségi viszonyok kínálta más-más szubjektív rálátás miatt is.

*Az akadály predominációjára vonatkozó értékek
szakképzettség szerinti megoszlása*

4. táblázat

Szakképzettség	O—D érték						Összesen	
	0—39		40—60		60 fölött			
	n	%	n	%	n	%	N	%
Nem teljes elemi	9	8,91	45	44,56	47	46,53	101	100
8 elemi	12	8,70	59	42,75	67	48,55	138	100
Félszakképzett	6	7,69	38	48,72	34	43,59	78	100
Szakképzett	34	8,08	235	55,82	152	36,10	421	100
Magas szakképz.	5	6,17	42	51,85	34	41,98	81	100
Középiskolai v.	14	6,03	101	43,54	117	50,43	232	100
Főiskolai végz.	4	7,14	23	41,07	29	51,79	56	100
Egyetemi végz.	1	2,33	16	37,21	26	60,46	43	100
Együtt	85	7,39	559	48,61	506	44	1150	100

A mondottakat meggyőzően bizonyítja az O—D értékek szakképzettség szerinti eloszlását bemutató (4.) táblázatunk. Szemügyre véve például a 60 feletti O—D értékek oszlopát, fel kell figyelni az egyes szakképzettségi csoportok között tapasztalható jelentős különbségekre.

E számadatok tükrében a frusztráció a szakképzett személyek tudatát ulti meg legkevésbé. Mindössze 36,10%-uknál figyelhető meg cselekvési szorongás frusztrációs helyzetben. Őket — 5,88 százalékos eltéréssel — a magas szakképzettségűek követik. A frusztrált személyek aránya e csoporton belül már 41,98%. Ehhez közeli, de még magasabb — 43,59 százalékos — értékkel szerepelnek a félszakképzettek is. A nem teljes elemi és a nyolc osztályt végzettek csoportjában a cselekvési szorongástól szenvedő személyek aránya tovább növekszik, s 46,53, illetve 48,55 százalékot ér el. A nagymérvű frusztráltság, a képzelet- és gondolatvilág teljes átszíneződése igazán azonban a középiskolát, főiskolát és egyetemet végzett személyeknél válik szembetűnővé. Mindhárom csoportban 50 százalék felett van a frusztrált személyek aránya. Mégpedig ez az arány a középiskolát végzettek csoportjában 50,43, a főiskolát végzeteknél 51,79, az egyetemi végzettségűeknél pedig 60,46%. A legmagasabb értékkel szereplő szakképzettek, és a legalacsonyabb értékkel szereplő egyetemi végzettségűek csoportja közti eltérés már 24,36 százalék.

A 40—60 közötti O—D értékek eloszlása nem lehet más, mint ennek a helyzetnek a fordítottja. A kellő realitásérzékről tanúskodó, s ugyanakkor a cselekvéstől sem szorongó személyek aránya, ahogyan várható is, a szakképzettek csoportjában a legmagasabb — 55,82%. Csökkenő sorrendben ezt a magas szakképzettségűek és a félszakképzettek csoportja követi 51,85, illetve 48,72 százalékkal. A többi szakképzettségi csoportnál, egymástól kevés eltéréssel, néhány százalékkal a populációra jel-

lemző átlag alatt marad ezeknek a személyeknek az aránya. A sort az egyetemi végzettségűek csoportja zárja 37,21 százalékkal.

Igaz viszont, hogy a realitással való kapcsolat hiánya is az egyetemet végzettek csoportjában a legalacsonyabb. Mindössze egyetlen személy szerepel a 0—39-es O—D értékek oszlopában, míg a többi szakképzett-ségi csoportnál jelentősebb különbségek nélkül a populáció átlagértékére jellemző arányokat kapunk.

Lévén hogy az iskola fontos szerepet játszik a cselekvési gátak kiépítésében és a kognitív funkciók elmélyítésében, tulajdonképpen nem meglepő, hogy az iskolai végzettségtől függően a frusztrált személyek aránya növekszik. Az akadály-hangsúly mértékére vonatkozó különbségek azonban kifejezésre jutnak a termelő- és nem termelőmunkát végző személyek összevetése során is, így a frusztráltság valójában nemcsak önmagában véve az iskolai végzettségnek, hanem bizonyos mértékben a végzett munka természetének, az iskolai végzettségtől függően betölthető társadalmi szerepkörnek is függvénye. Bizonyítja ezt alábbi táblázatunk is, amelyben a 8 szakképzettségi csoportot 3 kategóriába vontuk össze, jobban kifejezésre juttatva így a (betanított) segéd munkások, a tulajdonképpen (szakképzett, felszakképzett vagy magas szakképzettségű) termelő munkások és az ún. „rezsi munkát” végző (középiskolát, főiskolát, illetve egyetemet végzett) személyek közötti különbségeket. De mivel az egyes kategóriákon belül a nemek részvételi aránya közelről sem egyenlő mértékű, a tevékenységi kör és az akadály-hangsúly mértéke közti összefüggéseket érzékeltető O—D értékeket célszerűnek látszik nemek szerinti bontásban is bemutatni. Lássuk azonban előbb az összesítő táblázat eredményeit.

*Az akadály predominációjára vonatkozó értékek
a tevékenységi kör 3 kategóriája szerint*

5. táblázat

Szakképzett-ségi szint	O—D érték						Összesen	
	0—39		40—60		60 fölött			
	n	%	n	%	n	%	N	%
1. kategória	21	8,78	104	43,52	114	47,70	239	100
2. kategória	45	7,76	315	54,31	220	37,93	580	100
3. kategória	19	5,74	140	42,30	172	51,96	331	100
együtt	85	7,39	559	48,61	506	40	1150	100

Amint a fenti (5.) táblázat adataiból látjuk, a szakképzett termelő munkások a legkevésbé frusztráltak. A cselekvési szorongással jellemezhető személyek aránya e kategórián belül 37,93%. Az első kategóriába sorolt személyeknél, a segéd munkások csoportjában, mintegy 10%-kal magasabb a frusztrált személyek aránya. A szakmunkások csoportjától azonban a „rezsi személyek” csoportja tér el leginkább, amennyiben a

két kategória közti különbség a magas O—D értékek vonatkozásában 14,03%.

A 40—60 közötti O—D értékeket illetően annyiban módosul a helyzet, hogy a három helyett valójában csak két csoport különíthető egymástól el, a szakmunkások csoportja az 54,31 százalékos értékkel, és a nem szakmunkások, az 1. kategóriába sorolt személyek 43,52%-os, illetve a 3. kategóriába sorolt „rezi személyek” 42,30 százalékos értékével.

Nemek szerinti bontásban némiképpen módosul a helyzet.

*Az akadály predominációjára vonatkozó értékek férfiaknál
a tevékenységi kör 3 kategóriája szerint*

6. táblázat

Szakképzeti- ségi szint	O—D érték						Összesen	
	0—39		40—60		60 fölött			
	n	%	n	%	n	%	N	%
1. kategória	16	10,32	80	51,61	59	38,07	155	100
2. kategória	44	7,83	309	54,98	209	37,19	562	100
3. kategória	19	8,30	108	47,16	102	44,54	229	100
együtt	79	8,35	497	52,54	370	39,11	946	100

Az 5. és 6. táblázat adatait összevetve azt tapasztaljuk, hogy a 2. kategóriában, azaz a szakképzett termelőmunkások csoportjában az O—D értékek eloszlása csaknem azonos marad. Ezzel szemben az 1. és 3. kategóriákban jelentős arányeltolódás figyelhető meg, mégpedig a realitászérzék és cselekvőképeség javára. Ami feltételezi, hogy ugyanezen kategóriákon belül a nőknél sokkal kedvezőtlenebb a helyzet.

*Az akadály predominációjára vonatkozó értékek nőknél
a tevékenységi kör 3 kategóriája szerint*

7. táblázat

Szakképzett- ségi szint	O—D érték						Összesen	
	0—39		40—60		60 fölött			
	n	%	n	%	n	%	N	%
1. kategória	5	5,95	24	28,57	55	65,48	84	100
2. kategória	1	1,01	33	33,33	65	65,66	99	100
3. kategória	—	—	5	23,81	16	76,19	21	100
együtt	6	2,94	62	30,39	136	66,67	204	100

Az akadály-hangsúly mértéke a nőknél mindhárom kategórián belül igen magas százalékot ér el. Az első és második kategóriában ez az arány egyaránt 65%, a harmadik kategóriában, vagyis a „rezi” személyek csoportjában, ennél is magasabb, 76,19%. A férfiaknál ugyanezen kategóriákban a frusztrált személyek aránya a következőképpen oszlik meg.

Az első kategóriában 38,07, a másodikban 37,19, a harmadik kategóriában pedig 44,54%. A nők és férfiak magas O—D értékei közötti különbség ekként 27,41; 28,47, illetve 31,65%. Ebből adódóan természetesen nagy különbségek figyelhetők meg a realitásérzék és cselekvőképesség tekintetében is. Az első kategóriába sorolt személyeknél ez a különbség — a férfiak javára — 23,04%, a második kategóriában 21,65, a harmadik kategóriában pedig 23,35%.

Az akadály-hangsúly mértékét illetően a nemek közötti legnagyobb (39%-os) eltérés a szakképzett férfiak és a „rezsi” munkát végző nők csoportja között figyelhető meg. Ez a majd 40 százalékos eltérés tulajdonképpen összegeződése a férfiak és nők eltérő szocializációjából, az iskolai végzettségéből, valamint az egyes munkakörök „természetéből” fakadó különbségeknek. Az az alapvető tendencia, hogy a közvetlen termelésben dolgozó szakképzett munkások összességükben jobb realitásérzékkel rendelkeznek, mint a „rezsi” személyek, a nőkre vonatkozóan is érvényes, a nők fokozott érzékenysége, cselekvési szorongása miatt azonban az eltérést érzékeltető különbségek kevésbé szembetűnőek.

*

A nőket és a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező személyeket jellemző nagyobb fokú cselekvési szorongás (frusztráltság) meghatározott társadalmi viszonyokat és állapotokat fejez ki. Az elemzett tendenciákból így némi valószínűséggel a társadalmi életben lejátszódó folyamatokra lehet következtetni.

Egyelőre azonban, e folyamatok természetét és mibenlétét illetően, még sok a nyitott kérdés. Nehéz volna megmondani például, hogy az akadály predominációjára vonatkozó, általunk regisztrált magas értékek a reális veszély mértékét tükrözik-e vagy csakugyan túlzó előrelátást jeleznek, azaz a cselekvéstől való nagyfokú félelem kifejeződését kell látnunk bennük. Bár a döntő kérdés tulajdonképpen nem is az, hogy a cselekvési szorongás, önmagában és általában véve, indokolt vagy sem, hanem hogy mire irányul, mivel kapcsolatban merül fel legerősebben ez a félelem. Az akadály-hangsúly mértéke ugyanis — s ez az, ami igazán elgondolkodtató — nem egyformán vonatkozik az élet minden egyes területére. Amíg cselekvésvállalásainkban bizonyos téren túlzó óvatosság figyelhető meg, aggályos előrelátás jellemez bennünket, az élet más szféráiban a realitáshiány az, ami szembeötlő.

Hadd szemléltessük ezt csak egyetlen példával itt. Közismert, hogy az emberek többnyire igen visszafogottan viselkednek nyilvánosság előtt, s nagyon nehéz rábírní őket, mondjuk, politikai meggyőződésük kifejtésére. Egyáltalán a közéleti szerepvállalás minden formáját eléggé kockázatosnak vélik ahhoz, hogy az feszélyezze őket. Ugyanakkor az egészséges életvitel szempontjából az előrelátásnak úgyszólván nyoma sincsen. Hiába a túltápláltság, a dohányzás, az alkoholizmus káros hatására rá-

mutató folyamatos felvilágosító munka, s hiába a kampányok, nem alakul ki igazi veszélyérzet, ami megfontoltabbá tenné az embereket a téren. Még kiélezettebb a realitásérzék hiánya a közlekedésben. Ugyanazok, akiket egy egyszerű összejövetel, megbeszélés feszélyez, s akik felettébb érzékenyek és sértődékenyek a személyi integritásukat fenyegető legcsekélyebb veszéllyel szemben, a volán mellett ülve olykor a közvetlen életveszélyt sem érzékelik. Sőt, az értelmetlen kockázatvállalást (gyorshajtást, szabálytalan előzés, ittas állapotban való vezetést) esetleg az „ügyesség” és a „bátorság” valamilyen próbájának tekintik.

Az előrelátás tehát, amint az talán példánkból is kitűnik, nem mindig a reális veszély mértékében van jelen bennünk, hanem többnyire az előzetesen kondicionált félelemnek a függvénye. Amitől jobban félünk, azzal szemben elővigyázatosabbak vagyunk, meggondoltabban viselkedünk. Bizonyos típusú cselekvésvállalással kapcsolatos félelmünk olyan erős lehet, hogy — függetlenül a reális veszély mértékétől — teljesen paralizálhat bennünket adott helyzetben. Más téren viszont, jóllehet viselkedésünk jelentős kockázattal jár, nem kíséri azt igazi veszélyérzet, s olykor még utólag, ha kárt vallunk sem támad fel bennünk bűntudat vagy szégyenérzet. A félelemérzet ekként eltorzíthatja személyiségünket, előrelátó képességünket illetően meglehetősen egyoldalúvá tehet bennünket. Mivel cselekményeink „társadalmi veszélyességének” mértékét — s vele összhangban a félelemkondicionálás szükségességét — mindig az adott társadalmi-politikai viszonyok döntenek el, az előrelátás egyoldalúságaiban, az akadály-hangsúly „polarizálódásában”, tulajdonképpen a társadalmi élet torzulásai képeződnek le.

A mai, modern, túlpolitizált társadalmakban a veszélyérzet mintha egyre inkább politikai színezetet öltene. Ami más szóval azt jelenti, hogy az emberek sokkal érzékenyebbek, előrelátóbbak politikai téren, mint az élet más dimenziói mentén. Amennyiben ez csakugyan így van, annak kifejezésre kell jutnia a közéleti és politikai cselekvésre hajló személyek „jobb” előrelátási képességében, a frusztrációval szembeni fokozott érzékenységében.

Ezzel kapcsolatos kérdésfeltevésünk így hangzik: Milyen összefüggést mutat az akadály predominációja a társadalmi-közéleti tevékenységgel? Csökkenti vagy serkenti az akadály-hangsúly mértéke a közéleti tevékenység és politikai szerepvállalás iránti érdeklődést?

Lássuk először dolgozóink „önigazgatói felelősségérzetét”: az öngazgatási gyűléseken való részvétel gyakorisága és az akadály-hangsúly mértéke közti összefüggést.

Felmérési eredményeink igazolni látszanak előzetes elvárásainkat. Az akadály-hangsúly mértéke azoknál a személyeknél a legkifejezettebb, akik „rendszeresen” járnak öngazgatási gyűlésekre. Minden második ember cselekvési szorongásban szenved közülük. A gyűlésekre „alkalmanként” járók csoportjában valamelyest jobb a helyzet. E csoporton belül ugyanis, az előző csoporthoz viszonyítva, 11,23%-kal kisebb a

*Az akadály predominációjára vonatkozó értékek
és az öngazgatási gyűlések látogatottsága közti összefüggés*

8. táblázat

Részvételi gyakoriság	O—D érték						Összesen	
	0—39		40—60		60 fölött			
	n	%	n	%	n	%	N	%
Rendszeresen	17	5,45	130	41,67	165	52,88	312	100
Alkalmanként	29	5,98	254	52,37	202	41,65	485	100
Ritkán vesz részt	39	11,04	175	49,58	139	39,38	353	100
Együtt	85	7,39	559	48,61	506	44	1150	100

túlérzékeny személyek aránya. Még tovább csökken számarányuk a dolgozói gyűlésekre ritkán járók csoportjában. A túlérzékeny, cselekvési szorongásban szenvedő személyek aránya e csoporton belül ugyanis már „csak” 39,38%.

A 60 fölötti O—D értékekben mutatkozó eltérések a dolgozók gyűléseire rendszeresen, alkalmanként és ritkán járók csoportja között mindenképpen határozott tendenciát jeleznek. A két szélső érték közötti 13 és fél százalékos különbség például a vizsgált populáción belül nem kevesebb mint 155 főt jelent. Semmiképpen sem magyarázható tehát a véletlennel az öngazgatási gyűlések látogatottsága (e legelemibb társadalmi-közületi aktivitás) és az akadály predominációja közti összefüggés.

Ennek az összefüggésnek az ismeretében tulajdonképpen nem megalapozatlan a dolgozók gyűlésére rendszeresen járó személyek fokozott felelősségérzetéről beszélni. Következésképp nem teljesen indokolatlanok az olyan javaslatok sem, amelyek szerint az öngazgatás hatékonyabbá tétele érdekében tovább kellene fokozni az öngazgatók felelősségérzetét. Egyesek e téren javaslataikban odáig mennek el, hogy az alkotmány és a társult munkáról szóló törvény határozottan mondja ki, és jogilag tegye kötelezővé az öngazgatásban való részvételt, hogy a távolmáradokkal szemben — a kimaradások következményeitől függően — eljárást lehessen indítani az anyagi felelősség megállapítása végett, valamint a munkakötelesség megszegéséért. Kérdés azonban, hogy a felelősségérzet adminisztratív eszközökkel való fokozása jelenti-e csakugyan az öngazgatás hatékonyabbá tételének egyik alapfeltételét, s hogy a politikai felelősség kielezése meghozná-e majd a kívánt eredményt. Mert elképzelhető az is, hogy ezek az intézkedések, az öngazgatásban való részvételt igazán serkentő érdekeltség feltételeinek megteremtése helyett a várttal éppen ellenkező hatást fejtenének ki, s csak a passzív rezignációt növelnék. Ami aligha lenne szerencsés, hiszen az egyik súlyos gondot már ma is az jelenti, hogy nem az igazán hatékony, energikus személyek mutatnak legnagyobb érdeklődést az öngazgatási gyűlések iránt, hanem azok, akik jobbra nélkülözik ezeket a személyi predispozíciókat. Igaz, a fokozott felelősségérzet a gyűlések legrendszeresebb

látogatóivá teszi ezeket a személyeket, jelenlétük azonban, sajnos, nem cselekvési igényüknek köszönhető, hanem a velük szemben támasztott elvárásoknak. Hűséges megjelenésükkel voltaképpen csak a távolmaradás által kiváltott frusztrációs feszültségnek szeretnék elejét venni.

Habár a rezignáció — a politikai érdektelenség és közéleti passzivitás — leginkább a kvórumhiány miatt kerül szóba, nemcsak a létszámhiány miatti határozatképtelenség veti vissza az öngazgatási testületek és intézmények érdemi munkáját, hanem a véleménynyilvánítási hajlandóság gyakori hiánya is. Ahhoz, hogy a dolgozók kérdéseikre választ kaphassanak, s hogy kezdeményezéseik meghallgatásra találjanak, mindenekelőtt fel kell vetniük és ki kell fejteniük azokat. Aggályainak, gondolatainak, véleményének azonban köztudottan nem mindenki ad szívesen hangot, különösképpen nem az erre előirányzott vitafórumokon. Mivel a hallgatás többnyire valamilyen félelemből fakad, talán nem érdektelen megvizsgálnunk, hogy milyen szerepet játszik az akadályhangsúly mértéke — az aggályos „előrelátás” — a véleménynyilvánítási hajlandóságban. Vajon összefüggést mutat-e a hallgatásba burkolózó magatartás a túlérzékenységgel és a cselekvési szorongással?

Vegyük hát szemügyre e célból az akadály predominációjára vonatkozó értékek és a véleménynyilvánítási hajlam összefüggéseit érzékeltető (9.) táblázatot.

Az akadály predominációjára vonatkozó értékek és a véleménynyilvánítási hajlam közti összefüggés

9. táblázat

Véleménynyil- vánítási hajlam	O—D érték						Összesen	
	0—39		40—60		60 fölött			
	n	%	n	%	n	%	N	%
Szívesen fejt ki	28	6,36	216	49,09	196	44,55	440	100
nem szívesen	57	8,03	343	48,31	310	43,67	710	100
együtt	85	7,39	559	48,61	506	44	1150	100

Elég egy gyors pillantást vetnünk a táblázatra, s máris leszögezhetjük, hogy az akadály predominációja és a véleménynyilvánítási hajlam két egymástól teljesen független paraméter. A véleményüket szívesen hallatók csoportjában kapott O—D értékeloszlás ugyanis csaknem teljesen megegyezik a véleményüket nem szívesen közlők csoportjában megfigyelhető értékekkel. A különbség az átlagos és magas O—D értékek vonatkozásában még 1%-ot sem tesz ki, s az alacsony O—D értékek vonatkozásában is csak mintegy másfél százalék.

Érdekes módon még nemek szerinti bontásban sem tapasztalható e téren nagyobb különbség. Pontosabban a férfiaknál 3,07, a nők esetében pedig 5,04%-os eltérés figyelhető meg az akadályhangsúlyt jelző, magas O—D

értékek között, mindkét esetben a véleményüket szívesen hallatók rovására.

A verbális gátoltság tehát nem azonos az általunk vizsgált pszichés predispozícióval. Olyannyira nem, hogy a hatékony fellépés igénye, amint azt korábbi felmérési eredményeink is tanúsítják, inkább azokra jellemző, akik nem szívesen fejtik ki mások előtt véleményüket, míg a cselekvési szorongás a véleményüket szívesen hallatók csoportjában kifejezettebb. Főként a nők esetében.

A dolgozók öngazgatói jogainak és kötelezettségeinek elmulasztása végett (bizonyos döntések meg nem hozatala miatt), kétségkívül jelentős kár érheti a társultmunka-szervezeteket. De éppen a dolgozók egy részének passzivitása miatt fokozott felelősség hárul azokra, akik valamilyen fontos funkciót, szerepkört, tisztséget töltenek be, illetve akik küldöttként, munkástanács tagként vagy más öngazgatói szervezetekben képviselik munkatársaik érdekeltségeit. Joggal merül fel tehát bennünk a kérdés: vajon milyen helyzetmegítéléssel és előrelátási képességgel rendelkeznek ezek a személyek? Reálisan ítélik-e meg cselekvési esélyeiket, túlbecsülik-e személyi képességeiket és mozgási lehetőségeiket vagy ellenkezőleg, a felmerülő nehézségek inkább elbátortalanítják, aggályossá teszik őket?

*Az akadály predominációjára vonatkozó értékek
és a társadalmi-politikai funkció közti összefüggés*

10. táblázat

Funkció, tisztség, megbízatás	O—D érték						Összesen	
	0—39		40—60		60 fölött			
	n	%	n	%	n	%	N	%
Van funkciója	16	5,62	128	44,91	141	49,47	285	100
Nincs funkciója	69	7,98	431	49,82	365	42,20	865	100
Együtt	85	7,39	559	48,61	506	44	1150	100

Amint a fenti (10.) táblázat adataiból láthatjuk, azok a személyek, akik valamilyen fontos szerepkört, funkciót, tisztséget töltenek be, illetve akik küldöttként vagy munkástanács tagként fejtenek ki aktív társadalmi tevékenységet, összességében „frusztráltabbak” (nagyobb cselekvési szorongással rendelkeznek), mint a funkcióval nem rendelkezők. Amíg ugyanis a funkciójuknál és megbízatásuknál fogva nagyobb felelősséggel rendelkező személyek 49,47 százalékánál kapunk az akadály predominációjára utaló magas O—D értékeket, a funkcióval és megbízatással nem rendelkező személyek csoportján belül a magas O—D érték aránya „csak” 42,20%. A két csoport közti 7,27 százalékos különbség önmagában véve azonban nem túl jelentős, legfeljebb csak tendenciát jelezhet. (Nemek szerinti bontásban valamelyest módosul a helyzet. Mégpedig a férfiak esetében a különbség 6,19%-ra csökken, a nőknél viszont 11,18%-ra növekszik.)

Az átlagos O—D értékek vonatkozásában még kevésbé szembetűnő a felelős megbízatású személyek és a funkcióval, öngazgatási megbízatással nem rendelkezők közti különbség. Az eltérés mindössze 4,91%, ami a férfiaknál 4,21, a nőknél pedig 7,24%.

Még kisebb, alig 2,36% az alacsony O—D értékek oszlopában megfigyelhető — mellesleg, a tisztségviselők javára szóló — különbség.

Mindent egybevetve azt kell tehát mondanunk, hogy a helyzetmegítélés és az előrelátás tekintetében nincs számottevő különbség a felelős tisztséget viselő személyek és a társadalmi-politikai megbízatással nem rendelkező személyek között. Jóllehet az előbbieket csoportja, valamegyest talán érzékenyebbnek, aggályosabbnak tűnik a számok tükrében, a különbség nem olyan mértékű, hogy annak alapján a funkcionáriusok, tisztségviselők valamilyen sajátos pszichés habitusáról lehetne beszélnünk.

Ami tulajdonképpen nem is meglepő, hiszen státusa szerint minden negyedik dolgozó részt vesz valamilyen formában az öngazgatási munkában, a társult munka körülményeinek szervezésében, irányításában. E tömegességnél fogva a személyi különbségek, ha az akadály-hangsúly mértéke szempontjából volnának is ilyenek a „vezetők” és „beosztottak” vonatkozásában, nyilvánvalóan egybemosódnak. És más is tompítja élet ennek a kérdésnek. A mandátumokhoz kötött kinevezéssel, jelöléssel, ha személyi adottságaikat tekintve egyik alkalommal nem is a legrátermettebb személyek kerülnek vezetői szerepkörbe, munkástanácsokba, küldött-testületekbe, az újabb választások során esetleg rátermettebb személyek cserélik fel őket.

Más a helyzet a párttagok esetében. A személyi adottságokra itt már sokkal inkább kell figyelniünk, márcsak a párt lényegéből fakadóan is. Hiszen a párt, mint a „munkásosztály öntudata”, nem töltheti be történelmi rendeltetését, ha eszméi nem válnak „anyagi erővé” minden egyes tagjában. E személyes angazsáltság híján a párt szükségképpen egy aktív és egy passzív részre bomlik, s az utóbbi csak alkalomszerűen és akkor is csupán az aktív rész nyomására jön mozgásba átmeneti kampányjelleggel.

De növeli a személyi sajátosságok figyelembevételének fontosságát az is, hogy a párttagság mindenképpen tartósabb és stabilabb státust jelent a társadalmi-politikai szerepkörökön belül, mint mondjuk a küldött-tes-

*Az akadály predominációjára vonatkozó értékek
és a párttagság közti összefüggés*

11. táblázat

Párttagság	O—D érték						Összesen	
	0—39		40—60		60 fölött			
	n	%	n	%	n	%	N	%
Nem párttag	74	8,08	459	50,11	383	41,81	916	100
Párttag	11	4,70	100	42,74	123	52,56	234	100
Együtt	85	7,39	559	48,61	506	44	1150	100

tületekben való tevékenykedés. S minthogy a helytállást, a cselekvést, az aktivitást illetően az általunk vizsgált paraméter sem közömbös, célszerűnek tűnt az akadály predominációjára vonatkozó értékeket a párttagok és nem párttagok csoportjai között is összevetnünk. Lássuk hát, milyen felismerésekkel gazdagít bennünket felmérésünk e téren.

Ha szemügyre vesszük a 11. táblázatot, az adatokból kitűnik, hogy a párttagoknál az akadály-hangsúly mértéke kifejezettebb, mint a nem párttagoknál. A különbség a két csoport között 10,75%. Nemek szerinti bontásban, ha csak a férfiakra vonatkozó adatokat vesszük figyelembe, a különbség még kifejezettebb: 14,75%. A nőknél ellenben sajátos módon megváltozik a helyzet: az akadályoztatás túlhangsúlyozása inkább a nem párttag nőkre jellemző, amennyiben a magas O—D érték aránya a nem párttag nők csoportján belül 67,25%, a párttag nőknél viszont 63,64%.

Az átlagos O—D értékekben mutatkozó különbség a két csoport között kisebb. 7,37%-ra csökken, ami a nem párttagok csoportjára jellemző nagyobb fokú realitásérzék hiányából ered. Az alacsony O—D értékek alatt ugyanis azt látjuk a táblázatban, hogy a párttagok realitásérzéke 3,38%-kal jobb, mint a nem párttagoké. (A párttag nők között például realitáshiánnyal jellemezhető személy egy sincs.)

Mindent egybevetve leszögezhetjük: a párttagok általában realisabban mérik fel képességeiket, kevésbé tűznek ki maguk elé képességeikhez mérten elérhetetlen, teljesíthetetlen feladatokat, ugyanakkor azonban kevésbé mernek kockázatot vállalni és a kudarcok is jobban elkedvetlenítik őket, mint a párton kívülieket. A nem párttagok ebből kifolyólag összességében kitartóbbak céljaik megvalósításában és enyhébb fokú cselekvési szorongás jellemzi őket, mint a párttagokat.

Az akadály predominációja és a társadalmi-politikai aktivitás összefüggéseinek vizsgálatát zárjuk végül egy összesítő kimutatással, amely egyaránt magában foglalja az öniségvizsgálati gyűlések látogatottságára, a véleménynyilvánítási hajlamra, a társadalmi-politikai funkcióra és öniségvizsgálati megbízatásra, valamint a párttagságra vonatkozó adatokat.

*Az akadály predominációjára vonatkozó értékek
és a közéleti aktivitás igénye közti összefüggés*

12. táblázat

Közéleti akti- vítási igény	O—D érték						Összesen	
	0—39		40—60		60 fölött			
	n	%	n	%	n	%	N	%
aktív	26	5,65	200	43,48	234	50,87	460	100
érdeklődő	6	5,71	55	52,38	44	41,91	105	100
passzív	53	9,06	304	51,97	228	38,97	585	100
együtt	85	7,39	559	48,61	506	44	1150	100

Korábbi eredményeink után aligha várható, hogy a közéleti aktivitás és az akadály predominációja között új és váratlan felismerések birtokába juthatunk. Ha a 12. táblázat adatait szemügyre vesszük, az O—D értékek eloszlása csak megerősít bennünket korábbi következtetéseink helytállóságában. Nevezetesen, hogy a társadalmi-politikai aktivitás általunk vizsgált formái sok esetben látszattevékenységet takarnak csupán, s a kifelé, mások irányában angazsálnak tűnő magatartás nem jár együtt feltétlenül a sikeres cselekvéshez és helytálláshoz szükséges pszichés habítussal. A közéleti aktivitás igényét kifejező „aktív”, „érdeklődő” és „passzív” személyek csoportja között ugyanis a magas O—D értékeket illetően fordított arány áll fenn. Minél nagyobb a közéleti aktivitás iránti (látszólagos) igény, annál kifejezettebb az akadály-hangsúly mértéke, ami a valódi cselekvésigénnyel sehogy sem egyeztethető össze. S az eltérés az egyes csoportok, különösképpen az „aktív” és „passzív” személyek csoportja között, nem is csekély, 11,9%.

Ugyanez a paradox helyzet figyelhető meg az átlagos O—D értékek vonatkozásában is, jóllehet itt az „érdeklődő” és „passzív” személyek csoportja egymástól kevésbé különül el, akár azonos kategóriába tartozónak is lehetne tekinteni őket. Amíg az „aktív” személyek csoportjában a „normál” O—D értékkel — megfelelő előrelátással — rendelkező személyek számaránya 43,48%, a társadalmi aktivitás iránt legfeljebb csak érdeklődést mutató személyek csoportjában ez az arány 52,38, a „passzív” személyek csoportján belül pedig 51,97%. A két szélső érték közti különbség 8,9%.

Egy valami viszont mindenképpen a „passzív” személyek ellen szól. A realitással való kapcsolat hiánya e csoporton belül valamelyest nagyobb arányú, mint a másik kettőben. Ez a jobb előrelátás mellett szóló, alig több mint 3 százalékos különbség azonban csekély vigasz azért a csaknem permanens frusztrációért, amit minden második „aktív” magatartású vagy legalábbis az angazsáltság látszatát keltő egyén nap mint nap kényszerűen megél. Hogy ez a tényleges cselekvésben fel nem oldódó frusztráció, s egyáltalán a cselekvési szorongás, milyen következményekkel jár együtt, milyen tüneteket vált ki, újabb tanulmányok tárgykörébe kínálkozik.

Rezime

Predviđanje i mera akcenta prepreka

Motivirano vladanje ostvaruje se uvek, ravnajući se prema spolnoj sredini i komplikovanim društvenim uslovima. Kada se čovek odlučuje na postupak, nema u vidu samo svoje potrebe, ne bilansira samo svoje žudnje, htenja i interese, nego i pretpostavke, potrebe za ostvarenje istih. Spoljašnje okruženje otežava ostvarenje potrebnih ciljeva često sa čitavim nizom prepreka. Svrshodno je, ali ne uvek i jednostavno ove prepreke, u interesu uspešnog

sprovođenja dela, uzeti u obzir. Tako je naime činjenica, da postoji određeni raskorak između naših uslova i mogućnosti s jedne strane, i njihove subjektivne ocene, s druge strane. Kolika je veličina ovih raskoraka i na koju stranu se deformiše, da li prebacujemo svoje mogućnosti i sposobnosti ili obrnuto, da li nas obeshrabruje i onesposobljuje za delanje i senka poteškoća, to zavisi od mnogo čega.

Može se postaviti pitanje, da li se može ustanoviti, u kojoj meri je motivirano vladanje u skladu sa stvarnim mogućnostima delovanja? Ima li kakve mogućnosti za ustanovljenje, koja je stvarna mera akcenta prepreka?

To bi se jedva moglo konstatovati sa vrednošću za svaku situaciju delovanja, ali se može postaviti kao stalna psihička predispozicija, koja je karakteristična za svaku ličnost. Zato bi trebalo ustanoviti, kako se ko vlada u frustracionim situacijama. Ova naša studija — koja je deo našeg obuhvatnog ispitivanja-prihvatanja delatnosti naših radnih ljudi — pokušaj je za definiciju i prikazivanje toga.

Resumee

Vorassicht und Mass des Störungsakzentens

Das motivierte Benehmen richtet sich immer an die äussere Umgebung und wird in die komplizierten gesellschaftlichen Verhältnissen eingebaut, durchgeführt. Wenn der Mensch eine Handlung unternimmt, beachtet er nicht seine eigene Nöte, bemisst nicht nur die eigenen Verlangen und Wünsche, sondern auch die Verhältnisse, die dazu nötig sind. Die äussere Umgebung erschwert meistens mit vielen Störungen das Erlangen des nötigen Zieles. Diese Störungen sollen immer im Interesse der erfolgreichen Durchführung des Zieles im Auge halten, das ist aber oft nicht einfach. Zwischen den tatsächlichen Aussichten, Möglichkeiten und deren subjective Bemessung, entsprechen nicht einander. Wie gross diese Abweichung ist; ob unsere Abschätzung sie einstellen und in welche Richtung das geschieht; ob wir unsere Möglichkeiten und Fähigkeiten überschätzen oder umgehet, dass auch der Schatten der Schwierigkeit uns skrupelig und aktionsunfähig macht, hängt von sehr vielen Sachen ab.

Es kann sich die Frage stellen, ob festzustellen ist, wie weit das motivierte Vernehmen im Einklang mit der Aktionsfähigkeit ist, ob es irgendwelche Möglichkeit für die Feststellung besteht, wie gross und bei wem das Störungsakzent existiert?

Das könnte man mit Sicherheit, für alle Handlungspositionen schwerlich feststellen. Man kann jedoch es für eine allgemein charakteristische psychische Prädisposition für möglich halten. Dazu soll man „nur“ untersuchen, wie sich wer, in einer psychischen Prädisposition benimmt. Diese Studie, — als Teil unsere breiten Untersuchungsprogrammes, über die Handlungsübernahme unserer arbeitenden Menschen — ist ein Versuch das festzustellen und zeigen.

Koncz Katalin

MUNKA SZERINTI ELOSZTÁS — NEMEK SZERINTI BÉR- ÉS KERESETKÜLÖNBSÉGEK MAGYARORSZÁGON

Magyarországon az elmúlt harminc év foglalkoztatáspolitikáját a kereső nők számának látványos bővülése jellemezte. 1949 és 1980 között a foglalkoztatottak összlétszáma 984 ezer fővel, a nőké 1009 ezer fővel nőtt.¹ A foglalkoztatás növekményének egyenlege teljes egészében a nők munkába állásából származott, a nők foglalkoztatásának szintje elérte a „társadalmilag lehetséges maximumát”.

1984-ben a munkaképes korú nők 73,7%-a, a gyermekgondozási szabadságon levőkkel együtt 81,4%-a gazdaságilag aktív, az aktív keresők 45,4%-a nő.²

1. A NŐI FOGLALKOZTATÁS GAZDASÁGI HAJTÓERŐI

A női foglalkoztatás bővítését Magyarországon gazdasági és társadalmi motívumok szorgalmazták: a gazdaság nagytömegű olcsó és szakképzetlen munkaerő-szükséglete találkozott a társadalompolitika — nők egyenjogúsítását célzó — törekvéseivel.

A női foglalkoztatás kiterjesztését a munkaerő-kereslet és a munkaerő-kínálat oldaláról ható tényezők egyaránt ösztönzik. A szocialista gazdaság extenzív korszakának korlátlan munkaerőhiánya a munkaerő-tartalékokat történelmileg rövid idő alatt felszívta. Míg 1949-ben a női népesség 58,3%-a volt háztartásbeli, 1983-ban 5,9%-a.³ A még nem foglalkoztatott nők többsége az ország területén szétszórtnan, településeken él, egyéni körülményei — eltartott gyermekeinek vagy gondozásra szoruló családtagjainak száma — nem teszi lehetővé, a kereső munka vállalását. A női foglalkoztatás bővülése, az extenzív gazdaságfejlesztés fénykorában volt a legnagyobb mértékű, az 1949 és 1980 közötti növekmény mintegy felét az 1949 és 1960 között munkába lépő nők adták.

A nagy tömegű munkaerő foglalkoztatása többnyire alacsony termelé-

kenységű munkahelyek rendszerében valósult meg, az alacsony és lassan növekvő termelékenység a korlátlan expanzióba kényszerrel összefonódva rendszeresen újratermelte a túlfűtött munkaerő-kereslet gazdasági bázisát, s csakhamar a munkaerőhiány korlátaiba ütközött.⁴

A foglalkoztatás kiterjesztését a munkaerő-kínálat oldaláról a bérek — kettős értelemben vett — alacsony színvonala ösztönözte. Mivel a bérek nem tartalmazták a családfenntartási költségek jó részét, a kétkezes családmodell megteremtésének anyagi kényszereként hatottak. A kétkezes családok mind általánosabbá válásával pedig a kívánt cletszínvonal elérésének feltételévé vált a második kereső munkába állása.

A munkaerő-kereslet és a munkaerő-kínálat oldaláról ható tényezők a munkatermelékenység és a bérek kölcsönkapcsolatában fonódnak össze. A technikai fejlesztés korlátai, a vállalati gazdálkodás költségérzékenységének hiánya, az üzem és a munkaszervezés fogyatékoságai miatt a termelékenység színvonala alacsony és lassan növekszik, ami nem teszi lehetővé a bérek gyors és jelentősebb mértékű emelését. A termelékenység és a bérek kölcsönhatásában tehát mind a kereslet, mind a kínálat oldaláról újratermelődik az olcsó és nagytömegű női munkaerő munkába vonásának gazdasági alapja. A női munkaerő férfiakénál alacsonyabb bérezése hozzájárul a bérek alacsony szinten tartásához, s részben ez is oka annak, hogy a termelékenység és a reálbérek kapcsolatát kifejező úgynevezett követési koefficiens (az egy százalékpontnyi termelékenységnövekedésre jutó reálbér-növekedés) Magyarországon elmarad a fejlett tőkés országok mögött.⁵

2. A NŐK HELYZETÉT MEGHATÁROZÓ GAZDASÁGI-TÁRSADALMI TÉNYEZŐK

A nők foglalkoztatásának bővítésével párhuzamosan kiépült a kereső munka vállalásának társadalmi feltételrendszere. A nők iskolázottsága az elmúlt három évtizedben látványosan bővült, a nők esélyegyenlősége gyakorlatilag az oktatás minden szintjén megvalósult, sőt a fiatal lányok iskolázottsági színvonala ma már a fiúkét meghaladja. 1983-ban a kereső nők 10,1%-a felsőfokú tanintézetet, 27,6%-a középiskolát, 10,7%-a középfokú szakmunkásképzőt végzett.⁶ Kiépült a gyermekintézményi hálózat, a 2 éven aluli gyermekek négyötöde társadalmilag szervezett ellátásban részesül,⁷ a 3—5 évesek több mint négyötöde óvodás.⁸ A nők háztartási munkáját megkönnyíti a háztartások gépesítetttségének lényeges javulása; csaknem teljes a háztartások mosógéppel és hűtőgéppel való ellátottsága, a háztartások négyötöde rendelkezik centrifugával, háromnegyede porszívóval, fele bojlerrel és varrógéppel.⁹ A szolgáltatóhálózat fejlesztése lehetővé tette a háztartási munkák egy részének át-

ruházását, a családon belüli demokratikus munkamegosztás terjedése segítette a háztartási feladatok ellátását.

A nők helyzetének javítását intézkedések sora célozta.¹⁰ A nőpolitikai határozatok¹¹ végrehajtásának ellenőrzésére az irányítószervek megkülönböztetett figyelmet fordítottak, az intézkedések nyomán a nőkkel szembeni diszkrimináció jó részét sikerült felszámolni. A politikai vezetés joggal hitte, hogy a felsőszintű deklarációk, s az ehhez szükséges feltételek megteremtésének szándéka felszámolja a nők évezredes hátrányát. A gyakorlat azonban a szándék maradéktalan megvalósításának ellenszegült. A gazdasági racionalitás olykor legyőzhetetlen ellenfélnek bizonyult, s a politikai akarat ellenére újratermelődött a nők hátránya a társadalomban, a munkahelyeken és a családon belül.

A hazai és nemzetközi vizsgálatok tanulságai szerint az újratermelődő hátrány oka történelmi eredetű, véleményem szerint *az árutermelő társadalmi viszonyok karakterében keresendő*. Azokban a társadalmi viszonyokban, amelyek az emberi szükségletek kielégítését célzó különféle tevékenységeket eltérően értékelik. Az árutermelő társadalmi viszonyok ugyanis — logikájuknak megfelelően — csak az árut, az értéket alkotó munkát jutalmazza, a háztartások keretében kifejtett nagy volumenű és nélkülözhetetlen tevékenységeket nem honorálja. Számításaim szerint Magyarországon a nők munkájának 43%-át a társadalom semmilyen módon nem ismeri el és nem jutalmazza.

Az árutermelő társadalmi viszonyok talaján a nem árut termelő tevékenységek leértékelődnek, végzésük társadalmi hátrány forrásává válik. Az e tevékenységet végzők a társadalom másodlagos szereplőivé válnak, a bér munka megjelenésével és terjedésével a munkaerőpiac másodlagos szegmenseibe szorúlnak. Alapvető funkciójuk a munkaerőpiac egyensúlyának szabályozása. E szabályozó funkció a gazdasági-társadalmi fejlődés előrehaladásával gyengül és módosul, maradványai azonban napjainkban is fellelhetők.

A munkamegosztás tradícióiból adódóan e funkció a nőkre hárul. A nők rendelkeznek azzal a társadalmi háttérrel — a háztartással —, amely a fölös munkaerőt nagyobb társadalmi konfliktusok nélkül felszívni képes és ahonnan megfelelő motiváció segítségével a szükséges munkaerő előteremthető.

Magyarországon a nők helyzetének javítását célzó kiterjedt intézkedések ellenére, hátrányuk a társadalmi-gazdasági-családi élet területén egyaránt tetten érhető. A hátrány a kereső munka világában a munkába lépés pillanatától végigkíséri őket aktív életpályájuk egészén. A munkahelyi hátrány a férfiaknál kedvezőtlenebb *munkaerőpiaci pozíciójukból* táplálkozik, ami megnyilvánul szakképzettségük férfiakénál kedvezőtlenebb színvonalában és szerkezetében, a munkaerőpiacon belüli foglalkozási elkülönülésükben, korlátozott mobilitásukban, helyzetükből fakadó kedvezőtlenebb alkupozíciójukban, munkájuk anyagi és erkölcsi elismerésében.

3. NEMEK SZERINTI BÉR- ÉS KERESETKÜLÖNBSÉGEK

A nemek szerinti bér- és keresetkülönbségekben a nők férfiakénál kedvezőtlenebb társadalmi és munkaerőpiaci pozíciói jutnak kifejezésre, amit a társadalom értékítélete közvetít és megerősít. A *keresetkülönbségek kétfős megnyilvánulásaként*

- a nők a kereseti hierarchia alsóbb szféráiban helyezkednek el,
- egyazon foglalkozás és munkabér esetén is alacsonyabb a bérük és keresetük.

3.1. Nemek szerinti bér- és keresetkülönbségek nagyságrendje Magyarországon

A nők a férfiak bérének 70—80%-át, a keresetének 60—80%-át érik el. Minél objektívebben mérhető a teljesítmény, annál kisebbek a bér- és keresetkülönbségek. A fizikai dolgozók körében a nők bére és keresete jobban közelíti a férfiakét, mint a nem fizikai munkakörökben. (1. és 2. tábla) Minél szakképzettebb a fizikai munka, annál nagyobbak a nemek szerinti bér- és keresetkülönbségek. (1. tábla)

1. tábla

A fizikai foglalkozású nők átlagbére és átlagkeresete a férfiak átlagbérének és átlagkeresetének százalékában foglalkozási minőség szerint 1980-ban (%)

Foglalkozási minőség	Átlagbér	Átlagkereset
Segédmunkás	86,7	79,5
Betanított munkás	84,5	78,7
Szaktanulmányozó	81,6	77,2
Gépkocsivezető	88,2	84,6
Fizikai összesen	78,8	72,9

Forrás: lásd 6. és 7. tábla

A nem fizikai munkakörökben a nők a férfiak keresetének kétharmadát sem érik el. (2. tábla) A legnagyobb a bér- és a keresetkülönbség az ügyintézők és a vezetőik körében. Az a tény, hogy mind a fizikai, mind a nem fizikai dolgozók körében a réteg egészére kedvezőtlenebbek a bér- és keresetkülönbséget jelző mutatók, a nők kedvezőtlenebb szakmai és hierarchikus szintbeli szerkezete jut kifejezésre.

Az iskolázottság színvonalának emelkedésével általában csökkennek a férfiak és nők közötti bér- és keresetkülönbségek. (3. és 4. tábla) A fizikaiak esetében a kapcsolat kevésbé egyértelmű.

Különösen kedvezőtlenek az alapfokú végzettséggel sem rendelkező fizikai foglalkozású nők kereseti viszonyai.

2. tábla

A nem fizikai foglalkozású nők átlagbére és átlagkeresete a férfiak átlagbérének és átlagkeresetének százalékában foglalkozási minőség szerint 1980-ban (%)

Foglalkozási minőség	Átlagbér	Átlagkereset
Vezető	85,5	81,9
Termelésirányító	94,3	87,6
Ügyintéző	84,0	80,9
Ügyviteli alkalmazott	87,4	84,8
Nem fizikai összesen	69,9	63,1

Forrás: lásd 8. és 9. tábla

3. tábla

A fizikai foglalkozású nők átlagbére és átlagkeresete a férfiak átlagbérének és átlagkeresetének százalékában képzettség szerint 1980-ban (%)

Képzettség	Átlagbér	Átlagkereset
Egy szakma	83,2	77,9
Több szakma	81,2	73,2
Más szakma	83,5	76,0
Nincs alapfokú	83,8	66,1
Alapfokú	84,2	76,6
Szakközép	83,8	77,2
Egyéb középfokú	82,7	76,8
Felsőfokú	85,4	82,3
Fizikai összesen	78,8	72,9

Forrás: lásd 6. és 8. tábla

A nem fizikai dolgozók körében a középfokú végzettséggel rendelkező nők bér- és kereseti hátránya a legjelentősebb.

4. tábla

A nem fizikai foglalkozású nők átlagbére és átlagkeresete a férfiak átlagbérének és átlagkeresetének százalékában képzettség szerint 1980-ban (%)

Képzettség	Átlagbér	Átlagkereset
Nincs alap	75,4	70,5
Alapfokú	75,7	69,3
Alapfokú szaktanfolyammal	75,3	67,6
Középfokú	66,7	60,2
Középfokú szaktanf. nélkül	73,3	67,6
Középfokú szaktanfolyammal	77,8	71,3
Felsőfokú	81,0	75,8
Felsőfokú szaktanf. nélkül	78,2	75,4
Felsőfokú szaktanfolyammal	80,6	77,1
Nem fizikai összesen	69,9	63,1

Forrás: lásd 7. és 9. tábla

A nők a kereseti hierarchia alsóbb szintjén helyezkednek el. 1980-as adatok szerint a férfiak egyharmada keres a népgazdasági átlag alatt, a nők háromnegyede.

A nemek szerinti bér- és keresetkülönbségek az *életpálya egészében hainak*, a munkában töltött idő növekedésével fokozódnak.

5. tábla

Nők keresete a férfiak keresetének százalékában korcsoportok szerint, 1980-ban (%)

Korcsoport	Nők keresete a férfiak keresetének százalékában
— 20	83,0
20 — 24	81,7
25 — 29	78,8
30 — 34	75,8
35 — 39	74,4
40 — 44	72,9
45 — 49	71,1
50 — 55	70,4

Forrás: Munkaügyi elemzések, 1. szám, 44. oldal

A keresetnövekedés üteme a nők esetében a férfiaké alatt marad, az induláskor észlelt különbségek fokozódnak. Míg a 40—45 éves férfiak 70%-kal keresnek többet, mint a 20 éven aluliak; a nők csak 50%-kal.¹²

3.2. A nemek szerinti bér- és keresetkülönbségek tényezői

A béreket és a kereseteket elsősorban a végzett munka jellege, minősítése és hierarchiában való elhelyezkedése határozza meg.¹³

A nemek szerinti bér- és keresetkülönbségekben mennyiségi, minőségi, strukturális, pozicionális és szemléleti tényező hatása jut érvényre.

3.2.1. A végzett munka mennyiségének nemek szerinti eltérései

Nők és férfiak bér- és keresetkülönbségében részben a munka szerinti elosztás elvének „érvényesülése” jut kifejezésre. A nők — átlagban — nem végeznek a férfiakkal azonos mennyiségű és minőségű munkát. A nők teljesített munkaóráinak száma alacsonyabb, túlórák — családi elfoglaltságuk miatt — ritkábban vállalnak.

3.2.2. A végzett munka minőségének nemek szerinti eltérései

A munkaerőpiac nemek szerinti szegmentálódása foglalkozási — munkaköri elkülönülést követ: a nők a kevésbé szakképzett foglalkozásokban és az alacsonyabb beosztásokban tömörülnek nagyobb számban.

A nők iskolázottsága az elmúlt négy évtizedben látványosan bővült, a fiatal nők iskolázottsági színvonala ma már a férfiakét meghaladja. A nők esélyegyenlősége gyakorlatilag az oktatás minden szintjén megvalósult. A munkaerőpiaci pozíció szempontjából azonban nem az iskolázottság, hanem a szakképzettség meghatározó, a jelenlegi munkaszervezet elsősorban a szakképzettséget honorálja. A szakképzettség tekintetében a nők a férfiaknál kedvezőtlenebb helyzetben vannak, míg a férfiak háromnegyede szakképzett, a nők 45%-a. A szakképzettségi különbségekben nők és férfiak hagyományos pályaorientációja jut kifejezésre, minek következtében lényeges aránytalanságok alakulnak ki iskolatípusok és szakirányok szerint. A gimnáziumokban tanulók kétharmada, a középiskolákban tanulók fele, a szakmunkástanulók egyharmada lány. Az átlag elfedi az iskolatípusok, szakirányok szerinti nagyarányú koncentrációt, a lányok a szakmunkástanuló intézetekben és a szakközépiskolákban is a hagyományosan nőinek ítélt szakirányokban tömörülnek. A gimnáziumokból kikerülő tovább nem tanuló lányok szakképzetlennek minősített foglalkozásokban helyezkednek el. Kedvezőtlen munkaerőpiaci pozíciók megnyilvánulása az ezekben a foglalkozásokban érvényesülő különösen nagy bér- és kereseti különbség. (Lásd 4. tábla)

A szakképzett és szakképzetlen munka megítélése nem feltétlenül tükrözi a szükséges ismeretek szintjét, gyakran függvénye a munkaerőpiac értékítéletének. A szakképzetté nyilvánítás sokszor a munkaerőpiac működési mechanizmusának része, a munka elismerésének szándékát, a munkaerőpiac értékítéletét jelzi. Példaként említhető, hogy a gyakran magas színvonalú ismeretek és általános műveltséget igénylő ügyviteli tevékenység nem minősül szakképzett munkának, míg sok, ennél alacsonyabb ismereteket feltételező tevékenységet szakma rangjára emel a társadalom. A társadalom értékítéletét juttatják érvényre azok az intézkedések, amelyek a korábbiakhoz képest változatlan ismereteket feltételező munkákat szakmunkává minősítettek át, ezáltal megteremtve a kedvezőbb bérezés lehetőségét, a munkaerő-problémák, feszültségek oldásának lehetőségét. A szakmává nyilvánítás illetve ennek megtagadása mellett az irányítás beavatkozási lehetőségét nyújtja a besorolás, minősítés rendszere.

A bérezés alapjául szolgáló besorolásban már eleve tükröződik a női munka hátrányos megítélése. A munkák jelenlegi besorolási rendszere a férfi foglalkozások követelményrendszerét felértékeli, amit sokszor fiziológiai szempontok nem indokolnak, hanem társadalmi értékítéletet, szándékot, vagy munkaerőpiaci keresleti-kínálati viszonyokat tükröz. Míg például a fizikai erőlköftést a besorolás fontos tényezőnek tekinti és ekként honorálja, a női munkák nagy tömegét jellemző monotonitást nem ismeri el, jöllehet, ez utóbbi fiziológiai szempontból legalább annyira károsan — egyes kutatási eredmények szerint károsabban — hat a szervezetre, mint a fizikai erőlköftés a férfi szervezetre.

A nem fizikai foglalkozású nők és férfiak közötti nagy bér- és kereset-

különbségeket elsődlegesen a hierarchikus szintek szerinti eltérő elhelyezkedés alakítja.

A nők a foglalkozási hierarchia alsóbb szféráiban tömörülnek. Míg a szellemi foglalkozású aktív keresők 58%-a nő, a vezetők, irányítók 26%-a.¹⁴ Minél magasabb szintű vezetői posztról van szó, annál alacsonyabb a nők aránya. Magyarországon a legfelsőbb állami és pártvezetés szintjén alig akad nő. Ez a piramisszerű elrendeződés, a hierarchikus szintkülönbségek közötti lényeges eltérések egy adott foglalkozás különböző szintjein és az adott foglalkozáson belüli beosztások szerint is megnyilvánulnak. Legjobb példa erre a pedagógus pálya, ahol az általános iskolai tanítók négyötöde, a középiskolai tanárok fele, az egyetemi oktatók egyharmada nő.¹⁵ De az általános iskolák és középiskolák igazgatóinak többsége férfi és az egyetemeken a nők többsége az alacsonyabb beosztásokban tömörül. A Közgazdasági Egyetemen végzett felmérés szerint a tanársegédek és az adjunktusok több mint a fele, illetve fele nő, a docensek egyötöde, az egyetemi tanároknak 4 százaléka.¹⁶

3.2.3. Nők és férfiak munkaerőpiacon belüli elhelyezkedése

A nemek szerinti bér- és keresetkülönbség létrejöttében és fennmaradásában a munkaerőpiaci mechanizmusok lényeges szerepet játszanak. E mechanizmusok hozzájárulnak létre és tartják fenn ugyanis a munkaerőpiaci szegmentálódást, amelynek része a feminizált foglalkozások bővülő körének elkülönülése. Történelmileg és nemzetközileg igazolható tendencia, hogy az egyes foglalkozások elnőiesedése fokozatosan következik be és folyamatosan terjed; egyre több foglalkozás válik nőket nagyobb arányban foglalkoztató ágazattá, foglalkozássá. Az elnőiesedés egyes foglalkozások esetében olyan mértékig fokozódhat, hogy bekövetkezik a pálya teljes (óvónő), vagy közel teljes feminizálódása (egészségügyi középkezelő, általános iskolai tanítók, ügyviteli alkalmazottak).

Magyarország példáján is nyomon követhető a feminizálódás történelmi folyamata. A 19. század közepén még a tanító és óvópálya egyaránt férfi foglalkozás volt, az első óvónő és tanítónő az 1850 körüli években kap diplomát. A kiegyezés korában (1867-ben) a tanítónők aránya 3%.¹⁷ A női foglalkoztatás terjedésének útját jelzi az ágazati-foglalkozási feminizálódás folyamata, ami a kései iparfejlődésnek megfelelően csak a századfordulót követően vesz nagyobb lendületet. 1920-ig csak a házciselőség minősül tipikusan női foglalkozásnak, a házciselédek 92–96 százaléka nő. 1920-ban válik nőket nagyobb arányban tömörítő ágazattá a ruházati ipar és az egészségügy; 1930-ban a papír- és textilipar, 1949-ben az oktatás és kultúra; 1960-ban a kereskedelem és vendéglátás; 1970-ben a nyomdaipar, a személyi- és lakás-szolgáltatás, a bőr-, szőrme- és cipőipar. A folyamat napjainkig visszafordíthatatlannak minősült, az elnőiesedett ágazatok nem válnak újra férfiakat nagyobb arányban foglalkoztató ágazattá.

A pályák elnőiesedését a foglalkozások leértékelődése kíséri, a femi-

nizálódás (a szegmentáció) a foglalkozások társadalmi értékelődésének eszköze és következménye is. Lényeges szerepet játszik a kereseti arányok alakulásában, ezen keresztül a gazdasági és foglalkozási szerkezet átalakulásában, a munkaerőpiaci egyensúly megteremtésében.

A feminizálódás történelmi folyamata a gazdaság szerkezeti átalakulása és a foglalkozási struktúra összefüggésében formálódik, amit a munkaerőpiaci mechanizmusok közvetítenek. A technikai, gazdasági, társadalmi fejlődést a munkahelyi és a foglalkozási struktúra folytonos átalakulása kíséri. Ebben a rendszeresen megújuló folyamatban új szakmák, új foglalkozások születnek, régiek átalakulnak, vagy elhalnak. Módosul a foglalkozások presztízsrangsora, amely több tényező együttes hatását tükrözi, így az elérhető kereseteket, mellékjövedelmeket, illetve ezek viszonyát a kifejtett munkához; az előmeneteli lehetőségeket és perspektívát, a munkakörülményeket, a munka érdekességét, alkotó vagy rutin jellegét, tradíciókat.

Az átalakulás folyamatát a munkaerő-kereslet és a munkaerő-kínálat egyensúlyának hiánya vagy a korábbi egyensúly megbomlása kíséri; a korszerű, nagyobb társadalmi presztízssű foglalkozások betöltésére a jobb munkaerőpiaci pozícióval rendelkező munkaerő aspirálhat sikerrel. Részen az újonnan munkábalépők elhelyezkedése, részben a munkaerő újraelosztása útján csoportosul át a férfi és női munkaerő: a férfi a kedvezőbb lehetőségeket, a nő a kedvezőtlenebb feltételeket kínáló foglalkozások felé. A magasabb színvonalú és korszerűbb szakképzettséggel rendelkező férfiak eleve a progresszív ágazatokban helyezkednek el, vagy átcsoportosulnak a kedvezőtlenebb feltételeket nyújtó területekről. Az átlagnál kedvezőbb lehetőségek ugyanis a mobilabb munkaerőt — a férfit — késztetik elmozdulásra. A mobilitás feltételei a férfiak számára jobbak: nagyobb arányban rendelkeznek szakképzettséggel és főként korszerű szakma gyakorlására jogosító végzettséggel, nagyobb arányban vesznek részt a munka melletti képzés, továbbképzés, átképzés rendszerében, könnyebben vállalnak lakóhelyüktől távolabb eső munkahelyeket, mozgékonyabbak, könnyebben szakadnak el a megszokottól, vállalkoznak az új feltételek elfogadására.

Az alacsonyabb szakképzettséggel rendelkező, igen gyakran közvetlenül a háztartásból belépő, nagyobb távolságot nem vállaló nők számára a kedvezőtlenebb feltételeket nyújtó foglalkozások nyújtanak tömeges munkalehetőséget, ezért a nők ezek felé áramlanak. Igények és lehetőségek egyeztetése zajlik a munkaerőpiacon, ahol a munkaerő a jobb feltételeket kínáló munkaposztokért versenyez. Ebben a versenyben a nők hátrányban vannak helyzetükből fakadó lehetőségeik miatt, nagy tömegeik a másodlagos, kedvezőtlenebb feltételeket nyújtó szegmensekbe szorulnak. A női munkaerő egyensúlyteremtő funkciója nem merül ki abban, hogy a nők munkaerő-kínálata a mindenkorai munkaerő-szükséglethez igazodik. Ennél fontosabb szerepet játszik a női foglalkoztatás a foglalkozási szerkezet — fentiekben leírt — átalakulási folyamatában.

A munkahelyi struktúra átrendeződését követő és közvetítő foglal-

kozási presztizsrangsor változása, és az ezzel összefüggő mobilitás végül is a feminizálódás folyamatában és az ezt elősegítő, ezzel összefonódó kontrasztelekciós mechanizmusban összegeződik. Ennek hatására *a nőket nagyobb arányban foglalkoztató ágazatok, foglalkozások az átlagnál kedvezőtlenebb bér- és kereseti viszonyokat kínálnak és fordítva, ott és akkor kezdődik el egy pálya elnőiesedése, ahol és amikor a technikai, gazdasági, társadalmi változások hatására a pálya társadalmi presztízse csökken.*

A foglalkozási elkülönülést a munkaerőpiac működési mechanizmusai tartják fenn, amit a szocializáció folyamata átörökölt és megerősít. A nőket nagyobb arányban foglalkoztató — feminizált — foglalkozások úgy hatolnak be a társadalom tudatába és rögzülnek, mint eleve nőinek rendelt foglalkozások. A szocializáció a munkamegosztás során rögzült értékeket közvetíti és újratermeli, amit a gyakorlatban a lányok pályairányultsága valósít meg. Mint arról a korábbiakban már szó volt, a lányok többsége — még erőteljes propaganda és pályairányítás ellenére is — hagyományosan nőinek ítélt foglalkozást választ.

A női foglalkoztatás fentiekben leírt egyensúlyteremtő funkciója működésének következményei közül ehelyütt két lényeges összefüggést emelek ki.

a) *A női munkaerő munkába vonása mellett a férfi munkaerő nagyobb hányada tartozhat az elsődleges szegmensbe,* míg a nők korlátozott foglalkoztatása mellett nagyobb hányaduk szorul a kedvezőtlenebb feltételeket nyújtó, másodlagos szektorokba. *A nők foglalkoztatásának bővülésével tehát relatíve javulnak a férfiak munkaerőpiaci pozíciói,* a nők magasabb foglalkoztatottsági színvonala mellett a férfiak aránya a marginális munkaerő-csoportok között kisebb.

b) *A nők beáramlása és nagyobb arányú foglalkoztatása mellett a bérek átlagos színvonala alacsonyabb és növekedési üteme lassúbb lehet,* mint alacsonyabb színvonalú női foglalkoztatás esetén. Ennek oka az az egyszerű tény, hogy a nők az alacsonyabb kereseti tartományokban helyezkednek el és ugyanazon foglalkozáson belül is — részben objektív részben szubjektív okok miatt — alacsonyabb a nők átlagbére és átlagkeresete. Ez a nemek közötti bérkülönbség a magasabb színvonalú női foglalkoztatás esetén mérsékli a bérek termelékenységnövekedéséhez viszonyított változását.

3.2.4. Nők és férfiak munkaerőpiaci pozíciója

Nők és férfiak munkaerőpiaci pozíciója társadalmi helyzetük egyik lényeges megnyilvánulása.

A nők munkaerőpiaci pozíciói helyzetükből adódóan a férfiakénál kedvezőtlenebbek. Kedvezőtlenebbek a munkaerőpiacra való belépés feltételei (alacsonyabb színvonalú szakképzettség, foglalkozási koncentráció), a munkaerőpiacon belüli mozgás lehetőségei korlátozottabbak.

A nők a munkahely-választásnál családi helyzetüket, elfoglaltságukat

szem előtt tartják; nagyobb távolságra nem ingáznak, munkaidő-beosztásukat családi feladataikhoz igazítják. Sajátos helyzetük és a tradíciókból táplálkozó magatartásminták hatása jut kifejezésre a versenyszellem kisebb mértékű elfogadásában és érvényesítésében. Életpályájuk meghatározott periódusában előtérbe kerülnek az át nem ruházható és át nem ruházandó családi funkciók, ami a pályamegszakításban jut kifejezésre. A pályamegszakítással az induláskor is észlelhető hátrány halmozódik, s a további előmenetelre meghatározó hatást gyakorol. Mindezek — a nők társadalmi helyzetéből származó — adottságok a kedvezőtlen alkupozícióban összegeződnek: *a munkaerőpiaci tranzakciókban a nők pozíciója a férfiakénál gyengébb.*

A szociológiai irodalomból ismert, hogy a béreket és még inkább a kereseteket a munkásstratégiák lényegesen befolyásolják, melyek részben az aspirációk, részben az alkupozíciók erőterében alakulnak. A nők (helyzetükből, kedvezőtlen alkupozíciójukból adódóan) *érdekeiket kevésbé tudják érvényesíteni.*

3.2.5. Szemléleti tényezők szerepe a nemek szerinti bér- és keresetkülönbségekben

Az objektív helyzetkülönbségekben túlmenően szubjektív megítélések alakítják férfiak és nők kereseti viszonyait.

A szubjektivitás direkt és indirekt módon egyaránt kifejezésre jut. Indirekt módon meghatározóvá válik a munkák besorolásán, az előmeneteli korlátokon keresztül. Direkt módon érvényesül a „családfő” szerep honorálásakor a teljesítmény számbavételekor és elismerésekor — főként ha a teljesítmény nehezen mérhető. Kollektívák és egyének inkább megelégednek a férfiaknak a bizalmat, s kevésbé a nőknek. A nőknek először bizonyítaniuk kell tehetségüket, rátermettségüket, teljesítményüket — mégpedig többszörösen; a férfiakról inkább vélelmezik ezek meglétét. E szubjektív megítélésben továbbélő tradíciók, nő és férfi érdekellentétek ütközésének hatása s a nők érdekérvényesítési képességének gyenge foka jut kifejezésre.

4. NEMEK SZERINTI BÉR- ÉS KERESETKÜLÖNBSÉGEK TENDENCIAJA

Az elmúlt évtizedek tapasztalatai alapján a nemek szerinti bér- és keresetkülönbségek mértéke csökkent. E változásban a különbségeket reguláló tényezők kedvező alakulása, a női egyenjogúság térnyerése tükröződik.

Az elmozdulás mértéke azonban nem számottevő,¹⁸ a tradíciók makacs ellenállásában objektív és szubjektív erők működnek közre.

Az elkövetkező évtizedekben a nők munkaerőpiaci pozíciójának javulása továbbra is feltételezhető, ami a bér- és kereseti vívmányok további közelítését eredményezi. Úgy tűnik azonban, hogy férfiak és nők alapadottságainak közeledése helyzetkülönbségeik mérséklődése nyomán *a bér- és keresetkülönbségek fennmaradásában nő a munkaerőpiaci mechanizmusok szerepe.*

A nemek szerinti bér- és keresetkülönbségekben — mint arról a korábbiakban szó volt — a foglalkozási elkülönülés (szegmentáció) és az azt kísérő *kontraszelekció* lényeges szerepet játszik. Ahhoz ugyanis, hogy a foglalkozási struktúra átalakulása viszonylag zökkenőmentesen végbe menjen, szükség van a munkaerőpiac másodlagos szegmentumára, a másodlagos munkaerőcsoportokra, aminek „rovására” az elsődleges szegmens számára kedvezőbb feltételek teremthetők. S az már a társadalmi munkamegosztás eddigi történetének következménye, hogy ezt a funkciót a női munkaerő látja el.

Az elmondottakból az is következik, hogy a nők és férfiak egyenlőtlen bérezését célul kitűző programnak a fentiekben leírt kontraszelekciót korlátozó, a feminizálódás folyamatát gátló mechanizmusokat kellene működtetni, ahhoz, hogy a bér- és keresetkülönbségek újratermelődésének talaja megszűnjön.

Jelenlegi ismereteink birtokában azonban nehéz választ adni arra, hogy hogyan és milyen eszközökkel fékezhető a feminizálódást eredményező kontraszelekciós mechanizmus. Úgy tűnik ugyanis, hogy *árutermelő társadalmakban a munkaerőpiaci mechanizmusok egyik lényeges jegye a kontraszelekció működése*, enélkül a foglalkozási struktúra átalakulása nem valósul meg. Ebből vélelmezhető viszont, hogy a *struktúráváltkozás ára a másodlagos szegmentumnak kedvezőtlenebb adottsága: a nemek közötti bér- és keresetkülönbség fennmaradása sőt újratermelődése.*

6. tábla

A fizikai foglalkozású nők átlagbére a férfiak átlagbérének százalékában képzettség és foglalkozási minőség szerint 1980-ban

Képzettség	Foglalkozási minőség	Segéd-	Beraniított munkás	Szakk-	Gépko-	Fizikai
					csi v.	összesen
Egy szakma		84,3	84,5	82,3	89,6	83,2
Több szakma		78,0	82,0	81,7	88,3	81,2
Más szakma		87,0	86,1	82,4	97,8	83,5
Nincs alapfokú		87,1	85,0	84,2	—	83,8
Alapfokú		85,7	84,5	82,8	74,5	84,2
Szakközép		84,2	88,2	85,6	94,4	83,8
Egyéb középfokú		86,1	88,2	84,3	88,6	82,7
Felsőfokú		65,6	85,4	88,2	—	85,4
Összesen		86,7	84,5	81,6	88,2	78,8

Forrás: Munkaügyi elemzések, 1. sz. i. m. 133. oldal.

7. tábla

A fizikai foglalkozású nők átlagkeresete a férfiak átlagkeresetének százalékában képzettség és foglalkozási minőség szerint 1980-ban

Képzettség	Foglalkozási minőség:	Segéd-	Betanított munkás	Szak-	Gépko-	Fizikai
					csi v.	összesen
Egy szakma		83,1	79,8	78,2	87,8	77,9
Több szakma		75,1	77,6	76,7	86,6	73,2
Más szakma		80,3	79,1	78,4	93,4	76,0
Nincs alapfokú		80,1	79,5	79,3	—	66,1
Alapfokú		79,0	78,5	77,2	62,4	76,6
Szakközép		73,5	78,8	79,9	60,6	77,2
Egyéb középfokú		81,1	79,9	79,7	105,5	76,8
Felsőfokú		69,8	81,5	85,8	—	82,3
Osszesen		79,5	78,7	77,2	84,6	72,9

Forrás: Munkaügyi elemzések, 1. sz. i. m. 133. oldal.

8. tábla

A nem fizikai foglalkozású nők átlagbére a férfiak átlagbérének százalékában képzettség és foglalkozási minőség szerint 1980-ban

Képzettség	Foglalkozási minőség:	Vezető	Termelés-irányító	Ügyintéző	Ügyviteli alkal.	Nem fizikai össz.
Nincs alap		84,1	91,7	85,0	87,9	75,4
Alapfokú		90,5	78,0	85,4	86,7	75,7
Alapfokú szaktanfolyammal		94,5	89,5	88,5	86,2	75,3
Középfokú		85,0	90,3	85,6	91,5	66,7
Középfokú szaktanf. nélkül		87,6	92,8	83,9	86,3	73,3
Középfokú szaktanfolyammal		90,0	93,7	86,5	87,2	77,8
Felsőfokú		86,0	98,2	89,0	78,8	81,0
Felsőfokú szaktanfolyammal		90,2	91,8	89,0	106,4	80,6
Felsőfokú szakt. nélkül		86,9	88,2	87,9	90,0	78,2
Osszesen		85,5	94,3	84,0	87,4	69,9

Forrás: Munkaügyi elemzések, 1. sz. i. m. 142. oldal.

9. tábla

A nem fizikai foglalkozású nők átlagkeresete a férfiak átlagkeresetének százalékában képzettség és foglalkozási minőség szerint 1980-ban

Képzettség	Foglalkozási minőség:	Vezető	Termelés-irányító	Ügyintéző	Ügyviteli alkal.	Nem fizikai össz.
Nincs alap		85,4	88,4	84,5	86,0	70,5
Alapfokú		89,0	84,4	83,0	84,7	69,3
Alapfokú szaktanfolyammal		93,5	84,9	86,5	83,4	67,6
Középfokú		80,4	86,9	82,5	88,3	60,2
Középfokú szaktanf. nélkül		83,2	89,3	81,2	81,0	67,6
Középfokú szaktanfolyammal		87,9	86,3	83,7	85,9	71,3
Felsőfokú		82,3	90,8	86,2	70,8	75,8
Felsőfokú szaktanf. nélkül		87,0	89,0	87,2	103,7	75,4
Felsőfokú szaktanfolyammal		90,2	85,8	88,2	112,6	77,1
Osszesen		81,9	87,6	80,9	84,8	63,1

Forrás: Munkaügyi elemzések, 1. sz. i. m. 142. oldal.

Jegyzetek

- ¹ 1980. évi Népszámlálás. 22. foglalkozási adatok I. (1. rész) Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1981. 14. oldal.
- ² Statisztikai Évkönyv 1983. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1984, 50. oldal.
- ³ Statisztikai Évkönyv 1983, idézett mű 50. oldal.
- ⁴ A szocialista gazdaság expanziós kényszerének közgazdasági összefüggéseiről, az „erőforrás-korlátos” szocialista gazdaság működéséről lásd Kornai János: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980.
- ⁵ Falusné Szikra Katalin: Munkabér, ösztönzés, elosztás. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979. 51. oldal.
- ⁶ A kereső férfiak 10,4%-a felsőfokú tanintézeti, 19,2%-a középiskolai és 25,4%-a középfokú szakmunkás végzettséggel. Statisztikai Évkönyv, 1983, i. m. 54. oldal.
- ⁷ A társadalmilag szervezett ellátás a 2 éven aluli gyermekek esetében a szülési szabadságon (10,3%) és a gyermekgondozási szabadságon levő anyák általi gondozást (56,3%), valamint a bölcsődei ellátást (15,5%) tartalmazza. Adatok a nők helyzetéről, i. m. 31. oldal.
- ⁸ Adatok a nők helyzetéről, i. m. 31. oldal és Statisztikai Évkönyv, 1983, i. m. 295. oldal.
- ⁹ Uo.
- ¹⁰ Nőpolitikai dokumentumok 1970—1980. Kossuth Könyvkiadó, 1981.
- ¹¹ Az 1970. évi nőpolitikai határozatokat követően a határozatok végrehajtásáról a központi állami és társadalmi szervek a vállalatokat, intézményeket beszámoltatták. 1980-ban a végrehajtás, átfogó ellenőrzésének keretében került ismét napirendre a nők helyzetének javításában elért eredmények és problémák mérlegének megvonása.
- ¹² ÁBMK Munkaügyi Információs Központ: A keresetkülönbségek társadalmi meghatározottsága 1980-ban. Munkaügyi elemzések, 1. szám, 43. oldal.
- ¹³ Részletesebben lásd Munkaügyi elemzések, 1. szám, i. m.
- ¹⁴ 1980. évi Népszámlálás, 22. foglalkozási adatok, I. 1. rész. Központi Statisztikai Hivatal, 1981, 128—129. oldal és 284—285. oldal.
- ¹⁵ 1980. évi Népszámlálás, i. m. 15. és 106. oldal.
- ¹⁶ Jelentés az Egyetemen dolgozó nők helyzetéről. MKKE. Budapest, 1976. 4. oldal.
- ¹⁷ A Magyar Szent Korona Országai népoktatásügyének fejlődése. Magyar Statisztikai Közlemények 31. kötet. Budapest, 1913., 114. oldal.
- ¹⁸ 1976-ban a nők a férfiak átlagbérenek 73%-át, 1980-ban 76%-át érték el. Forrás: Munkaügyi elemzések, 1. sz., i. m. 32. oldal.

Rezime

Raspodela prema radu — razlika u platama i zaradama prema polu u Mađarskoj

Razlike u platama i zaradama prema polu izražavaju nepovoljniji položaj žena u odnosu na muškarce na tržištu radne snage. To prenosi i učvršćuje subjektivni društveni vrednosni sud. Razlike u zaradama se ispoljavaju dvojako:

— žene zauzimaju mesto u nižim sferama hijerarhije zarade

-- u slučaju istog radnog mesta i delokruga žene imaju nižu platu i zaradu u odnosu na muške kolege.

U Mađarskoj 1980. godine 39% ženske radne snage je zarađivalo ispod 3.000 Ft. mesečno, dok je u istoj grupi bilo svega 8% muškaraca. Na radnim mestima gde su zarade bile iznad 5.000 Ft. radilo je 10% žena, a muškarci su bili zastupljeni sa 39%. U istim zanimanjima i u istim radnim sredinama žene zarađuju 60—80% od zarada muškaraca.

Razlika u platama i zaradama je delimično posledica afirmacije „raspodele prema radu”. Žene u proseku ne obavljaju posao istog kvaliteta i kvantiteta kao muškarci. Radni staž i učinak zaostaje ispod nivoa muškaraca, na odgovornim pozicijama manje su zastupljene žene. Stručna osposobljenost žena je ispod stručne osposobljenosti muškaraca, jer dok 70% muškaraca poseduje stručnu spremu, žene su tu zastupljene sa samo 40%.

U nastanku i opstanku razlike u platama i zaradama veliku ulogu imaju mehanizmi tržišta radne snage. Istorijski proces feminizacije zajedno sa istovremenim devalviranjem ženskih poslova utiče na formiranje specifičnih odnosa i uslova na terenu plata i zarada u onim oblastima koji zapošljavaju pretežno ili isključivo žensku radnu snagu.

I na kraju razlike u platama i zaradama prema polu izražavaju subjektivni karakter ocenjivanja i vrednovanja rada koji vrši ženska radna snaga, dalje egzistirajuću tradiciju u odnosima među spolovima koji zasad još uvek više pogoduje ispoljavanju interesa muškog dela društva.

Summary

Disparity in wage and income according to sex in Hungary

According to wage and income distribution by sex, women's position in society and labour market is less favourable than men's. This disparity is transmitted and confirmed by the subjective value judgement of society. The differences in earned incomes are manifested in a double way:

— women are placed at the lower stages of the income hierarchy,

-- their wages and incomes are lower even if they are employed in the same occupations and sphere of activity as men.

In 1980, 39% of women and 8% of men were employed in Hungary in jobs with an income of less than 3,000 Forints per month, while 10% of women and 39% of men had a monthly income of more than 5,000 Forints. Women employed in the same occupations and sphere of activity earned 60 to 80% of the money made by men.

This wage and income differential is a consequence partly of the enforcement of the principle „equal pay for equal work”. Women, in general, do not perform the same work in terms of quantity and quality as men do. Women's average length of service and average hours of work are below these of men, and fewer women than men occupy responsible positions. Women's skill level is also under that of men. While three-fourth of male workers are skilled, the respective percentage is only 45 for female workers.

In bringing about and maintaining this wage and income disparity an important role is played by the mechanisms of the labour market. It is the historical process of feminization that in interaction with the devaluation of female jobs, is responsible for shaping the unfavourable wage and income relations in occupations with typically or predominantly women employees.

And finally such factors as subjectivity in assessing female work, age-old traditions and the enforcement of men's interests also find expression in their wage and income differential.

Téli nap, 1958. (foto: A. J.)

Somogyi Sándor—Djigaš Branimir—Gazafi László

A TERMELÉSIRÁNYÍTÁS INFORMÁCIÓRENDSZERÉNEK KIALAKÍTÁSA A HÚSIPARBAN

BEVEZETÉS

Munkacsoportunk az egyik vajdasági összetett társultmunka-szervezethez tartozó húsipari szervezet részére végezte el az információs alrendszerrel kapcsolatos előtanulmányokat.

A munka során tekintetbe vettük az érvényben levő tartományi szabályzatokat és irányelveket, amelyek az ilyen jellegű információs alrendszer kiépítésére vonatkoznak. Az informatikai törvény és az erre vonatkozó társadalmi és öngazgatási megegyezés szerint: „Az információs rendszer koncepciója és a vásárolt automatikus adatfeldolgozó berendezés típusa összhangban kell hogy legyen a közvetlen és szélesebb környezet által elfogadott irányelvekkel, vagyis az összetett termelési rendszer és község, illetve körzeti és vajdasági szintű társadalmi megegyezéssel.”

Mindezt figyelembe véve olyan megállapodásra jutottunk, miszerint belátható időn belül az említett munkaszervezet, a saját szükségleteinek kielégítésére egy nagy kapacitású számítógépet fog üzembe helyezni. A húsipari munkaszervezet részére egy olyan megoldást kellett keresni, amely biztosítja az adatrögzítést, a lokális szintű operatív termelésirányítást, az információnyújtást, valamint lehetővé teszi a későbbi nagy kapacitású számítógéppel való kapcsolatot az összetett adatfeldolgozás biztosítása céljából.

A probléma tanulmányozása és megoldása során sok új ismeretet és tapasztalatot szereztünk. Az itt közölt munkánk célja, hogy ismertesse a tanulmány egyes részeit és az újonnan szerzett ismereteket, amelyek érdeklődést kelthetnek a szélesebb, hasonló problémával foglalkozó körökben.

1. ADATGYŰJTÉS ÉS ALAPNYILVÁNTARTÁS VEZETÉSE AUTOMATIKUS ADATFELDOLGOZÓ BERENDEZÉssel A HÚSIPARBAN

Abból indultunk ki, hogy egy korszerű húsipari üzem termelési részeiben biztosítani kell az elektronikus mérlegeket és terminálokat, összhangban a technológiai folyamattal. A mérlegek és terminálok az adatgyűjtést szolgálják a vágóállatok technológiai folyamaton belüli mozgásáról, a nyersanyag és újratermelési anyag, valamint a félkész- és késztermék áramlásáról.

Az adatrögzítés szervezése szerint a mérőhelyek csoportosítása a következőképpen történt:

- a meghatározott ütemben érkező anyagok adatait rögzítő mérőhelyek,

- a meghatározott ütem nélkül áramló különböző anyagok adatait rögzítő mérőhelyek,

- az ellenőrző méréseket rögzítő mérőhelyek.

A mérőhelyek műszaki jellemzőik alapján feloszthatók:

- egy vagy több hidas padlós mérőhelyekre,

- egy vagy több hidas függő mérőhelyekre,

- olyan mérőhelyekre, amelyek közvetett vagy közvetlen kapcsolatban vannak a számítógéppel és biztosítják a mérési és különböző kiegészítő adatok objektív rögzítését,

- azokra a mérőhelyekre, amelyeknél egy termék szükséges adatainak összegezéséhez biztosított a burkolt súly (tara) manuális vagy automatikus meghatározása és a többi kiegészítő adat rögzítése.

A mérőhelyek és terminálok feladata az interaktív kapcsolat biztosítása a számítógéppel. Ezek segítségével rögzített adatok, majd később a logikailag csoportosított információk alapján mérőhelyenként meghatározhatók az anyagmérlegek, amelyek által lehetőség nyílik az ellenőrzésre, majd a technológiai folyamaton belüli anyagmozgás irányítására.

Megállapításaink szerint a következő anyagmérlegek követése szükséges:

- vágóállatmérleg,

- vágórészleg anyagmérlege,

- hűtőrészleg anyagmérlege,

- aprítórészleg anyagmérlege,

- félkésztermékek anyagmérlege,

- pácolórészleg anyagmérlege,

- sózó részleg anyagmérlege,

- töltelék részleg anyagmérlege,

- hőkezelő részleg anyagmérlege,

- fermentációs torony anyagmérlege,

- félkész- és készételek anyagmérlege.

A felsorolt anyagmérlegek biztosítják a feldolgozás bármely fázisába

való betekintést és ellenőrzést, a folyamat ki- és bemenetelére vonatkozóan. Ugyanis bármely termelési folyamat helyes megvalósulásának jele a be- és kimenetek egyensúlya. A termelésirányítási alrendszer keretén belül, a már felsorolt anyagmérlegek mellett még a következő nyilvántartásokat is vezetni kell:

- a szervezeti és technológiai egységek közötti folyamatban áramló különböző anyagok fajtankénti nyilvántartását,

- a különböző szervezeti egységek és raktárak közötti anyagáramlás, valamint készletállomány nyilvántartásának vezetését (ide tartozik a pácolórészleg, amelynél a termelési ciklus hosszabb a nyilvántartás periódusánál),

- raktári nyilvántartás vezetését a kimenő anyagmennyiségről, beleértve a szállító dokumentumok kezelését és a raktárkészlet irányítási alrendszerének közvetlen kapcsolatát,

- raktári nyilvántartás vezetését a kimenő anyagmennyiségről, beleértve a szállító dokumentumok kezelését és a raktárkészlet irányítási alrendszerének közvetlen kapcsolatát,

- a Jugoinspekttel párhuzamosan vezetett nyilvántartást és elszámolást, valamint a vágásmutatók ellenőrzését a felvett nyersanyag számlázásához szükséges dokumentumok kiadásához,

- a termelés előkészítéséhez szükséges jelentések nyilvántartását magáról a termelési folyamatról, valamint a technológiai diszpozíció elvégzéséről szóló jelentéseket és ezeknek a mérlegek és terminálok segítségével történő korrekcióját,

- a vágás és szétDarabolás (anyagexplózió) kihasználásának, valamint a finalizációban (anyagimplózió) felhasznált különböző komponensek nyilvántartását.

2. A HÚSIPAR INFORMÁCIÓS ALRENDSZERÉNEK LEHETSÉGES KONCEPCIÓJA

Bármely probléma több koncepció alapján is megoldható. A helyes koncepció kiválasztása, ami különös jelentőségű, igen nehéz és felelősségteljes feladat, tekintettel az esetleges következményekre. Ez a törvényszerűség az információrendszer koncepciójának kiválasztására is teljes mértékben érvényes, mivel a probléma összetett. Az információrendszer megválasztásakor a következő két alaproblémára kell választ keresni:

- az adatszervezés módszerére és

- a megfelelő hardware kiválasztására.

Ezenkívül még leszögezhető, hogy a megfelelő információrendszer kiválasztásának társadalmi, szervezési és műszaki vetületei is vannak.

Az információrendszer megfelelő koncepciójának kiválasztásakor a következő megoldási lehetőségekből indultunk ki:

1. Egységes adatbázis, egységes hardware konfigurációval. A koncepció lényege: egy egységes adatbázis és egy nagyteljesítményű számítógép.

2. Részleges adatbázis, egységes hardware konfigurációval. A koncepció lényege: több kisebb, egymástól független adattárból álló adatbázis valamint egy nagyteljesítményű számítógép.

3. Moduláris, részlegesen integrált adatbázis egységes hardware konfigurációval. A koncepció lényege: több kisebb, de egymással összefüggésben levő adattárakból álló adatbázis, valamint egy nagyteljesítményű számítógép.

4. Moduláris, részlegesen integrált adatbázis parciális hardware konfigurációval. Ennél a koncepciónál az adatbázis szervezés szempontjából megegyezik az előző pontban leírt koncepcióval, ellenben a hardware konfigurációját több, egymástól függően számítógép alkotja, amelynek különböző software megoldása is lehet.

5. Moduláris, részlegesen integrált adatbázis, egy olyan hardware konfigurációval, amely mint rendszer biztosítja a számítógép-hálózatot. Szervezési szempontból az adatbázis itt is megegyezik a 3-as pontban leírt koncepcióval. A hardware-t viszont egy nagyteljesítményű számítógép, valamint a közös adatbázishoz kapcsolt kis gépek hálózata képeznék. Ami a számítógép-hálózat szerkezetét illeti, a kisebb gépek végeznék a lokális adatfeldolgozást, ezek képeznék az adatbázis moduljait és állandó összeköttetésben állnának a közös adatbázissal.

4. ÉRTÉKELÉSI KRITÉRIUMOK ÉS AZ INFORMÁCIÓRENDSZER KONCEPCIÓJÁNAK KIVÁLASZTÁSA

A kiválasztás során az egyes koncepciók a következő általános kritériumok alapján értékelhetők:

a) Milyen mértékben biztosíthatja az adott koncepció a rendszer fejlődésének és működésének irányítását?

b) Milyen mértékben teszi lehetővé az adott koncepció a tömeges nyilvántartás vezetését, és milyen hatékonysággal végezhető el segítségével az adminisztratív-műszaki és más feladatok?

c) Milyen mértékben teszi lehetővé az adott koncepció a kötelező adatok biztosítását az öngazgatási és más szervezetek, valamint a társadalmi közösség számára?

d) Milyen mértékben lehetséges a munkaszervezet adott lehetőségeit figyelembe véve az információ rendszer fokozatos lépésről lépésre történő bevezetése?

e) Milyenek a lehetőségek az adatok vertikális és horizontális összekötésére és összegezésére?

f) Milyen lehetőségeket nyújt a felkínált koncepció a már meglevő adatbázis racionális bővítésére, összhangban az újonnan fellépő igényekkel?

g) Milyen mértékű és hogyan csökkenthető racionálisan az adatbázis redundanciája?

h) Milyen mértékben teszi lehetővé az adott koncepció a zökkenésmentes működést?

i) Mekkora a kiépítéshez szükséges befektetés hatékonysága és mekkorák a fenntartási költségek?

j) Az információrendszer megvalósításának érdekében társultmunkaszervezetek közötti megegyezés hogyan szabályozza a szükséges anyagi befektetéseket?

A tényleges helyzetet elemezve és a felsorolt kritériumokat és meglevő elvárásokat figyelembe véve a négyes számú koncepcióra esett a választásunk, vagyis a moduláris, részlegesen integrált adatbázisra parciális hardware konfigurációval. Ez a koncepció a későbbiek során a szervezetségi szint emelésével, lehetőséget nyújt az ötös koncepció megvalósítására.

A kiválasztott koncepció összhangban van az informatikára és automatikus adatfeldolgozásra vonatkozó távlati elvárásokkal, ami az adott körzetet és összetett társultmunkaszervezetet illeti és biztosítja a konkrét munkaszervezetben az automatikus adatfeldolgozás működését, attól függetlenül, hogy milyen számítógép elégíti ki majd a többi munkaszervezet és a körzet igényeit, valamint biztosítja ezeknek a gépeknek hálózatba való összekapcsolását.

5. AZ INFORMÁCIÓRENDSZER AJÁNLOTT KONCEPCIÓJÁNAK ÉS HARDWARE KONFIGURÁCIÓJÁNAK MEGINDOKLÁSA

Amennyiben az általunk ajánlott koncepciót a felsorolt kritériumok szemszögéből értékeljük, a következők állapíthatók meg:

1. A felsorolt koncepciók mindegyike (1—5) kielégíti az a), b) és c) kritériumokat. Ez azt jelenti, hogy bármely koncepció segítségével megoldható a rendszer fejlődésének és működésének irányítása, valamint a tömeges nyilvántartáson kívül az önigazgatási szervezetek és közösségek részére szükséges kötelező adatok biztosítása.

2. Az ajánlott koncepció teljes mértékben elegendő tesz a d) kritériumnak, vagyis az információrendszer fokozatos kiépítése megvalósítható. A moduláris, részlegesen integrált adatbázis egyik fő jellemzője ugyanis, hogy igen flexibilis és alkalmas a fokozatos kiépítésre. A parciális hardware konfiguráció a kompatibilitást tekintve, szintén igen előnyös a fokozatos kiépítés szempontjából.

3. A négyes számú koncepció teljes mértékben eleget tesz az e) kritériumnak, vagyis lehetővé teszi az adatok vertikális és horizontális összekötését és összegezését. Ezt a kritériumot az automatikus adatfeldolgozás szempontjából csakis a hálózatba összekapcsolt számítógépek valósíthatják meg. Ezért is feltételezzük a négyes számú koncepció olyan irányú megvalósítását, amely idővel felnőhet az ötös számú koncepció szintjére.

4. Az f) kritériumot mind a hármas, négyes, mind az ötös számú koncepció egyforma mértékben kielégíti. Ezekre a koncepciókra jellemző a modulárisan kiépített, részlegesen integrált adatbázis, amelyeknél a legnagyobb teljességben valósítható meg az adatbázis bővítése, korrekciója.

5. A g) kritériumot egyöntetűen csak az egységes adatbázis kiépítése biztosítja. A többi koncepciónál szükségképpen jelentkezik a redundancia. Azonban tekintetbe kell venni, hogy inkább kifizetődő két helyen tárolni bizonyos számú azonos adatot, mert mindkét helyen gyakran szükségessé válik a lokális adatfeldolgozás során, mint teherrel a távközlési rendszert információszerzés céljából.

6. A megbízható működést, vagyis a h) kritériumot teljes mértékben csak az ötös számú koncepció valósíthatja meg, meghibásodása nem gátolja meg az adatfeldolgozási folyamatot.

7. Az i) kritériumot figyelembe véve választottuk ki és mértük fel a megfelelő berendezést a következő feladatok elvégzésének biztosítására:

- adatrögzítés és
- helyi és előzetes adatfeldolgozás, amely egyaránt vonatkozik a beszerzésre, operatív tervezésre, a termelés végrehajtására és az eladásra.

Mivel ez a berendezés a későbbiek folyamán a központi számítógép egyik szerves részét fogja képezni (a kompatibilitás lehetősége szintén alapkritériumot képezett), valamint figyelembe véve egyes anyagi szempontokat, a négyes számú koncepció kiválasztása teljes mértékben igazolt. Abban az esetben, ha az előírányzott többi berendezés üzenetbe helyezése után a kompatibilitás nem biztosított, a négyes számú koncepció kiválasztása nem lehet igazolt.

8. Az utolsó kritériumnak minden esetben jelen kell lennie, amit a tanulmány kidolgozása során is figyelembe vettünk, vagyis a szükséges berendezésről szóló megállapodások igen mérvadóak, mivel az automatikus adatfeldolgozás kiépítésének költségei a legtöbb esetben igen magasak.

6. A KIVÁLASZTOTT AUTOMATIKUS INFORMÁCIÓS ALRENDSZER KONCEPCIÓJÁNAK JELLEMZŐI

A kiválasztott koncepció — moduláris, részlegesen integrált adatbázis parciális hardware konfigurációval — jellemzőit, az összetevő részek tulajdonságainak elemzésével határozhatjuk meg.

Ezért a következőkben a két legfontosabb összetevő tulajdonságait elemezzük:

1. adatbázis és a
2. hardware konfiguráció és tulajdonsága.

6.1. *A moduláris, részlegesen integrált adatbázis tulajdonságai*

A helyi jellegű adatrögzítés és az előzetes adatfeldolgozás elsődleges célja a következő funkciók információ-igényének kielégítése:

- beszerzés,
- operatív tervezés,
- a termelés előkészítése és megvalósítása,
- az eladás.

Iz ezekből az információigényekből adódik később a helyi adatfeldolgozás számára szükséges adatbázis tartalmának előzetes meghatározása.

Az adatbázis kiépítése során szem előtt tartva a felsorolt funkciókat, a következőkre kell nagy gondot fordítani:

1. A beszerzési funkció, azaz a nyersanyag- és segédanyag-ellátás, valamint a szolgáltatások biztosításának célja az ezzel kapcsolatos munkák elvégzése. Ugyanakkor, fontos feladatnak számít az adatszolgáltatás, amely a munkaszervezeten belül tevékenykedő ügyviteli és öngazgatási szervek információigényének kielégítését szolgálja.

2. A tervezés feladatait általában a fejlesztési és tervezőosztály végzi. Az operatív elemzési és tervezési feladatokat azonban már a decentralizált tervező részlegek végzik, amelyek szorosan kapcsolódnak az előkészítési és a termelési funkcióhoz. Ugyanis a termelés-előkészítés előfeltétele az operatív tervezés. (Gyakran ez a két funkció olyan szorosan kapcsolódik, hogy egy funkciónak tekinthető.)

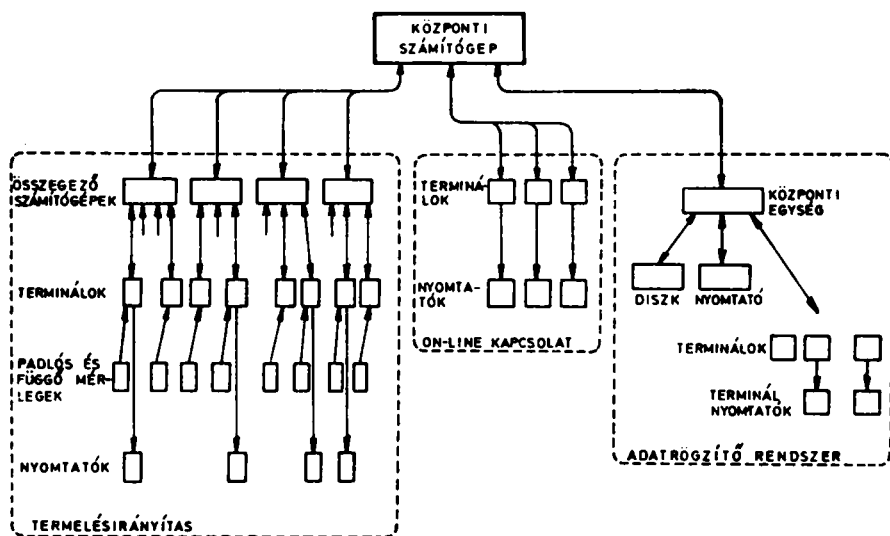
3. A termelés-előkészítési és a termelési funkció feladatai a következők:

— a termelési folyamat előkészítése, azaz a szükséges dokumentáció kidolgozása, a különböző normatívumok és műszaki-gazdasági szabványok kidolgozása és alkalmazása, a termeléshez szükséges erőforrások előirányozása és más kísérő dokumentumok kidolgozása, a termelési folyamat végrehajtása, vagyis az erőforrások és a szükséges folyamatok megszervezése, karbantartás- és anyagigénylési lapok kitöltése, a termelési folyamat ellenőrzése, a késztermék minőségellenőrzése, valamint raktározás.

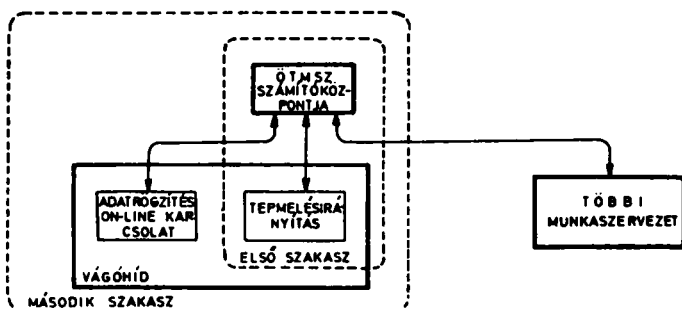
4. Az értékesítési funkció feladata a termékértékesítés előkészítése és megvalósítása, beleértve a termék megfelelő csomagolását és szállítását, valamint a piackutatás végzését. Ezenkívül biztosítani kell a leszállított áru számlálását és mindazokat az adatokat, amelyeket az ügyviteli és az öngazgatási szervek igényelnek.

6.2. A parciális hardware konfiguráció alapvető sajátosságai

Egy olyan hardware konfigurációt kellett kiválasztani, amely lehetővé teszi a húsipar termelési folyamatában jelentkező adatok zökkenésmentes rögzítését és biztosítja a jelentkező változások kísérését. Mindenekelőtt szem előtt kell tartani, hogy a húsipari üzembe rengeteg anyag áramlik, ugyanakkor a feldolgozás során, a hűtés és fagyasztás folyamatában (késztermék raktározásánál) sok félkész és késztermék áramlik és mindezeket a változásokat rögzíteni kell (mindez a hatékony termelésirányítás

1. számú ábra

2. számú ábra

egyik alapfeltétele). Ilyen értelemben, jelentős szerepük van az automatikus mérlegeknek és a termináloknak.

A terminálok az adatrögzítésen kívül lehetővé teszik az anyagmérlegek kimutatását a technológiai vonalak különböző pontjain. Ennek megvalósításához az egyes mérlegeket és terminálokat egy „összegező” számítógépre kell kapcsolni. Ezt a kapcsolatot az 1. ábra szemlélteti.

Az összegező számítógép kimenő adatai képezik a központi számítógép bemenő adatait. A 2. ábra szemlélteti a hardware konfigurációt, valamint a fokozatos kiépítés egyes fázisait.

7. ZÁRÓSZÓ

1. A termelésirányítási alrendszer tervezése a következő célból történik:

- az operatív tervezés feladatának megvalósítása a tervezett és tényleges termelés közötti viszony bemutatásával,

- a termelést kísérő dokumentumok kialakítása,

- különböző munkák előkészítése és a folyamatban levő munkák állandó kísérése, ellenőrzése, valamint a különböző jelentések elkészítése, szem előtt tartva a termelésirányításhoz elkészített operatív terv paramétereit,

- a jövedelemelosztás biztosítása szervezési egységenként, munkacsoportonként, valamint időegységenként.

2. Egy ilyen információs alrendszer kiépítése a következő fázisokban lehetséges:

- *az adatbázis kialakítása és karbantartása:*

- a) a félkész termék, késztermékek, technológiai folyamatok és különböző munkák és feladatok adattárainak kialakítása és karbantartása,

- b) a következő adattárak formálása és karbantartása:

- terméknormatívum,

- félkésztermék-normatívum,

- termelési paraméterek,

- termelésönköltség, csomagolás, szállítás, félkész és késztermék eladási ára,

- *a munkaigénylési lapok nyitása:*

- a) a félkész és késztermékekhez szükséges gyártásigénylésnek megfelelően,

- b) összetett anyagszükséglet anyagfajtánként,

- c) a termeléshez szükséges műveletek termékenként,

- *a gyártási lap és különböző igénylések, valamint a kapacitások megterhelésének és az anyagfogyasztás ütemezésének bevezetése:*

- a) a gyártási lapon feltüntetett műveletek goromba ütemtervének kidolgozása,

b) a gyártási lapon feltüntetett tényleges kezdési és befejezési idő meghatározása,

c) a termelési vonalak kapacitásától függő terhelések ütemtervezése,

d) a gyártási laponkénti anyagszükséglet ütemtervezése,

e) a megvalósítás követése és a jelentkező eltérések korrekciója,

f) a munkaterv kidolgozása.

3. Egy ilyen alrendszer kiépítéséhez és működéséhez szükség van az anyagok, félkész termékek, késztermékek, technológiai paraméterek, műveletek és a munkahelyek adattárainak megszervezésére.

a) termelésigénylés alapján, meghatározott szükségletek áttekintése munkalaponként,

b) a termelés áttekintése munkalaponként, munkaegységenként stb.,

c) a befejezetlen termelés állapotának kimutatása,

d) a befektetett munka áttekintése,

e) a meglévő kapacitások megterhelésének áttekintése,

f) a termelés minőségének áttekintése stb.

4. Az említett helyi jellegű adatfeldolgozás jellemezhető úgy, hogy ez előzetes adatfeldolgozást és rögzítést képez. Az ilyen egyszerű adatfeldolgozásnak óriási szerepe van a termelésirányításban. Természetesen az ilyen jellegű adatfeldolgozás nem zárja ki a hálózatba való bekapcsolódás későbbi lehetőségét.

Rezime

Koncepcija informacionog podsistema za operativno upravljanje proizvodnjom u klanici

Ovaj rad ima za cilj da prikaže pojedine delove Idejnog projekta informacionog podsistema koji je izrađen za potrebe jednog SOUR-a u SAPV i to pretežno za upravljanje proizvodnjom u klaničnoj industriji. U ovim delovima projekta su navedeni kriterijumi vrednovanja pojedinih koncepcija informacionog podsistema zatim izbor i obrazloženje izbora koncepcije kao i osnovne karakteristike izabrane koncepcije. Kod proučavanja problema i projektovanja rešenja je uzet u obzir Zakon o informatici, Društveni dogovor i Samoupravni sporazum o razvoju informatike, kao i opredeljenje SOUR o kupovini elektronskog računara velikog kapaciteta za sopstvene potrebe.

Summary

The Conception of an Informational Subsystem for Operative Productional Management of a Slaughterhouse

This study is trying to show the elements of an Ideal project of an informational subsystem which has been made for the demand of a COAL in the auto-

nious province of Vojvodina. This subsystem is intended for the slaughter industry management.

Here are listed the criterions of valuation of the conceptions, further on the explanations of the conceptional choice, as well as the major characteristics of the chosen conception.

While studiing the problem and during the projection of the subsystem the experts had considered the Law of Informatics, the Social assignement and selfmanagement agreement on the development of informatics as well as the intention of the COAL to buy an electronic computer of big capacity for it's own needs.

Ара, 1980.

Bela Duranci

FARAGÓ ENDRE

Faragó Endre a háború utáni szabadkai képzőművészeti élet jellegzetes alkotója és a vajdasági képzőművészeti fellendülés kezdeményezőjeként számon tartott művésztelepek neveltje, ma elismert szövegtervező.

1929. október 25-én született egy Orom és Kanizsa közötti szálláson, iskoláit Szabadkán végezte, ahol 1942-ben elhelyezést nyert a Paulinum internátusában. Itt ismerte meg a tőle egy évvel idősebb tehetséges diákot, Sáfrány Imrét (1928—1980), akiből később ismert festő, képzőművészeti kritikus és író, vidékünk „tipikus” alkotója lett.

De vajon miért is tekintjük kettőjüket és még néhány kiemelkedő alkotót egy sajátos nemzedék tagjainak, amikor művészi látásmódjuk olyannyira eltérő?

Az összetartozás legfontosabb ismérve a közös pályakezdés, illetve a szabadkai figurális rajziskolán való részvétel,¹ amelyet Hangya András vezetett. Mindkettőjükre ösztönzőleg hatott, hogy igen korán bekapcsolódtak a vajdasági művésztelepek életébe. A zentai, adai, topolyai, becsei és más művésztelepek szellemi légköre lehetővé tette, hogy olyan tiszteletreméltó alkotók méltánylása mellett, mint amilyen Milan Konjović és a Decemberi csoport tagjai, sajátosan bontakoztassák ki a kreatív képzelőerejüket.

A figurális rajziskolát a felszabadulás első évében szervezték meg. Amikor Faragó 1945-ben folytatta szabadkai gimnáziumi tanulmányait és jelentkezett a tanfolyamra, vele együtt indult Almási Gábor, akiből akadémiai végzett szobrász lett, Petrik Pál, aki a tanfolyamot követően a belgrádi Képzőművészeti Akadémiára került. Ivan Tikvicki, aki később a jogi pályát választotta, Marko Vuković amatőr festő, a szabadkai Szönyeggyár majdani tervezője, Vinkler Imre gimnazista, akiből neves képzőművész és gimnáziumi tanár lett, Kalmár Ferenc szobrász és Sáfrány Imre, a barátja. A tanfolyam megindítása előtt szinte valamennyien kapcsolatban álltak Oláh Sándorral (1886—1966) Szabadka képzőművé-

Őnarckép, 1955 (fotó: A. J.)

szeti „krónikásával”, a kesernyés, de jóindulatú pedagógussal és rendkívül szigorú kritikussal. Követésre méltó példát láttak benne. Már a tanfolyam idején tudatosodott bennük, hogy Oláh a múlt tekintélyes alkotója *marad*, nekik pedig félreérthetetlenül a *jövő* felé kell fordulniuk. A merész és vállalkozó szellemű Sáfrányhoz hasonlóan a többiek is mielőtt bizonyítani kívánták, hogy az új kreatív feladatok mellett foglalnak állást.

Faragó Endre nagyon szerény útravalót hozott magával a tanfolyamra. Azonkívül, hogy kifinomult érzékenységet tanúsított az Őrcső környéki szülőföld helyi színei és a háború szorongásos tapasztalatai iránt és látott néhány reprodukciót a régebbi magyar mesterektől, csak a tehetségével rendelkezett.

Faragó minden előzetes felkészítés nélkül, a vele született tehetség által vált annak az egységes időszaknak az alkotójává, amelynek legfontosabb határkövei 1945, a szabadkai Közművelődési Egyesületek Szövetségének 1949-ben létrejött képzőművészeti szakcsoportja,² a vajdasági művésztelepek megalakítása (a zentai 1952-ben jött létre) és a szabadkai Képzőművészeti Találkozó 1962. évi létrehozása voltak. Sohasem íratkozott be valamilyen hivatalos képzőművészeti iskolába, így képzettségét a legkülönbözőbb tényezőknek köszönheti, kezdve a kezdeti kollektív lelkesedéstől, közös munkától, baráti támogatástól a személyes akarásig, amely fanatikus kitartással párosult.

Hangya András a háború előtti autodidakta festő a szociális művészet megrázó motívumaival került az ismert festők sorába, tanfolyamát a háború előtti mintájára szervezte meg. Hangya ugyanis kedvenc tanítványa volt Petar Dobrovićnak, aki festő, forradalmár és megalkuvás nélküli harcos volt és a belgrádi Képzőművészeti Akadémia megalkotói közé tartozott. Az a kedvező alkotói légkör amely ezt a festőpedagógust körülvette, a szabadkai tanfolyam esti összejövetelén újraéledt.

Amikor Faragó 1955-ben hazajött a katonaságból, Petrik Pál segítségével — aki akkor már díszlettervező volt — munkát kapott a színházban, s így a képzőművészeti szekció már „igazi” művészeket tömöríthetett maga köré. A csoport központi alakja a mindannyiuk által Maestrónak szólított Sáfrány Imre, a modern művészet lázadó alakja lett, aki abban az évben már a belgrádi önállóak tárlatán is részt vett. A csoport tagjai a művészi alkotótevékenységet helyezték szembe a szocialista realizmus korábban érvényes jelszavaival. Közülük Milan Konjovićot, Bosán Györgyöt, Zoran Petrovićot, Dragoslav Stojanović Sipet, Miloš Bajčićot stb. említhetjük, akik többnyire részt vettek 1952-ben a Zentai Művésztelep megalakításában, amely elsőnek számított az országban. Közéjük tartozott Sáfrány is, a rákövetkező években pedig újabb tagokkal, a tanfolyam résztvevőivel és a képzőművészeti csoport tagjaival gyarapodott körük. Palicsón abban az évben egy nagy kiállítást szerveztek a jugoszláviai magyar képzőművészek részvételével,³ akik nagy része ennek a csoportnak is tagja volt. Faragó ugyan nem vett részt a kiállításon, de már a rákövetkező 1953-as évben megrendezte

első önálló tárlatát a szabadkai Népszínház előcsarnokában (augusztus 5-étől 20-áig). Még ugyanabban az évben kiállított a képzőművészeti csoporttal is a szabadkai alkotók hagyományos november 29-i szemléjén.⁴

Faragó hamarosan a szabadkai és művésztelepi kiállítások, valamint az 1962-től országosan megszervezett művésztalálkozók jelentős résztvevőjévé vált.⁵ Időközben munkahelyet változtatott: 1955-től a Jovan Mikić szőnyeggyár rajzolója lett, ahol Marko Vuković, az autodidakta festő lett a főnöke. Mindezek az adatok, beleértve az első önálló kiállítást is, kisebb-nagyobb eltéréssel azonosak a háború utáni Szabadka képzőművészeti életét újratерemtők életrajzi adataival.

Ha arra a kérdésre keresünk választ, hogy mi teszi Faragót eredeti alkotói egyéniséggé, akkor a választ Oláh Sándor műtermében kell keresnünk. A padlástérben kialakított, valamikor előkelő műterem magányában festők szorgalmasan alkot. Lelkesedése és a képzőművészeti csoport lendületes munkája tartja távol a szorongásos életérzéseket. Motívumait mintha a háború előtti Hangyától kölcsönöznék, képei atmoszférája lehangoló, maga a festő egyre melankólikusabbá válik. Ilyennek látja önmagát 1956-os önarcképének tükrében, amely temperamentumos vonalhálózatával Konjović fekete körvonalaira emlékeztet.

Eleinte — s ezt maga a festő így látja — a Konjović festészetével való találkozás jelentette a legtartósabb képzőművészeti élményt. Faragó a zombori festőnek ezen az 1952-es retrospektív tárlatán látott először együtt hatvan eredeti alkotást kedvelt mesterétől.

Milan Konjović a vajdasági táj indulatos megjelenítésével a művésztelepek számos résztvevőjét meglepte és alkotásmódja irányadóvá vált a vidéknek és embereinek a megjelenítésében.

Faragó ugyan magáévá tette a nagy példakép expresszív hozzáállását, de a vajdasági táj egy olyan szenzibilitás szűrőjén át került vásznaira, amely magán viseli a város és falu közötti szakadás nyomait. A gyermekkori tájhoz ragaszkodó, de az önként választott város szürke hétköznapijait élő Faragónál sajátos motívummá vált a síkság. Amennyire magáénak tekintette a borongós külvárosokat, a reggeli ködöt és a kocsmákban terjengő bársonyos füstöt, olyannyira magáénak vallotta falusi élményeit, a hullámozó tájat, a fekete szántóföldet. Ennek a két szférának a megjelenítése és színvilága teljesen eltér egymástól. A *Madárfészek* a *pusztában*, a *Félelem*, a *Temetés* stb. című alkotásai már az 1958-ban megrendezett második önálló tárlatára készültek.

A Városi Kiállítási csarnokban 1958. április 20-án megnyíló második önálló tárlat már nem viseli magán az amatőrizmus jegeit. Ezt állapítja meg a kiállításról szóló ismertetőjében Vinkler Imre és Sáfrány Imre, miközben hangsúlyozzák, hogy az alkotó milyen nehéz utat tett meg kreatív fejlődése első szakaszának a lezárulásáig.⁶

Alkotótevékenységének ebben a kezdeti stádiumában érlelődött meg benne, hogy élethivatásul választja a képzőművészetet; elsajátította a szakmát és kialakította egyéni hangvételét, s az expresszív önkifeje-

zés híveként kísérletezéseit áttette a szőnyegkészítés területére. Ez az elhatározás a korszerű képzőművészeti kutatások és a hazai táj embe-
rének illetve környezetének a választását jelentette. A kiállítást köve-
tően Faragót meghívták a zentai művésztelepre. A rákövetkező 1959-es
évben a topolyai téli művésztalálkozó vendégeként állította ki *Tél*
című alkotását, amely helyt állt a rangos meghívottak mezőnyében.

1960 nyarának a végén a szőnyegkészítéssel foglalkozók művész-
telepet alakítottak Adán. Faragó Endre is azok a művészek közé tar-
tozott, akik tervekkel dolgoztak ki a Tisza konfekciós üzem számára.
Erről az újvidéki Dnevnik újságírójának 1960. szeptember 6-án a kö-
vetkezőket mondta: „A modern bútorhoz modern szőnyeg illik!” Eb-
ben a tömör mondatban fogalmazódik meg az az ötéves kitarató törek-
vés, amellyel munkahelyén az új esztétikai igényt tudatosítani szándé-
kozott. Ebben az időben készült el a Jovan Mikić Szőnyeggyárban
Konjovícnak a *Részeg Topolya* című nagyméretű faliszőnyege. Topo-
lyán ekkortájt kerül szóba a „kis szintézis”, ami az építészetnek a kép-
zőművészeti alkotásokkal való emberibbé tételét jelentette.

Mivel teljesen tudatában volt, hogy a korszerű formatervezésű fali-
szőnyeg hogyan egészítheti ki a modernül kiképzett belső teret, a saját
környezetének embereit is igyekezett megnyerni az egyre idősebb
termelés számára. A Jovan Mikić Szőnyeggyárban végzett kitarató
munka nem járt eredménnyel. A kitaposott ösvény biztonságához ra-
gaszkodó vidékiesség szívósabbnak bizonyult. A fonalnak az új szenzi-
bilitás kifejezésére alkalmas voltát megsejtő Lévay Endre hiába pró-
bálkozott felhívni a figyelmet a szőnyegszövés, a textúra és az ősi
jellemvonások felkutatásával foglalkozó „csendes emberre”, aki szinte
ösztönösen ragaszkodott az emberhez.⁷ Pedig Lévay arra is felhívta
a figyelmet, hogy Faragó szőnyegei Norvégiában és Londonban is
vásárlóra találtak. Faragónak a faliszőnyeg iránti érdeklődését tuda-
tosítva írja: „... a fiatal festő faliszőnyegei Európát járják”. Az idő-
tájt jelentek meg a valamikori Na-Ma áruház kirakataiban a festő
műterméből kikerült faliszőnyegek, amelyek „modernista” motívumaik-
kal hívták fel magukra a figyelmet. Az *Akvárium* címűre még ma
is nagyon sokan emlékeznek, de a helyzet azóta sem sokat változott.

Amikor 1960-ban létrejött a faliszőnyeg-készítők adai művésztelepe,
s a Jovan Mikić Szőnyeggyár továbbra sem távolodott el a hagyo-
mányoktól, szőnyegtervezőnk a zombori Vesna Szőnyeggyárban pró-
bált szerencsét, de a sikertelenség visszakényszerítette, sőt még hátrá-
nyosabb helyzetbe taszította.

A faliszőnyeg viszont időközben bejutott a kiállítási termekbe. Ko-
njovícnak például 1962-ig tizenegy szőnyegtervét vitelezték ki. Lazar
Trifunović képzőművészeti kritikus szerint ügyelni kell a faliszőnyeg-
gel járó veszélyekre, hisz a fonalból készült kép nem lehet azonos
a szövással lemásolt festménnyel. 1962 decemberében Boško Petrović
újvidéki festő rendezett faliszőnyeg-kiállítást Szabadkán. Elképzelései
korszerűek voltak, megfeleltek az anyag és a műfaj követelményei-

Akt, 1967.

nek. Ettől kezdve teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy Faragó jó irányba halad, de mindhiába!

Faragó egyre érettebb alkotóvá válik; legközelebbi, 1960-ban megrendezett önálló tárlata Szabadkáról Kanizsára, majd Zomborba kerül. Az alkotásaiban rejlő üzenetek egyre meglepőbbekké válnak. A művésztelepeken feloldódik az autodidakta festészettel kapcsolatos dilemmája. A legközelebbi önálló kiállítására 1963-ban kerül sor Szabadkán és Újvidéken. Faragó az enformelre jellemző kombinált technikával juttatja kifejezésre lázadását az ellen, hogy nem ismerték el szőnyegtervezőként és teljes értékű festőnek. Az alkotás társadalmi és anyagi feltételei, amelyekről a jugoszláv festők 1962-ben Szabadkán megrendezett első találkozóján éles hangnemben került sor, Faragó Endrére is hatással voltak. Különös kollázsait nyomott hangulat jellemzi. Képein többnyire őszi tájakat, topolyai vagy más utcákat, istállókat, szántóvetőket ábrázol, de ezek a közelinek tűnő motívumok az ábrázolás során olyannyira távolivá válnak, hogy inkább az emlékezés mint a realitás mozzanatai lesznek. A színskálája drámai tónusokig mélyül, amelyet helyel-közzel szikrázó sárga és vörös akcentusok élénkítenek. Ezek a sűrű festékrétegen áttörő felkiáltó jelek megállapodnak a lazúros felület alatt és az ábrázolt tájat inkább látomássá mint transzponált önkifejezéssé teszik.

Időközben 1965-ben sikerült eljutnia a képzőművészeti csoport vágyálmát képező Párizsba, ahonnan elsőként Mihajlo Dejanović és Sáfárány Imre tért haza még 1954-ben. Petko Vojnić Purčar a Párizsban keletkezett képei közül a *Notre Dame* címűt tartotta festészete csúcspontjának.⁸

Faragó 1967-ben ismét önálló kiállítást rendezett. Ettől kezdve a városi kiállítási csarnok a Képzőművészeti Találkozó téli szalonjává alakult át. Ez az intézmény alig öt év alatt jelentős hullámverést idézett elő a nyugodt provinciális képzőművészeti életben. Egész sor jelentős hazai festő számára rendeztek kiállítást. A helyi alkotók veszélyeztetve érezték magukat és lassan elhagyták a bizonyítás csataterét. A többségük még csak kísérletet sem tett, hogy központokban megrendezett jelentős kiállításokon bizonyítson. Faragó viszont 27 alkotásával hosszabb időre búcsút vett Szabadkától és útrakelt. Döntésében minden bizonnyal befolyásolta Jagoda Bujićnak a Képzőművészeti Találkozóban megrendezett kiállítása, amelyben megalkotva láthatta viszont mindazt, amiről 1960 óta beszélt és amiről nem sikerült meggyőznie az illetékeseket.

Sáfárány a következő szavakkal bocsátotta útra: „... nem nyúlt a hóna alá senki, amikor legjobban szüksége volt a segítségre”, majd ismertetőjét azzal a mondattal fejezte be, hogy: „a kristályosodás korszaka következhet...”

Faragó elfogadta egy alakulóban levő szőnyeggyár meghívását és rövidebb New York-i továbbképzést követően „egy Zágráb melletti szőnyeggyár vezetője” lett — tájékoztatott bennünket az Újvidéki

Televízió Körkép című műsora 1969 októberében.¹⁰ Három évvel később, 1979 októberében ismét viszontláthattuk a tévéKi On, Faragó elvtárs? című riportműsorában.¹¹

A kérdésre az újvidéki Forum képzőművészeti díj 1973. évi odaítélése adta meg a választ: „A művész eredményes kezdeményező készségét, alkotói kutatását, a művésztelepeken való részvételét és nemzetközileg is elismert e tájhoz kötődő műalkotásainak értékét”¹² méltányolták.

A fiatalkori barátokkal eltöltött évektől a Zágráb melletti Zaboki Zivteks Taft-Szőnyeggyárban megszerzett tekintélyig tizenkét önálló kiállítása volt és több mint száz kollektív tárlaton vett részt, melyeknek több mint a fele művésztelepekhez kötődött.

Faragó Endre a szabadkai művészekhez képest szokatlan utat tett meg. Volt hozzá bátorsága, de talán a kényszer is belejátszott, hogy elhagyta „biztonságos” környezetét. Az amerikai továbbképzés során megismert egy pisztolyformájú új szerkezetet, amelynek segítségével a szokványostól eltérő, gazdagon díszített szőnyegmintákat lehetett kialakítani. Hazatérését követően a fiatal tervezőkkel foglalkozott és olyan neves művészek terveinek a kivitelezésén dolgozott mint Edo Murtić és Jagoda Bujić, akiknek a faliszőnyegeit korábban csak kiállításokon láthatta.

Új környezetében kiforrott és nagyrabecsült alkotóként fogadták. Csak a szülőföldjén tekintették vidéki autodidaktának. Új környezetében kialakult vizuális önkifejezéssel, sajátos világlátással és életérzéssel szerzett magának megbecsülést. Magával vitte kialakított elképzeléseit, mert egyrészt kisszerű vidéki környezetében nem állt módjában megvalósítani a modern faliszőnyeggel kapcsolatos terveit, másrészt pedig mert a továbbképzéssel és az érvényesüléssel még ha az kockázattal is járt — nem veszített semmit.

Mai szemmel nézve az 1967-es tárlat egyben retrospektív tárlat és továbblépés is volt azzal a feltétellel, hogy távozik szülőföldjéről, amelyről a közmondás is azt mondja, senki sem próféta a hazájában.

Faragó még 1952-ben — a Konjović képekkel való találkozás idején — a tettek és a cselekvés mellett kötelezte el magát. A lendületes alkotótevékenység időszaka volt ez más tevékenységekhez képest. A szabad ember és művész párbeszédet folytatott a világgal a „szebb jövő” nevében. Annak tudatában, hogy egy új világot épít, lendületesen tette formáit, társadalmi jelentést vitt alkotásaiba és erőteljes színekben juttatta kifejezésre felhalmozódott pszichikai energiáit. Ez a hirtelen felemelkedés a képzőművészeti csoport szétesésével tört meg, amikor Faragó magára maradt. Egyetlen biztos pont a művésztelepek voltak, ahol egyenjogú művészek találkoztak és tekintélyelvűség nélkül becsülték egymásban a vetélytársat, a barátot, függetlenül attól, hogy kezdőről vagy befutott művészről volt szó.

A művésztelepek azonban csak pillanatnyi fellélegzést jelentettek a hétköznapiok tehetséget felőrlő egyhangúságában. Nyugalmat csak

abban lelt, ha visszatért falusi emlékeihez és a szülei iránti szeretethez. Korabeli alkotásainak a bársonyos szövevénye mint valami védekezés-szerű fátyol terült szét nyugodt színeivel alkotásain, amelyek közül az 1960-ban keletkezett *Szántó* a legjellegzetesebb. A családi otthon melege iránti vágyakozás és a városi élethez kötődő érvényesülés válaszául ezt a fátylat átviszi a mindennapok látványára is, mint például az *Iszogató nők*, a *Kocsma* vagy a rendkívül jól sikerült *Virradat* című képén, amely impresszíven ábrázolja a múltó éjszakát követő hűvös és nedves reggelt. Az a melankolikus, sőt tragikusnak mondható motívum, ami a 60-as évek elején eluralja képeit, felgyorsítja a Faragóra oly jellemző vajdasági tájképek létrejöttét. Faragó Vajdasága nem azonos a szokványos alföldi tájjal. Ács József egyik írásában az alföldi festők nagy családjában jelöli ki helyét: „Az Alföld motívumait a festészet modern eszközeivel víziókban oldja föl. Látomásait szabad festőiséggel fejezi ki. Hívő lélekkel a „falu esti látványát” realizmus fölötti elemekkel kapcsolja egybe...”¹⁸

Faragó jellegzetes produktuma ennek a struktúrának és ezért szenzibilitása azonnal rezonál a vidékünkön élő parasztság pszichikumába beépült számtalan jelzésszerű üzenete.

Az általa ábrázolt emberek, akiket szívesen látott képein, többnyire a társadalom periferiáján vegetáló lények. Gyakori ezeknek a közvetett jelenléte is, mint az 1964-ben keletkezett *Szabadkai külváros* című képén, amelyet szimbolikus választóvonalnak tekinthetünk Faragó életében. A talaj barna tónusát és az ég taszító szürkességét az emberi jelenlét hullámzó horizontális térsége választja el: mindezt sárgásbarna falak és a háztetők vérpiros akcentusai tagolják. A világot jelző formákat tiltakozás deformálja, az emberi érzéseket jelző színek pedig lazúrosan pulzálnak, mintegy felgyorsítva a kompozíció középső részt kitöltő „emberi” csíkot. A „külváros” se nem falu, se nem város, hanem felezővonal valahol a vágyak és a realitás között.

A melankólia „passzív lázadása” csak két alkotásán, az 1955-ös *Önarcképen* és az 1962-ben keletkezett *Egyszeműn* kezd élénk párbeszédet a nézővel, ugyanis ekkortájt csúcsosodott ki az alkotónak és környezetének az ellentéte, ekkor kezdi hatalmába keríteni a reménytelenség. Az *Egyszemű* feldúlt tekintetével szinte rákérdez a nézőre. A sötét fej kontrasztjából elővillanó fehérség szinte puskalövésként hívja fel a figyelmet erre a megbélyegzett arcra, amely gazdag érzemvilága ellenére is kitaszított, büntetlenül is bűnhődik. A festő legnehezebb időszakában ennek a valóságban nem létező, de képi megformálásában mégis valós lánykának a portréjában fogalmazta meg lelkiállapotát.

A mostoha körülmények és fájdalmas élethelyzetek sorjázása ellenére tovább folytatja „látomásos esti látványainak” a megjelenítését és emelkedik ezáltal egyre felfelé. Amit az élet megvont tőle, azt hallucinációval egészítette ki — mondhatná róla Ács József.

Az 1969-es kiállításig bizzarr remegésekkel telített fanyar barnás tónusait egy sajátos ikonsorozatban bontakoztatta ki. A városban vege-

táló földművelő stresszei, bánata, kilátástalansága és a kreatív alkotótevékenység leplezett csodálata sugárzik róluk. Hasonló ikonikus jellel a számártövissel juttatta kifejezésre Sáfrány a megsemmisíthetetlen kitartást, a virágban megtestesülő veszélyeztetett ember passzív védekezését.

Ölelés, 1965.

Az anyag érzelmi színezete, a kisugárzását felismerő ösztönösség és az ember után tartós nyomot hagyó tett végérvényesen a szőnyegtervezéshez kötötték Faragót. A tanulmányai során megismert, pisztolyhoz hasonlító szerkezetben a halmozódó pszichikai energiák vizuálissá tételének eszközét látta. A mindennapi élet zajlásától elvonultan szembe-sült a megmunkálásra váró felülettel. Valósággá vált számára az a lehetőség, hogy sokkal átfogóbb dolgokra törekedjen mint modern szőnyeget készíteni, modern bútorokhoz.

Az *Emlékezés a tengerre* című 1970-es kompozíció játékos formái — a viszonyoknak a világgal való vidám összeegyeztetése felszabadult kreativitásra vall, korábbi „hallucinációi” színei ismét megjelennek, de már egészen más szerepkörben. Erőteljes akcióra ösztönöz. Egymást követő faliszőnyegek többé már nem a destrukció megnyilvánulásai, a környezetével szembeni ellenállás formarombolásban megnyilvánuló próbálkozásai, hanem a fonal nyújtotta kolorista lehetőségek egységesítési törekvései, lírai helyett epikus élmények. A képein emberalakokkal kitöltött kolorit horizontális térség továbbra is személyes érzéseket kifejező színekkel töltődik fel, de megváltoztatja helyzetét és függőlegesen helyezkedik el a képeken, a barna árnyalatok pedig melegséggel telítődnek. A fekete szín tragikuma ekkor már az életerős vörösnek, a kék végtelennek és a sárga érésnek a méltóságteljes kiegészítője ünneptélyességet árasztó koloritjában.

A 70-es évek közepe táján a krími Jalta turisztikai komplexum számára készít faliszőnyegeket¹⁴ Dušan Džamonjával, Boris Dogannal és a szovjet művészekkel együtt már-már pazar belső megoldásokat hoznak létre. Faragó látványos négyzeteket tervez a rá jellemző színárnyalatokban és a felületek mesterien árnyalt fokozásával. A modern környezet faliszőnyeggel való emberibbé tételével kialakított ifjúkori álmai valósággá váltak, további útmutatóul szolgáltak. Ezt követően Faragó Endre egyre gyakrabban dolgozik távoli országok előkelően berendezett szállodái számára Lévay Endrének az örömteli felkiáltásba foglalt térség — „faliszőnyegek Európát járják!” — szűknek bizonyult. Az abbáziai Ambassador szálló számára készített két faliszőnyegének áttetsző tengerén sárga, barna és ibolyaszínű emléksokrok lebegnek, fehér örvénylések, vörös ujjongások és lakodalmas kurjongatások hangulata kavarg. Ezeken a felületeken méltóságteljesen hullámszik, köröz és lebeg át az alkotói gesztus fekete körvonalakban megfogalmazott eleganciája és határozottsága, amely azt a meggyőződést árasztja, hogy a világgal való megbékélés során az emberi érzések alkotó jellegű kifejezésre juttatása célszerű cselekvéssé válik.

Kortársként és a szabadkai képzőművészeti élet háború utáni kibontakozásának szemtanújaként méltán emelhetjük ki Faragó Endre példáját: különös utat tett meg a figurális rajziskolától a Zivteks Szőnyeggyárban végzett munkáig. *Ahhoz, hogy tökélyre fejlesztve valósíthassa meg alkotói elképzeléseit és nemzetközi tekintélyre tehessen szert, el*

kellett mennie. Vajon a vidékünk művészeire jellemző elvándorlás lenne az egyetlen lehetőség és perspektíva?

Május elején egy dubrovniki képeslapot hozott a posta: „... azt a két 5×20 méteres faliszőnyeget szereljük fel, amelyekről már beszéltem. Jó lenne, ha bekerülnének a monográfiába (ha egyáltalán lesz abból valami). Ha elkészülnek a diák, küldök belőlük... Faragó E.”¹⁵

A monográfia kiadására — ha nem is Szabadkán —, de számíthatunk. Itt még Aksentije Marodićnak (1840—1909), Balázs G. Árpádnak (1887—1981) a szociális művészet helyi előfutárának, Oláh Sándornak Szabadka első októberi díjasának (1962), Hangya Andrásnak, Bosán Györgynek (1918—1984), Glíd Nándornak, az *Akasztottak balladája* szobrászának, Sáfrány Imrének és az említett képzőművészeti csoport és tanfolyam többi tagjának sem róttuk le tartozásunkat, beleértve az építészet és a művészet egyéb területein létrehozott alkotások szerzőit is. Egyesek közülük jóval ismertebbek a nagyvilágban mint itt, ahol munkálkodtak.

Jegyzetek

¹ A figurális rajziskola a Hangya András köré csoportosuló, művészete iránt érdeklődő fiatalokból verbuválódott 1945-ben, aminek létrehozását Baško H. Vojnić a Hrvatska riječben megjelent cikkében 1949. január 12-re teszi: „1946 januárjában Hangya András kezdeményezésére és a közoktatási bizottság segítségével létrehoztak egy néhány tagú figurális rajztanfolyamot.” A tanfolyam résztvevőinek első kiállítását 1948 februárjában tartották meg.

A tanfolyam köré tömörülők csoportja hamarosan szétesett, mert Hangya András Zágrábba ment, a fiatalok pedig a belgrádi akadémiára. A tanfolyamot ezt követően Oláh Sándor vezette. A nagyszámú jelentkezőre való tekintettel 1948-tól két csoportra osztották, amelyek közül az egyiket Stevan Jenovac (1910—1954), a másikat pedig Ivanyos Sándor vezette. Alig három év leforgása alatt a kezdeti hatról ötvenre szaporodott a résztvevők száma.

Ezen a sajátos „esti iskolán” szerezték meg képzőművészeti ismereteiket mindazok, akik később aktívan részt vettek Szabadka képzőművészeti életében.

² A városi múzeumban 1949. november 29-én megnyílt kiállítás volt a vízváltatója a képzettebb és kevésbé képzett alkotóknak, majd ezt követően megalakult az ígéretesebb autodidakta festőket felölelő képzőművészeti csoport. A csoport legeredményesebb éve 1952 volt, amikor számos önálló kiállítást rendeztek, tárlatlátogatásokat szerveztek Belgrádba, Zomborba stb., majd pedig november 30-án elhelyezést kaptak a bőrze épületében (a Đaković utcai valamikori munkásfürdőben). Az épület második emeletén tantermeket is a rendelkezésükre bocsátottak, ahol az amatőrök és diákok tanárok felügyeletével dolgoztak. Termékeny beszélgetések folytak, elemezték munkájukat, kiállításokat terveztek.

- ³ A vajdasági magyar képzőművészek, Palics 1952. június 26 — szeptember 30.
- ⁴ A kiállítást később Októberi Találkozó néven állandósították, a város felszabadulásához kötötték a szabadkai művészek közös tárlatát.
- ⁵ Mivel a művészet létrehozására irányuló vajdasági kezdeményezés (1952) országos jellegűvé nőtte ki magát, az 1962-ben létrehozott képzőművészeti találkozó szervezésében évről évre minden nyáron országos jellegű nyári tárlatot rendeztek.
- ⁶ Subotičke novine, 1958. 4. 24.; 7 Nap 1958. 4. 27.
- ⁷ Lévy Endre: Színek, játék a szőnyegen, 7 Nap 1960, 6. 19.
- ⁸ Polja 1966. február, 12. évfolyam 90 sz.
- ⁹ 7 Nap 1967. 10. 27.
- ¹⁰ Magyar Szó 1969. 10. 25.
- ¹¹ Vjesnik 1972. 6. 30.
- ¹² Magyar Szó 1974. 6. 16.
- ¹³ Ács József előszava Faragó Endre 1967-ben megrendezett szabadkai önálló tárlatának a katalógusában.
- ¹⁴ Start, 1978. július 247. sz. „Faragó Endre népi motívumokkal díszített faliszőnyeget készített a Dnyepr bár számára, *A Hold és a Föld* című szőnyege a Lunij bárt díszíti, a *Krim virágai* pedig a Mermerni étterem falára került.
- ¹⁵ Bela Duranci dokumentációja

Rezime

Endre Farago

Tipičan izdanak posleratne „likovne klime” u Subotici i slikarskih kolonija kao inicijative vojvođanskog umetničkog preporoda, Endre Farago, danas je poznato ime među kreatorima savremenih tapiserija.

Rodio se na salašu pored Oroma, sela nedaleko Kanjiže 25. oktobra 1929. godine. Školovao se u Subotici. U srednjoj školi sreo je starijeg druga Imrea Šafranja (1928—1980), kasnije poznatog slikara, likovnog kritičara i pisca, također „tipičnog” umetnika iz ove sredine.

Vezuje ih zajedničko polazište, odnosno subotički „kurs figuralnog crtanja”, nastao okupljanjem manje grupe talentovanih oko slikara Andraša Hande 1945. Podsticala ih je rana pripadnost vojvođanskim umetničkim kolonijama. „Klima” koja je vladala na kursu i obeležavala umetničke kolonije u Senti (1952), Bačkoj Topoli, Adi, Bečeju itd. obezbedila je samosvojan razmah kreativnog imaginaciji uprkos velikih, poštovanja dostojnih uzora kakav je bio na primer Milan Konjović.

Poputbina sa kojom je Farago došao na kurs bila je skromna. Osim tana-nih osećanja i senzibiliteta za lokalni kolorit agrarnog okruženja Endre je raspolagao samo talentom. Redovno se nije školovao ni kasnije, ostao je samouk.

Njegovo viđenje Vojvodine oblikovalo se u procepu između sela i grada. Privržen predelu iz koga je ponikao, ali saživljen sa teskobnom svakidašnjicom u koju je samovoljno došao, opredeljujući se za grad, Farago je ravnici pretočio u samosvojan motiv.

Bliska su mu sumorna predgrađa i jutarnje izmaglice, baršunaste koprene zadimljenih kafanskih enterijera ali i nostalgični doživljaji sela, zatalasani obronci i uzorana crnica.

Krajem leta 1960. osnovana je kolonija za tapiseriju u Adi. Među neko-licinom slikara, bio je i Farago, tada već crtač u Tvornici tepiha „Jovan Mikić” u Subotici. Dopisniku novosadskog „Dnevnika” 6. septembra u Adi, izjavio je: „moderan nameštaj zahteva moderan tepih.” U ovoj rečenici bio

Az éjszaka szépei, 1966.

je sabijen petogodišnji napor da u svojoj radnoj sredini pridobije kolektiv za nova estetska shvatanja i uloge tapiserije u enterijeru.

Te 1960. kada je kolonija tapiserije u Adi Živela samo jedno leto, neshvaćeni dizajner okušao se bezuspešno u Somboru. Iz tamošnje fabrike tepiha „Vesna” vratio se poražen. Uporedo, slikao je sve zrelije.

Krajem 1967. posle veoma uspele samostalne izložbe u Subotici, prihvatio je poziv jedne fabrike tepiha u formiranju i otišao u Zagreb. Nakon kraćeg usavršavanja u Sjedinjenim Američkim Državama vratio se i započeo rad u fabrici.

Između mladalačkog oduševljenja uz drugove u Subotici i ugleda stečenog u „ZIVTEKS”-u, tvornici tafting tepiha u Zaboku kraj Zagreba, održao je dvanaest samostalnih izložbi i preko stotinu puta učestvovao na kolektivnim od kojih je više od polovine vezano za umetničke kolonije. Dobitnik je „FORUM”-ove nagrade za likovnu umetnost i niza drugih priznanja.

Endre Farago prešao je za subotičke umetnike neuobičajen put. Imao je smelosti da napusti „bezbedni zavičaj”. U Americi, upoznao je čudnu spravu — „pištolj” za bezbrojne mogućnosti kreiranja raskošnih tapiserija nekonzvencionalnih faktura i tkanja.

Davne 1952. Farago se u susretu sa delima Milana Konjovića, opredelio za *gest i akciju*. Bilo je to doba zanosa posebnostima stvaralaštva. Euforičan polet, splasnuo je raspadom likovne sekcije koja je bila okupila nekadašnje polaznike kursa. Farago je kao i ostali članovi ostao sam.

Pribežište je našao u sećanju na agrarni spokoj. Baršunasta potka njegovih prizora slikanih kombinovanom tehnikom” deluju kao odbrambena koprena blagih prelaza i utišanih boja, poput „Orača” iz 1960. Razapet između žudnje za toplinom doma i ambicija koje ga priključuju za grad, on će odbrambenu koprenu preneti i na prizore svakodnevice i otpora prema njoj („Žene pijuckaju”, „Krčma”, „Svitanje” itd).

„Pasivna pobuna” melanholičnih ostvarenja samo u dva eksponata prelazi u oštar dijalog sa gledaocem. Pored „Autoportreta” još iz 1955. to je „Jednooka” 1962. kada je Endreov sukob sa sredinom na vrhuncu i počinje da ga nagrizi beznađe.

Do 1967. Farago je zaokružio opus smeđe, opore fakture bizarnog treptenja u svojevršne ikone. Sličnim ikoničkim znakom ali u formi „Čkalja” branio se Šafran.

Emotivni naboj Faragoa u „pištolju” našao je razrešenje i mogućnost za iskazivanje silovitim gestom. On je u trenu shvatio da je to sprava vizueli zacije nagomilane psihičke energije.

U jednoj od ranih tapiserija „Sećanje na more” 1970. Farago je našao „poligon” za iskazivanje emocija i oslobođene kreacije. To je maštovita kompozicija razigrane forme u kojoj nekadašnje boje dobijaju novi zvuk. Izazov na akciju bio je primamljiv i podsticajan. Od tada nižu se tapiserije više epskog nego lirskog doživljaja.

Polovinom osme decenije, Farago radi za turistički kompleks na *Jalti*. Sa Dušanom Džamonjom, Borisom Doganom i tamošnjim umetnicima opremaju enterijere koji pretenduju na raskoš. Farago kreira više kompozicija u paleti svojih boja i majstorski iznijansiranim gradacijama fakture. Konačno, mladalački san o neslućenim mogućnostima humanizacije modernih ambijalata tapiserijom postao je stvarnost, satisfakcija i putokaz.

Brojne tapiserije Faragoa nalaze se po svetu. Početkom maja, dve ogromne (5×20 m) postavljene su u Dubrovniku, nanovo potvrđujući autentičnost zanosa nekadašnjeg „tipičnog“ subotičkog umetnika iz prve poratne generacije.

B. D.

Resumee

Endre Farago

Typischer Sprössling des „bildenden Kunstklima“ der Nachkriegsjahre in Subotica und der Malerkolonien, als Initiative des vojvodinaer Kunstneugeburts, Endre Farago ist heute bekannter Name zwischen den Kreatoren der zeitgemässen Tapiserie.

Geboren am Lande (salasch) neben Orom, eines Dorfes unweit von Kanjiža am 25. Oktober 1929; Schulung in Subotica. In der Mittelschule traf er den älteren Gefährten Safrany Imre (1928—1980), später berühmten Malers, Darstellungskritikers und Schriftstellers, auch „typischen“ Künstler dieser Umgebung.

Sie wurden durch den gemeinsamen Ausgangspunkt verbunden, bzw. durch den suboticaer „Kursus figuraler Zeichnung“, das durch die Verbindung einer Gruppe Talentierter um den Maler Andras Hangya 1945 entstanden ist. Beeinflusst hat sie die frühe Bindung mit den vojvodinaer Künstlerkolonien. Das „Klima“ das in diesem Kurs herrschte, bezeichnete die Künstlerkolonien in Seuta (1952), Bačka Topola, Ada, Bečež usw. ermöglichte selbständige Entwicklung der kreativen Imagination entgegen der grossen zur Ehrung berufenen Muster wie es zum Beispiel Milan Konjović war.

Die Wegzehrung, die Farago mitgebracht hat, war bescheiden. Ausser der schlichten Fühlung und Sensibilität für den lokalen Kolorit der agrarischen Umgebung, Endre Farago besass nur Talent. Er hat sich nicht regelmässig geschult und ist auch später ein Selbstbilder.

Seine Betrachtung von Vojvodina erfolgte aus der Kluft zwischen der Stadt und des Dorfes. Gebunden an die Umgebung, aus der er sich entwickelt hat, aber auch gebunden an die enge Alltätigkeit, in der er eigenwillig gekommen ist, als er sich für die Stadt entschied, hat Farago das Flachland in ein eigentliches Motiv umgewandelt.

Die liedliche Vorstände und morgenliche Entwölkung, sind ihm nah, sowie auch die sandhafte Dillen der eingerauchten Enterieure, der Kaffehäuser, aber auch die nostalgische Erlebnisse des Dorfes, die wellenhaften Abhänge und das bebaute Schwarzfeld.

Ende des Sommers 1960 entstand die Kolonie der Tapiserie in Ada. Zwischen den Malern war auch Farago, damals schon Zeichner in der Teppichfabrik „Jovan Mikić“ in Subotica. Er hat dem Zeitungsmitglied des Novisader „Dnevnik“ am 6. September in Ada behauptet: „Moderne Einrichtung wünscht auch modernen Teppich“. In diesem Satz ist ein fünfjähriger Eifer enthalten um in seiner Arbeitseinheit das Kollektiv für die neue esthetische Auffassung der Rolle der Tapiserie im Enterieur, zu überzeugen.

In diesem 1960, da die Kolonie der Tapiserie in Ada nur ein Jahr existierte, hat der unverstandene Designer, ohne Nutzen auch in Sombor versucht. Dabei malte er immer weiter.

Ende 1967 nach der sehr erfolgreicher, selbständiger Ausstellung in Subotica, hat er die Ausstellung einer, in Gründung gewesener Teppichfabrik in Zagreb, angenommen. Nach kurzer Weiterbildung, in den Vereinigten Staaten, kehrte er zurück, und begann die Arbeit in der Fabrik.

Mit der jugendlichen Bewunderung der Kameraden in Subotica und der Erfahrung, die er in Zabok, neben Zagreb in der Fabrik „Ziftex“ gewonnen hat, hielt er zwölf selbständige Ausstellungen und beteiligte sich mehr als Hundert mal im gemeinsamen Ausstellungen, von denen mehr als die Hälfte an Künstlerkolonien gebunden waren. Er ist Gewinner der Auszeichnung „Pannonia“ für darstellende Kunst und mehreren anderen Anerkennungen.

Endre Farago ist einen Weg gegangen, der für die suboticaer Künstler ungewöhnlich ist. Er hat gewagt die „sichere Umgebung“ zu verlassen. In Amerika hat er das wundervolle „Apparat“ die „Pistole“ kennengelernt das ungezählte Möglichkeiten zur Kreierung prächtiger Tapisserien und unkonventioneller Faktuuren und Webereien, ermöglicht.

Noch im Jahre 1952, Farago hat sich im Treffen mit den Werken von Milan Konjović zur Geste und Aktion entschieden. Das war die Zeit des Enthusiasmus, in den Eigenschaften der Werke, euphorische Begeisterung entartet durch den Verfall der Sektion der bildenden Kunst, die die Teilnehmer des Kurses zusammengebracht hat. Farago bleibt wie die anderen Mitglieder allein.

Asyl fand er in dem Andenken auf das agrarische Gebiet. Die samtige Grundlage seiner Zeichnungen gezeichnet mit „kombinierter Technik“, wirken als helfende Gestände leichter Übergänge, beruhigter Farben, wie beim „Orač“, aus dem Jahre 1960. Auseinandergespreizt zwischen dem Wunsch es nach der Wärme des Heimes und seiner Ambitionen, die ihn zur Stadt binden zu stellen, er wird diesen Schleier an das tägliche Geschehen überführen („Žene pijuckaju“, „Krčma“, „Svitanje“ usw.).

„Passiver Aufruhr“, Melancholischer Schaffungen, kommen im ernstesten Dialog mit dem Anschauer nur bei zwei Exponaten. Neben dem „Autoportret“ noch aus dem 1955 das ist die „Jednooka“ aus 1962. in denen der Zusammenstoß mit der Umgebung hoch ist und fängt mit der Hoffnungslosigkeit an.

Bis 1967 hat Farago sein Werk, gemeine Faktuuren, Gefunkel, in eigentlichen Ikonen abgerundet. Mit den selben ikonenhaften Zeichen, aber in der Form von „Čkalja“ hat sich auch Safrany bedient.

Die emotive Füllung von Farago, in der „Pistole“ hat Lösung und Aussage-möglichkeit mit kräftiger Geste gefunden. Er hat gleich erfasst, dass, das ein Apparat der Visualität der aufgestaffelten psychischen Energie ist.

In einer seiner jüngeren Tapisserien „Sećanje na more“ hat Farago 1970 „Poligon“ für den Ausdruck der Emotion und der befreiten Energie, sowie der eingebildeten Kreation, gefunden. Diese eingebildete Komposition der verspielten Form in denen die vergangenen Farben neuen Ton bekommen. Die Provokation zur Aktion war lockend und belebend. Von dieser Zeit ab, reihen sich Tapisserien mehr epischen, als lyrischen Erkenntnissen.

In der Hälfte des achten Jahrzehntes Farago arbeitet für den Touristen den Komplex auf Jalta. Mit Dušan Džamonja, Boris Dragan und der dortigen Künstler richten sie Enterieure ein, die auf Pracht pretendieren. Farago kreiert mehrere Kompositionen in der Palette seiner Farben und meisterhaft nuancierten Gradationen der Faktura. Zuletzt, der Jugendtraum der geahnten

Möglichkeiten von Humanisation der Ambiente mit Tapisserien, wurden Tatsachen, Satisfaktion und Wegweiser.

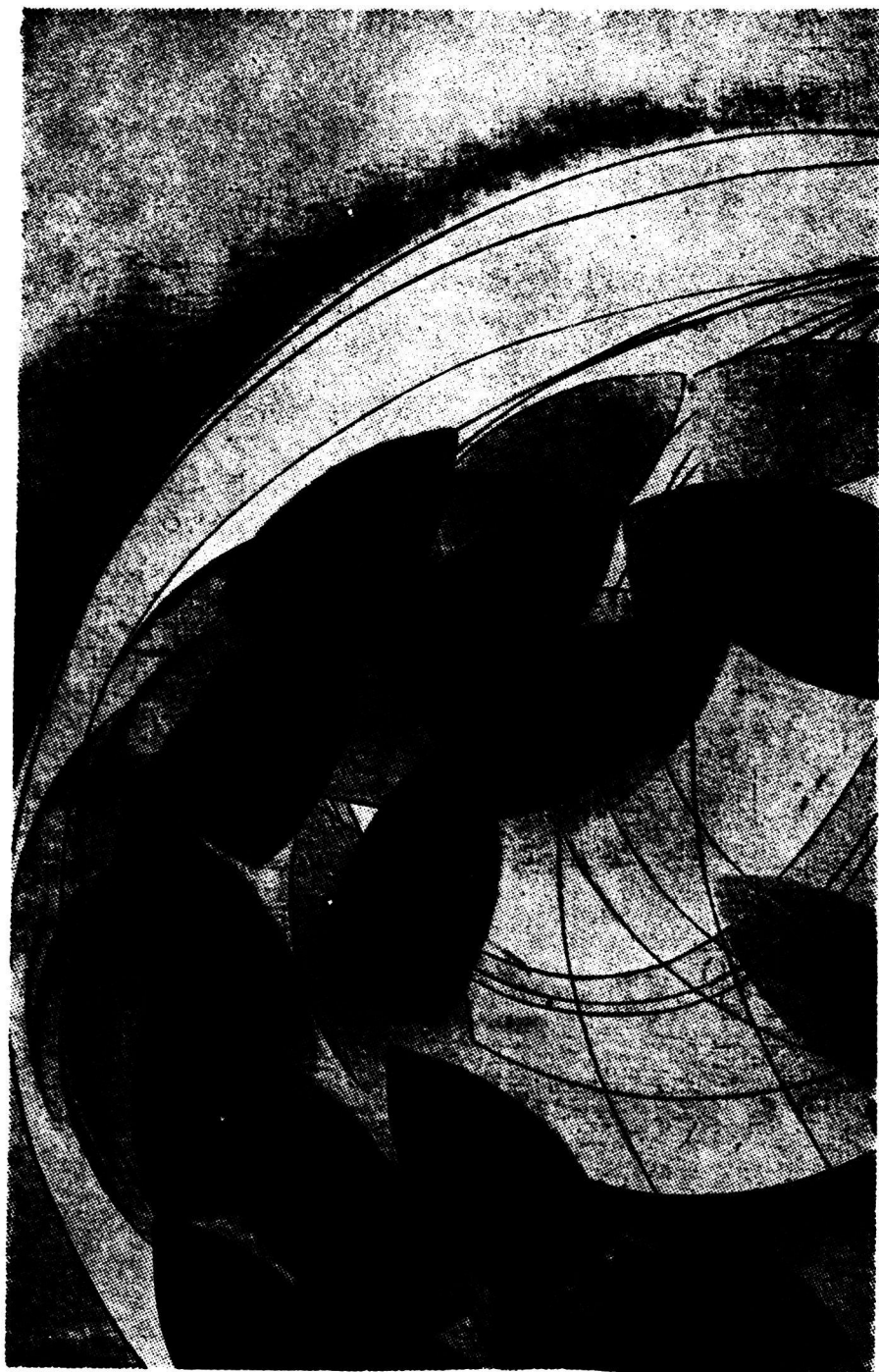
Viele Tapisserien Faragos, dindet man in der Welt. Anfangs Mai wurden zwei mächtige (5 × 20 Meter) in Dubrovnik aufgestellt, die Autentität des Enthusiasmus der einstigen, typischen suboticaer Künstler, der ersten Nachkriegsgeneration beweisend.

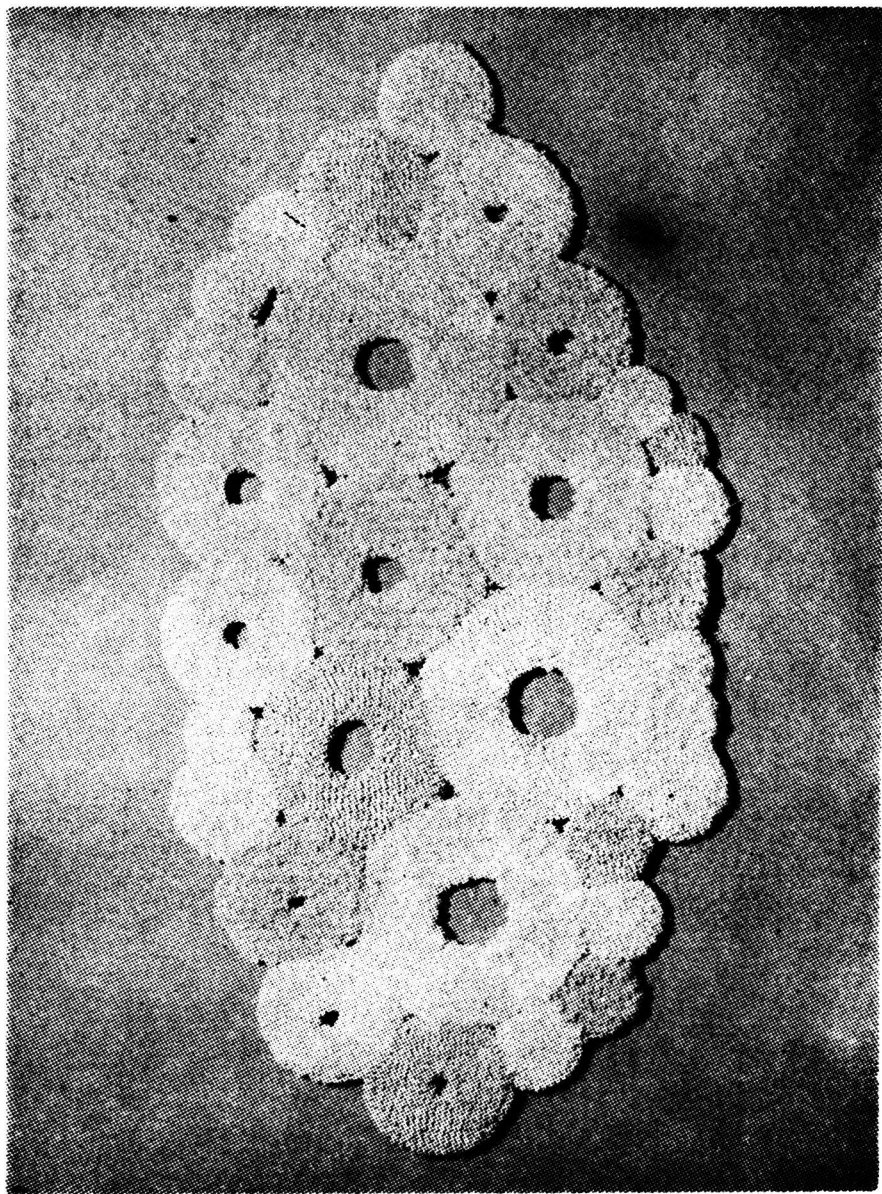
Egyszermű lány, 1962. (fotó: A. J.)

Menyasszony, 1965.

Asszociáció III., 1969.

Ünnepe, 1969. (faliszövény)

Emlékezés a tengerre, 1970. (faliszőnyeg)

JELEN ÉS MÚLT

Mák László

A TECHNOKRÁCIA KIALAKULÁSA ÉS FEJLŐDÉSE KÜLÖNÖS TEKINTETTEL JUGOSZLÁVIAI MEGJELENÉSI FORMÁIRA

1. BEVEZETŐ

Politikai szókincsünk gyakran használt terminusa a technokrácia. Nap mint nap elhangzik különböző politikai fórumokon, rendszerint negatív kontextusban, társadalmi fejlődésünk legjelentősebb ellenségei között említve. A gyakori szóhasználat alapján feltételezhetnénk, hogy a szó tartalma széles körben ismert, ám az empirikus felmérések (22—7. 1.)* arról tanúskodnak, hogy ez nem így van.

Dolgozatunk célkitűzése, hogy megadja a technokrácia tartalmi meghatározását, elősegítve ezzel a technokratizmus elleni harc operacionalizálásának lehetőségét.

A téma megközelítése elméleti jellegű, de meg kell jegyeznünk, hogy következtetésnek részletesebb kimunkálása olyan analitikai eszköztárat biztosíthatna, melynek segítségével lehetőség nyílna a technokratikus jelenségek empirikus leírására is.

Kutatásaink során elsősorban a technokrácia jugoszláviai genézisének feltárását tűztük ki célul. Ahhoz, hogy feltárhassuk a technokrácia megjelenési okait, szükségesnek látszott a technokrácia kialakulásának áttekintése a társadalmi termelőerők fejlődése során.

Dolgozatunk szerkezete is tükrözi a fentebb elmondottakat. Az első fejezetben a kapitalizmus változásainak elemzésén keresztül kíséreltük meg a technokrácia történelmi színre lépését előkészítő okok feltárását, valamint a technokrácia hozta társadalmi változások vázlatos leírását.

A második fejezetben a sajátos jugoszláv öngazgatási viszonyok közepette jelentkező technokrácia jelenségét, valamint jövőbeli fejlődési lehetőségének esélyeit vettük górcső alá. Ez a fejezet arra a hipotézisre épül, mely szerint az adott körülményeket figyelembe véve a technokrá-

* A zárójelben feltüntetett számok a tanulmány végén közölt irodalom sorszámaát és a vonatkozó oldalszámot jelölik.

cia belső ellentmondásokkal terhelt társadalmi csoport, amelynek léte a csoporttulajdon kialakulásához és fennmaradásához fűződik.

Idődimenzióját tekintve dolgozatunk az 1970-es évek közepéig terjedő időszakot öleli fel, az azt követő időszakra vonatkozó megállapítások elméleti megalapozottsága, tekintve a rendkívül gyér szakirodalmat, már sokkal gyengébb, és bizonyára sok helyütt vitatható is.

Dolgozatunk megírása során gazdag szakirodalomra támaszkodtunk, de végső formájának kialakulását döntően meghatározták Zoran Vidaković alapos tudományos igénnyel megírt idevonatkozó munkái.

2. TECHNOKRÁCIA A TERMELŐERŐK FEJLŐDÉSÉNEK TÜKRÉBEN

Ebben a fejezetben a fejlett ipari társadalmak keretén belül kialakult technokrácia eredetét vesszük vizsgálódás alá. A technokrácia kialakulásának feltételei közül részletesebben kifejtjük a tulajdon és az igazgatási funkció szétválását, a tudományos-technológiai forradalom hatásait, valamint az állam fokozottabb gazdasági szerepvállalásának következményeit. Mindezen feltételek háttérében azonban ott van az alapvető társadalmi viszony — a tőkeviszony, amely determinálja a fenti tényezők kialakulását és kölcsönhatásokat is.

2.1.1. *A tulajdon és az igazgatási funkció szétválása*

A tulajdonnak az igazgatási funkciótól való elkülönülési folyamata a részvénytársaságok kialakulásával veszi kezdetét. A részvénytársaságok kialakulása a tőke mennyiségi növekedésének új minőséggé való átalakulásának következménye. Marx a részvénytársaságok kialakulásának okát abban jelölte meg, hogy a működő tőke sok válfaja túlnőtte az egyes tőkések pénzügyi erejét. A tőkés termelés alaptörvénye, a társadalmi termelőerők kifejlesztése a tőke értékesülése mellett, szükségszerűen megteremti a tőke egyesülését, ami a részvénytőke formájában realizálódik. A részvénytársaságok kialakulását elősegítette az is, hogy mivel a részvénytársaságoknál a profit tisztán a kamat formáját ölti, olyan vállalkozások is lehetségesek, amelyek pusztán a kamatot hozzák meg, s ez egyike azoknak az okoknak, amelyek az általános profitráta süllyedését feltartóztatják, mivel nem szükségszerű, hogy azok a vállalatok, amelyekben az állandó tőke olyan hatalmas arányú a változóhoz képest, „bekerüljenek az általános profitráta kiegyenlítődébe”. (15—416. l.) Továbbá a részvénytársaságok elterjedését egyes országokban maga a törvényhozás is elősegítette: (18—25. l.).

A részvénytársaságok kialakulásának egyik legfontosabb következménye az, hogy „a valóban működő tőkés pusztá igazgatóvá, idegen tőke kezelőjévé, a tőketulajdonos pedig pusztá tulajdonossá, pusztá pénztőkéssé változik át”. (15—416. l.) A részvénytőke kezdeti formái még nem hoznak döntő változásokat a tőke igazgatási módszereiben.

A döntéshozatali jog a részvénytulajdoni majoritásból vezetődik le, azaz a tulajdon nagysága meghatározza a döntéshozatali kompetenciát is. Ez a tény azonban azt a veszélyt hordozza magában, hogy az egyes tőkések, akik a részvénytőke kibővülése miatt viszonylag kis tőkével óriási tőkéket tudtak ellenőrizni, a többi társrészvényes kárára maximalizálhatták saját jövedelmüket. Ezt ugyan a törvényhozás minden eszközzel próbálta megakadályozni, de kibúvók mindig akadtak. (4—88. l.) A tőke igazgatásának ez a formája tehát ellentmondást hordozott magában, amelyet a technokrácia megjelenése oldott fel.

A részvénytársaságok újabb kori fejlődésére jellemző az az irányzat, hogy a forma szerint személytelen részvénytulajdon nagy — ha nem túlnyomó — részével a valóságban nem is személyek, hanem bankok, beruházási társaságok, nyugdíjalapok, biztosítók, jótékonysági intézmények és az állam, tehát intézmények rendelkeznek (13—87. l.) A tulajdon és az igazgatási funkció szétválása tehát institucionálisan is végbement. A magánszemélyek és a tőke közti közvetítők megjelenése azonban alapján véve még nem változtatja meg a tőke igazgatásának legitimitását, amely továbbra is a magántulajdonban gyökerezik.

2.1.2. Tudományos-technológiai forradalom

Minden gazdasági válság felszínre hozza az adott körülmények közötti extenzív fejlődési lehetőségek határait és előtérbe helyezi az intenzív fejlődés tartalékait. Az 1929-es nagy világválság teremtette meg a tudományos-technikai forradalom szélesebb kibontakozásának előfeltételeit. A technikai haladás a relatív értéktöbblet elsajátítási mechanizmusán keresztül a tőkés termelés belső törvényszerűsége. Maga a haladás üteme azonban egészen a századfordulóig nagymértékben függött egzogén, termelésen kívül eső tényezőktől. Ezt a fejlődést egy „eszközökkel fel nem szerelt elme egyszerű ötletének lehet betudni”. (17—520. l.)

Már az 1870-es, de még inkább az 1929-es gazdasági válság hatására a technikai haladás a termelés endogén, belső tényezőjévé válik. Ez abban fejeződik ki, hogy az új tudás létrehozatala mindinkább sajátos gazdasági ággá válik, azaz „az új technológia termelése maga is gazdasági tevékenység lesz. „A találmányokat a rendszeren belül termelik, miáltal a feltalálás új termelési folyamatnak tekinthető.” (17—520 l.)

A technikai fejlődés magával hozta a szakképzett munkaerő iránti fokozott igényt. Ennek pedig a legfontosabb szociális következménye, hogy változás következett be a társadalom értékrendjében is. „Amikor a tőke és a megtakarítás volt a döntő, a takarékoság minősült a legfőbb erénynek. Senki sem törődött azzal, hogy a lakosság túlnyomó többsége a legsötétebb tudatlanságban élt és halt meg. Amióta a szakképzett munkaerő vált a legfőbb tényezővé, a takarékoság mint erény, teljesen kiment a divatból, szinte elavultnak, sőt különcködésnek minősült.” (23—169. l.)

A szakképzettség értékének látványos emelkedése először az üzemben belüli műszaki értelmiség helyzetének javulásához vezetett. Ennek a csoportnak a felső rétege integrálódott a bér munkások közül elsőnek a hatalmi struktúrába. Az azonban hamarosan „nyilvánvalóvá vált, hogy a műszaki vezető réteg még az üzemben belül sem biztosíthatja a belső egyensúlyt, a gazdasági növekedés nélkülözhetetlen feltételét jelentő munkafegyelmet, szervezettséget, ha nem társul a humán értelmiség új kategóriáival, a pszichológiával, a munkaszociológiával, a játékelméletben is járatos, minden folyamatot a matematika nyelvére lefordító ökonometrussal”. (23—163. l.)

A tudományos-technikai fejlődés eredményeként bonyolult termékek jelennek meg, amelyeket bonyolult szervezetek állítanak elő. A szervezetek bonyolódása előidézi entrópiájuk, szétesésre való hajlamuk növekedését is. Ezt megakadályozandó a szervezetek vezetését is új tudományos alapokra kellett helyezni, ez pedig feltételezte a vezetésben, döntéshozatalban résztvevők szakmai kompetenciáját, tudományos ismeretekkel való felvérteztségét. Megváltozott maga a döntéshozási mechanizmus is — előtérbe kerültek a csoportos döntéshozatal tudományos, elsősorban matematikai alapokra helyezett előkészítési módszerei, amelyek párosultak a csoportmunka szinergikus hatásával.

2.1.3. Az állam mint gazdasági szubjektum

Az 1929-es nagy gazdasági világválságban a monopolkapitalizmus olyan ellentmondásai kerültek felszínre, amelyek magán a monopolkapitalista rendszeren belül megoldhatatlannak tűntek. Ugyanakkor a romboló erejű gazdasági válság magát a tőkés termelési rendet kezdte veszélyeztetni, ezért a tőkés állam átvette a tőketermelés funkcióinak egy részét, biztosítva ezáltal a válságok áthidalásának lehetőségét. Az állam gazdasági elkötelezettsége az árutermelés részleges tervezésében, a piac és a munkaerő szabályozásában és ellenőrzésében, az értéktöbblet egy részének felhalmozásában és az árutöbbletek értékesítésében nyilvánult meg. Az állam ezenkívül óriási szerepet vállalt a tőkés termelés fejlődési tényezőinek, elsősorban a tudományos alap kutatások, de magának a technológiai innovációnak anyagi támogatásában is, továbbá a szociális egyensúly biztosítása érdekében részt vett az „indirekt bérek” — azaz a szociális juttatások fedezésében is.

Az állam személyében olyan tőkés jelent meg, amelyik a profit maximálását társadalmi méretekben szemléli, ezért hajlandó átvenni a termelés azon részlegeit, amelyekben a termelés nem rentábilis, de szükséges a társadalmi méretekben szervezett termelés folyamatosságához.

Az állami tőke funkcionáriusai a tőkés állam politikai apparátusából kerültek ki, ezen belül is a hierarchikus állami szervek, a katonai és a politikai pártok képviselői végzik a tőke igazgatásának funkcióját. Megváltozott a tőke igazgatásának legitimitása is. A részvénytőke elemzésénél elmondtuk, hogy ott a tőke igazgatásának

legitimítása végső fokon mégis a magántulajdonból vezetődik le, míg az állami tőke igazgatási legitimítását a termelési viszonyok változatlan újratermeléséből, a fennálló hierarchia és dominancia megtartásából meríti. Ezáltal az állami tőke igazgatásának kritériumai már eleve differenciálódnak, és előtérbe kerülnek a társadalmi méretekben szemlélt hatékonyság kritériumai, ami magával vonja a technikai racionalitásnak a társadalom egészére való kiterjesztését is. (2—39. l.)

2.2. *A technokrácia felemelkedése*

A modern technokrácia megjelenésének történelmi mezejét az Egyesült Államokban a nagy gazdasági világválság utáni korszakra, Európában a második világháborút követő időszakra tehetjük. Ekkor következik be az érett részvénytársaságok kialakulása, az állam közvetlen gazdasági feladatvállalása és a tudományos-technikai eredmények fokozottabb alkalmazása a termelési folyamatban. Mindez persze kevés lett volna a technokrácia megjelenéséhez, ha a tőkének mint a termelés valódi szubjektumának nem lett volna szüksége saját belső funkcióinak új, tetterős hordozóira, amikor az előző hordozók már nem voltak elég hatékonyak a tőke újratermelődésének megváltozott feltételei között. „A tőke maga választja és mintázza meg a tőkést pontosan olyanak, amilyenre szüksége van.” (2—33. l.) Ebben az értelemben tehát a modern technokrácia a tőkés termelés és társadalom struktúrájának terméke és szükségszerű belső összetevője, amelynek az a legfontosabb feladata, hogy megőrizze a lényeg változatlanságát a változások közepette is. A technokrácia azonban magában hordozza a tőkés tulajdonviszonyok, az osztálystruktúra, a politikai rendszer és az ideológia változásának tendenciáit is.

2.2.1. *Változások a tulajdonviszonyokban*

A tulajdonviszonyok terén a legjelentősebb változás a korporációs vagy szervezeti tőke kialakulása. Ennek a tőkeformának a különbsége a klasszikus részvénytőkével szemben a teljesen személytelenített igazgatási funkcióban jelenik meg, aminek a legfontosabb következménye az, hogy a profitmaximálás mellett egész sor más cél is kihatással van a vállalati stratégiára. A korporációkat igazgató technokrácia továbbra is a tőketulajdonból vezeti le legitimítását, felelősséggel azonban magának a tőkének tartozik, azaz mindaddig, míg a tőke megtermékenyülését legalább az adott körülmények közt minimálisnak tartott szinten biztosítani tudja, addig nem forog kockán az egzisztenciája. Mihelyt azonban ez nem adott, bekövetkezik a külső beavatkozás az állam, illetve a bankoligarchia részéről, ami maga után vonja a technokrácián belüli személycserét is. A profit mindenáron való maximálása már az individuális tőke viszonyai közt sem általánosan elfogadott követelmény, még kevésbé az a korporációs tőkénél, hiszen a profitmaximálás

elsősorban a kockázatvállalás függvénye. A technokráciának pedig nem áll érdekében a szokásosnál nagyobb kockázatot vállalni, hiszen a nagyobb profit elsősorban a részvényeseknek jelent többletbevételt, viszont sikertelenség esetén veszélyeztetni magának a technokráciának a létét is. A technokráciánál a profitmaximálás célját felváltja a növekedés mint alapkritérium. A növekedés minden társadalomban általánosan elfogadott legfontosabb cél, s mivel a technokrácia képes azonosulni ezzel a céllal, úgy jelenhet meg mint az általános társadalmi törekvések hordozója. A növekedés mellett még jó néhány cél vesz részt a vállalati stratégiák strukturálásában, mindezek azonban csak akkor juthatnak kifejezésre, ha nem veszélyeztetik a minimális profitnagyságot. (4., 174—186. l.)

A részvénytársaságok elemzésénél megjegyeztük, hogy ennél a tőkeformánál egyes tőkések maximálhatják profitjukat más tőkések kárára is, ezzel a tőkekoncentrációt elősegítő erővel ellentétes erő jelenik meg. A technokrácia színre lépése ezt a veszélyt automatikusan megszünteti (4—130. l.), viszont felbukkan annak veszélye, hogy maga a technokrácia választ ki saját magának aránytalanul magas részt a vállalati jövedelemből. Ezt elkerülendő a törvényhozás külön adatszolgáltatási kötelezettséget irányoz elő az éves mérlegbeszámolókon belül a hivatásos igazgatók — a technokrácia illetményeiről, ezenkívül bonyolult ellenőrzési mechanizmusok hivatottak a tőke védelmét biztosítani. (14—83. l.)

2.2.2. Az osztálystruktúra változása

Az osztálystruktúra változása abban tükröződik, hogy megnő a bérből élők száma, de egyidejűleg jelentős strukturális mozgás tapasztalható a tőkésosztály, valamint a tisztviselőkből és szakértőkből álló ún. kiszolgáló középosztály között. (18—453. l.) A tőketulajdonból élők száma fokozatosan csökken, míg a kiszolgáló osztály számbelileg ennek arányában növekszik. A változás tehát nem jelent gyökeres átalakulást, csupán azt a tendenciát fejezi ki, hogy a tőke sem tűri meg az élősdieletmódot. Továbbá ezen változások következménye az uralkodó osztály, illetve a vezető elit fogalmak differenciálódása is. Míg az uralkodó osztályhoz tartozást a származás, addig a vezető elithez való tartozást az eredmények biztosítják. Természetesen ez a felosztás csak feltehető, hiszen tények bizonyítják (18—453. l.), hogy a technokrácia ugyan átalakította a vezető elit képét, de számottevően nem hatott ki a felső osztályok felé mutató szociális mobilitás növekedésére. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a vezető elit legrangosabb pozícióit szinte teljes egészében az uralkodó, illetve kiszolgáló osztály tagjai öröklik, a szegényebb osztályok tagjai közül csak az egészen kiváló tehetségűek juthatnak a hatalmi hierarchia felsőbb régióiba. Ez a tény tehát ellentmond annak az állításnak, mely szerint a technokrácia kihat az osztályviszonyok demokratizálására.

2.2.3. *A politikai rendszer változása*

A politikai rendszer változása szorosan kapcsolódik az állam fokozottabb gazdasági szerepvállalásához. A gazdaság társadalmi méretekben való irányítása a fiskális- és monetáris politika eszközeivel, az állami költségvetés kiszabásával, törvényes előírásokkal és a külgazdasági kapcsolatok szabályozásával történik. Az állam ezen eszközök segítségével megkísérli a társadalmi folyamatok tervezését és szabályozását, ami a politikai funkció átértékelését vonja maga után. A politika mint a társadalmi konfliktusok szabályozásának módszere az állami technokrácia kezében nem csak döntőbíróként szerepel az egymással szemben álló erők összeapálásában, hanem aktív szerepet kap a konfliktusok megoldásában is. A gazdaság és a politika összefonódása következtében a tőkéss vállalat is egyre inkább politikai intézménnyé válik. A termelés külső feltételei különösen a multinacionális vállalatok kialakulásával rendkívüli jelentőséget kapnak az óriásira duzzadt tőke megteremtésének szempontjából. A nemzetközi gazdasági integráció különböző formái szintén a politikai apparátus közvetítésével alakulnak ki.

2.2.4. *Változások az ideológiai szférában*

A technokrácia megjelenését az ún. technokratikus ideológiák jelentkezése előzte meg, elsősorban Th. Veblen, H. Scott és G. Loeb munkáiban. A technokrata ideológia első változatai, pozitivista hagyományokat folytatva, politikamentes, illetve politikaellenes, természettudományi és matematikai tételekre alapozott, „technikailag ellenőrzött energiatársadalom”, tehát egy matematikai képletekkel leírható, mechanikai funkciók együtteseként jellemezhető társadalom vízióját vetítették előre. Viszonylagos naivitásuk ellenére ezek az elméletek termékenyítőleg hatottak egy egész sor új irányzat kialakulására. A jelentősebbek közül ki kell emelni W. F. Ogburn ún. „kulturális elmaradás elméletét”, R. Aron, W. Rostow ún. „gazdasági civilizáció” elméletét, de jelentősen befolyásolták a technokrata elméletek T. Parsons és mások munkásságát is. Mindezekben az irányzatokban közös az, hogy a társadalmi irányításában a technika primátusáért szállnak síkra a politikával szemben, és a politikai döntéshozatalban a szakértelem hangsúlyozottabb jelenlétét követelik, előtérbe helyezve ezzel az intellektuális és szakértői funkciókat. (26—1308. l.)

A technokrata elmélet és hozzá gravitáló más elméletek ellentételezésként az 1960-as évek végén megjelentek Th. Roszak, Ch. A. Reich, H. Marcuse és C. W. Mills munkáiban a technokrácia első jelentősebb hatást kiváltó kritikái. Ezek az elméletek, különösen az ifjúság körében, rendkívüli népszerűségnek örvendtek, így hatásuk is egyértelműen kimutatható számos ifjúsági mozgalom ideológiai megalapozásánál. A legújabb korra jellemző a környezetvédelmi mozgalom kiterjedése, amely kifejezetten technokrataellenesnek tekinthető.

3. TECHNOKRÁCIA A SAJÁTOS JUGOSZLÁV ÜNIGAZGATÁSI VISZONYOK KÖZEPETTE

E fejezet keretében áttekintjük a technokrácia jugoszláviai kialakulásának a társadalmi viszonyokban rejtőző gyökereit. Kimutatjuk, hogy a technokrácia a termelőerők fejlődésének következtében felmerülő problémák negatív előjelű megoldásaként jelentkezik és így méltán került a haladó társadalmi erők bírálatának keresztútjába. Ugyanakkor rámutatunk arra is, hogy milyen káros hatással volt a technokrácia konzervatív álláspontról való bírálat a társadalmi fejlődésünk későbbi szakaszára.

3.1. *A technokrácia definíciója*

A jugoszláv társadalomban a technokrácia mint önálló erő az állami tulajdonmonopólium felbomlásának folyamatában jelenik meg. Időbelileg ennek a folyamatnak a kezdete az 1965-ös gazdasági reformhoz kapcsolódik. (8—190. l.) A technokrácia konkrét vonulatait döntően befolyásolják az adott időszak gazdaságpolitikai intézkedései, ezért a meghatározások többsége is ezen rendszerbeli megoldások függvényeként ábrázolja a sajátos jugoszláv technokráciát.

A technokrácia terminus használatát az indokolja, hogy az állami tulajdon decentralizálásával párhuzamosan a korporációs tőke kialakulásával analóg folyamatok jelennek meg az önállósuló gazdasági alapegységeken belül, de különösen a bővített újratermelést meghatározó, az új körülmények közepette már decentralizált akkumulációt összpontosító pénzügyi és áruforgalmi szervezeteken belül. Ezeknek a szervezeteknek az élén jelenik meg először a technokrácia, amely legitimitását, a tőkés technokráciához hasonlóan, a tudáson alapuló igazgatási kompetenciából vezeti le, a hatalmi önállósulásának viszont az önállósult munkatestületekben kitermelt érték tőkeértékként való kezelése képezi az alapját.

Az 1965-ös gazdasági reformot követően az addig centralizált, a bővített újratermelést biztosító értéktöbblet a bankokban, biztosítóintézetekben, nagy- és külkereskedelmi vállalatokban koncentrálódott, és megteremtette az értéktöbblet bank-, illetve kereskedelmi tőke formájában való elidegenítésének lehetőségét, ami a társadalom osztálytagozódásának és a tőke kialakulásának eredeti folyamatát indította el. Az elidegenített értéktöbblet tehát tőkévé alakul vissza, használatának és mozgásának módjában pedig követi a tőkeérték újratermelési logikáját. (7—315—316. l.) Az így kialakuló tőke funkcióit hordozó társadalmi csoportok alkotják a jugoszláviai technokrácia legbefolyásosabb szárnyát.

A technokrácia azonban megjelenik a gazdaság más ágaiban és szervezeteiben is. „A vállalatok közti döntő különbségek az eszközök és

a munka szerves összetétele, a műszaki fejlettség és a piaci lehetőségek tekintetében megteremtik az objektív lehetőségét annak, hogy a vállalat valamely részlegében a munkásosztály egyes rétegei eltávolodjanak a munkásosztály szociális-gazdasági, politikai és eszmei céljaitól.” (2—97. l.) Ezek a csoportok aztán kisajátítva a társadalmi eszközök feletti igazgatás előjogát kedvezőbb helyzetre tesznek szert a társadalmi javak elosztásában, valamint nagyobb szociális-gazdasági biztonságot élveznek a munkásosztály más rétegei, csoportjai rovására. Mindkét technokráciára, az intézményekben, illetve a termelő munkaszervezetekben jelentkezőre is jellemző a csoporttulajdonosi magatartás, amelyen belül az egyes csoportok elsődleges célja a monopolra való törekvés. Ez a mozzanat azért fontos, mert mint a következőkben látni fogjuk, a technokrácia rendkívül alkalmazkodóképesnek bizonyult az utóbbi két évtizedben, de a mindenkori megjelenésére jellemző a csoporttulajdonhoz való kapcsolódás, amely e csoportok irányításával ökeként értékesül.

A technokráciának létezik egy általánosabb meghatározása is, mely szerint „olyan viszonyokat és magatartásformákat jelöl, ahol a társadalmilag, gazdaságilag és politikailag fontos döntések meghozatala a szakértelem elvén és a technika módszerein alapul, az osztályszempontok, a szocializmus és a humanizmus elvei háttérbe szorulnak”. (19—93. l.)

Ez a definíció azonban inkább fedi a szcientizmus fogalmát, mintsem a technokratizmus sajátosságát.

3.2. *A technokratizmus forrásai*

A technokratizmus okait és gyökereit az alapvető társadalmi viszonyokban — a termelési viszonyokban kell keresnünk. Az előzőekben már utaltunk az állami tulajdonmonopólium felbomlására mint a technokrácia megjelenését előidéző legfontosabb előzményre. Az államtulajdoni viszonyok közepette ugyanis a technokrácia csak a bürokrácia egyik szárnyaként jelentkezik, amely hatalmát az állam gazdasági és politikai hatalmára alapozta és működésében mindvégig a bürokrácia és a politikai vezetés függvénye marad. A társadalmi tulajdonon alapuló öngazgatás fejlődése és az anyagi termelőerők fejlettsége közti ellentmondások, a múltból visszamaradt, túlhaladott viszonyok és a kibontakozó új viszonyok közti összeütközés, valamint az öngazgatási viszonyok és a szervezeti és intézményes keretek és formák közt jelentkező ellentmondások képezik azt az objektív alapot, amelyen a technokrácia mint önálló társadalmi erő megjelenik, a maga javára aknázza ki ezeket az ellentmondásokat. (24—19. l.)

A fejlett országok technokráciájának kialakulásával analóg mozzanat az is, hogy a jugoszláviai technokrácia szintén a gazdaság extenzív növekedésének kimerülése pillanatában jelentkezik, hasonlóan a mintegy

fél évszázaddal korábban jelentkező kapitalista technokráciához. A 60-as évek közepén a jugoszláv társadalom az iparosodás kezdeti szakaszából (kézi szerszámok és alacsonyfokú mechanizáció, valamint a fejletlen tudományos és tapasztalati elemek keverékeként jelentkező technológia) az iparosodás középső szakaszába (magasabb fokú mechanizáció, automatikus gépek bevezetése, tudományos technológia és munkaszervezés) illetve a felsőbb szakaszba (automatizált tömeggyártás, a kibernetikán és rendszertudományon alapuló munkaszervezés, tudományos-technológiai információk szervezett előállítása) lépett. Ez a fejlődés előhívja az anyagi termelésben dolgozó túlnyomórészt szakképzetlen vagy felszakképzett munkásoknak a technológiai fejlődéssel szembeni ellenállását, de felszínre hozza egyes gazdasági vezetők képességeinek hiányát is, hogy vezető szerepet töltsenek be a termelők továbbfejlesztésében. A változások azonban ellenállhatatlanul törnek utat maguknak, ami azzal jár, hogy „a túlnyomórészt kisiparilag képzett munkások tömegei elvesztik legelemibb autonómiájukat is, már bejáródott professzionális státusukat és az igazgatásra való befolyásukat, amit végül is fejletlen formában valósítottak meg korábban. Ezzel együtt elvesztik társadalmi hatalmuk reális támaszát is, amelynek segítségével meg tudták tartani az egyensúlyt a munkásonigazgatás kezdeti formái és a bürokratikus szervezés elemei között”. (2—115. l.) Ezáltal az iparosodás magasabb fokozataiba való átlépés hozta társadalmi ellentmondások kiváló táptalajt nyújtanak a technokrácia kifejlődéséhez. A technológiai változások eltérő ütemben ölelik fel a munkafolyamatok különböző szakaszait, s így minőségi különbségek keletkeznek a munkafolyamat részlegei között, ennek pedig egyenes következménye a szociális differenciálódás fokozódása. A technológiai változásokat nem követő munkaszervezetek viszont sajátos függő helyzetbe kerülnek a társadalmi intézményekkel, elsősorban az ügyviteli bankokkal szemben, ami szintén növeli a technokrácia hatalmát.

A technokrácia kialakulását azonban nem magyarázhatjuk egyértelműen csak a termelők fejlődésének objektív ellentmondásaival. Az adott viszonyoknak nem megfelelő gazdaságpolitikai intézkedések és rendszerbeli megoldások szintén hozzájárultak a technokrácia ébredéséhez. Itt elsősorban a XV. alkotmányfüggelék meghozataláról van szó. Ez az alkotmányfüggelék az öngazgatás és az intézményes forma közötti ellentétet kívánta áthidalni azzal, hogy az öngazgatás institucionalizálását és operacionalizálását átengedte az egyes munkaközösségek hatáskörébe, bízva abban, hogy a munkások képesek lesznek a konkrét körülmények közt megtalálni a legmegfelelőbb formákat az öngazgatás továbbfejlesztésére. Ezzel szemben a munkások nem tudtak elég hatékonyan szembeszállni az alig megszerzett hatalom új elidegenítőivel szemben, akik hatalmukat a munkamegosztásból eredő helyzetükre és technikai tudásukra alapozták. (8—187. l.) A hatalom elidegenítése az öngazgatás institucionalizálásánál került felszínre és abból repro-

dukálódott, ugyanis sok helyen sor került az igazgatási és végrehajtói szervek fúziójára, ami a végrehajtó szervek feletti ellenőrzés lehetőségének teljes elvesztését jelenti.

3.3. A technokrácia és a technológiai racionalitás és fejlődés

Az eddig elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy a technokratizmus Jugoszláviában rendkívül specifikus formában fejlődött ki, és viszonylag jól kitapintható alakzatokat vett fel. Ez hozzásegítette a munkásosztályt, hogy a KSZ segítségével még döntő hatalomra jutása előtt leszámoljon a technokráciának a pénzügyi és más intézmények élén kialakult alakulataival, a törvényhozás pedig megszüntette az öngazgatás institucionalizálásának szabadságát, és egységesen rendezve ezt a kérdést, nagyban hozzájárult a munkaszervezeten belül kialakuló technokrácia visszaszorításához. A sajátos formában megjelenő technokratizmus elleni harc eredményei azonban nem értékelhetők egyértelműen pozitívan. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy hasonlóan az állami tulajdonmonopólium felbomlásához, amikor a társadalmi törekvések elsősorban etatistaellenes irányvételt követtek, és nem fogalmazódtak meg tisztán a pozitív törekvések (24—46. l.) a technokrácia elleni harc is negatív előjelet öltött, azaz a technokrácia különböző alakulatait megsemmisítette ugyan, de az ellentmondásokra, amelyek életre hívták a technokráciát, nem tudott adekvát megoldásokat felkínálni. Különösen élesen jelentkezik ez a probléma a technológiai racionalitás és fejlődés viszonylatában.

Az előzőekben már utaltunk arra, hogy a technológiai fejlődés korszakváltásai, különösen az alacsonyabb szinteken, törvényszerűen beleütköznek a munkások többségének ellenállásába. Ennek okát a munkások professzionális immobilitásában és változásokhoz való alkalmazkodási képességük hiányában jelöltük meg. A technokratikus társadalmi viszonyok közepette ezt az ellentmondást a tőkeviszonyok restaurációja oldja fel, azaz a technológiafejlesztést a tőke újratermelésének törvényszerűségei indikálják. Ezzel szemben a jövedelmen alapuló öngazgatási viszonyok közepette a technológiai fejlesztés ösztönzése attól függ, hogy milyen mértékben sikerül a dolgozók közvetlen érdekévé tenni a termelékenység fejlesztését. Itt a dolgozók rövid és hosszú távú érdekeiről, a jövedelem kategóriájában megtestesülő ellentmondás produktív megoldásának kimunkálásáról van szó. A dolgozók rövid távú érdekei a jövedelem minél nagyobb hányadának személyi fogyasztásra való fordítását követelik, a hosszú távú érdekeik viszont a termelőerők további kifejlesztését igénylik. Eszerint tehát a jövedelem minél nagyobb részének a termelési szférán belül kell maradnia.

A technológiai fejlődés tehát attól függ, hogy milyen mértékben sikerül a gazdasági rendszerbe beépíteni a tőkének azt a funkcióját, hogy a személyi fogyasztás növelését csak a termelőerők kifejlesztése mellett

lehessen megvalósítani, azaz a gazdálkodás motívumát úgy meghatározni, hogy minden dolgozónak közvetlen anyagi előnye legyen a technológiai fejlesztésből, illetve kára annak elmulasztásából.

3.4. A technokratizmus bírálata konzervatív álláspontokról

A technokrácia forrásairól folytatott viták két álláspontot kristályosítottak ki. Egyik szerint a technokrácia a munkamegosztásból és az irányítási funkcióból, a másik szerint a termelési viszonyokból meríti erejét. (21—25. l.) A KSZ és más politikai szervek álláspontjaikban egyértelműen az utóbbit jelölik meg a technokrácia forrásaként. „Senki sem lehet saját elhatározása alapján sem kapitalista, sem technokrata és bürokrata sem, hanem az objektíve adott körülmények, a társadalmi rendszer az, amely megengedi számára, hogy azzá váljon, illetve amelyek nem elég erősek, hogy megakadályozzák abbéli törekvéseiben.” (8—193. l.)

Ezzel szemben a társadalmi gyakorlatban igen elterjedt az a nézet, mely szerint a technokrácia a munkamegosztáshoz és a munka irányításához kötődik. Ez annyiban igaz, hogy a technokrácia valóban az irányítási funkciókon belül jelentkezik, ami azonban nem jelent elégséges okot a két kategória azonosítására. Az irányítási funkciónak ugyanis két aspektusa van: egyik az irányítás technikája, a másik annak kritériuma. Az irányítás kritériuma határozza meg annak osztályjellegét, a technikája viszont az anyagi folyamatok logikáját követi és ilyen értelemben mint a termelőerők szerves része általános érvénnyel bír. (6—12. l.)

A technokrácia azonosítása az irányítási funkcióval egyet jelent a gazdasági folyamatok irányítási technikájának lebecsülésével, a szervezési tudományok, sőt magának a tudománynak a lebecsülésével. Ez a felfogás minden új, tudományos alapokon nyugvó irányítási módszer bevezetésében technokratikus törekvéseket vél felfedezni, ugyanakkor tolerálja a bonyolult gazdasági rendszerek tapasztalatait és intuitív alapokra helyezett, és emiatt rendkívül alacsony hatékonyságú irányítási módszereit. Ilyen meggondolás alapján kialakul a gazdasági, valamint az állami és politikai szervezetek irányítói posztjai között egy perszonális áramlás, kialakul az „univerzális” vezető képlete, aki bármely szervezetet képes irányítani. (21—24. l.) Ez az univerzális vezető azonban már nem a technokrácia, hanem a technobürokrácia képviselője. Természetesen a technobürokrácia jelenségét nem lehet egyetlen kiváltó okra visszavezetni, de azt meg kell jegyeznünk, hogy a technobürokrácia személyében elsimul a technokrácia és a bürokrácia közti látszólagos ellentmondás.

3.5. A technokrácia fejlődési lehetőségei a jövőben

Jugoszláviában a technokrácia sohasem tudta meghódítani a társadalmi-gazdasági élet egészét. A valóságban a technokratizmus inkább csak tendenciaként, mintsem kiforrott társadalmi erőként szerepeit, és a munkásosztály, élén a KSZ-szel, sikeresen szembe szállt vele. Az 1970-es évek közepén a technokrácia történelmi vereséget szenvedett a haladó társadalmi erőktől. Ez azonban nem jelenti azt, hogy véglegesen letűnt a gazdasági-politikai színterről.

Politikai jelenünkben a technokrácia gyakorlatilag hasonló helyzetben van, mint az állami tulajdonmonopólium felbomlása előtti időkben, azaz most is a bürokrácia szárnyaként létezik, minthogy maga az egész társadalom is egy korszakforduló elé érkezett gazdasági fejlődésben, amikor is utat törnek maguknak a gazdálkodás intenzívebb formái. Úgy tűnik, a gazdasági egységek további önállósulása az állami, illetve kvázi-állami szervekkel szemben elkerülhetetlen. Ez a folyamat magával hozhatja az öngazgatás erősödését, de a csoporttulajdon megerősödését is. Mivel a technokrácia alapvető érdekeit az elosztási szférán belül érvényesíti, ezért újraéledése, illetve további fejlődése attól függ, vajon a társadalomnak mint egésznek sikerül-e a jövedelemelosztás feletti ellenőrzést megvalósítania. A decentralizált döntéshozatali rendszeren belül, amelyben a résztvevők saját gazdasági érdekeik maximális kielégítésére törekednek, a termelési eszközök szükségszerűen tőke jelleggel bírnak (22—25. l.), ami azt jelenti, hogy a gazdasági egység jövedelmébe a termelőeszközök mint a tőke hozadéka is bekerülnek, ami reális alapot képez a technokrácia újraéledéséhez. A társadalomnak mint egésznek tehát be kell avatkoznia az elosztásba, hogy következetesen érvényesíteni lehessen a munka szerinti elosztás elvét. Amennyiben a jövedelem elosztásán belül nem sikerül megvalósítani a munka szerinti elosztás elvét, akkor nagy valószínűséggel lehet számítani a technokrácia újbóli megjelenésére.

A munka szerinti elosztás a gyakorlatban mindig csak megközelítő pontossággal történhet, az attól való eltávolodás azonban mindig az osztálytagozódás megindulásához, a tőke és bér munka ellentétének felszínre kerüléséhez vezet. E kérdés végleges megoldása szorosan kapcsolódik a társadalmi tulajdon tényleges kialakulásához, amely csak a kommunizmusban fog bekövetkezni. Sommásan azt is mondhatjuk, hogy a technokrácia csak az osztálytársadalmak eltűnésével fog lerúnni a történelem színpadáról.

4. ZÁRADÉK

A technokrácia a termelőerők fejlődésének korszakfordulóin jelentkezik, illetve erősödik meg, ugyanis a termelőerők forradalmasodása közvetlenül kihat a társadalom szerkezetváltozására, a hatalmi és be-

folyási struktúra átalakulására is. A tudomány, illetve a szervezett tudás jelentősége megnő a termelőerők keretén belül, annak birtokosai viszont igyekeznek más társadalmi csoportok rovására kedvezőbb társadalmi-gazdasági helyzetre szert tenni. A technokrácia nem alkot külön társadalmi osztályt, inkább egy köztes társadalmi réteggént jelölhetjük, amely a tőkés osztály és az ún. kiszolgáló vagy középosztály érintkezési peremén helyezkedik el, ami objektíve meghatározza társadalmi érdekeit is.

A Jugoszláviában jelentkező technokráciára szintén a tőkeviszonyok túl nem haladott elemeihez való kapcsolódás, illetve az osztálytagozódás újbóli megindítása volt jellemző. Ez a technokrácia a fejlődő, de még nem kellően erős öngazgatási viszonyok közepette jelentkezik, ami döntően befolyásolja arculatát is. Az öngazgatás fejlődése feltételezi az állami tulajdon leépülését, ugyanakkor a társadalmi tulajdon kiépülése során az öngazgatás anyagi és társadalmi korlátozottsága miatt megerősödik a csoporttulajdon, amely lehetővé teszi a nem munkából eredő jövedelem személyi fogyasztásba való átömlesztését és egyúttal a technokrácia megjelenését is. „A technokratikus szervezet fölépítésére azonban csak annak az igazgatói csoportnak van esélye, amely összpontosítani képes a gazdasági hatalmat és a technológiai lehetőségeket, és amely nem sodródik tehetetlenül a társadalom ösztönszerű anyagi folyamatai által, hanem rákényszeríti ellenőrzését a folyamatok eléggé jelentős övezetére.” (2—124. l.) A technokrácia megvalósítja a munkafolyamatok feletti ellenőrzést, kihat a termelőerők fejlődésére, mindezt azonban a tőkeviszonyok újrateremtése közepette teszi, csorbitva ezáltal a dolgozók alapvető öngazgatásra való jogát.

Irodalom

- ¹ Vidaković, dr. Zoran: Racionalno upravljanje i samoupravno odlučivanje u radničkim asocijacijama in. Sociologija rada, Službeni list SFRJ, Belgrad, 1973.
- ² Vidaković, dr. Zoran: A technokrácia fogalma és lényege. Munkásegyletem, Szabadka, 1974.
- ³ Vidaković, dr. Zoran: San apsolutnog kapitalizma. Treći program Radio-Beograda, Belgrad, 1974.
- ⁴ Galbraith, J. K.: Nova industrijska država. Stvarnost, Zágráb, 1970.
- ⁵ Pečujlić, dr. Miroslav: A jövő, amely elkezdődött. Forum, Újvidék, 1974.
- ⁶ Tehnokratizam — Stvarnost ili izmišljena opasnost. Gledišta, 1972. 7—8. szám, Belgrad.
- ⁷ Kardelj, Edvard: Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi, in. Edicija Samoupravljanje I. kötet, Svjetlost, Sarajevo, 1982.

- ⁸ Kardelj, Edvard: Osnovni uzroci i pravci ustavnih promena. in. Edicija Samoupravljanje II. kötet, Svjetlost, Sarajevo, 1982.
- ⁹ Kardelj, Edvard: Dalji razvoj samoupravljanja u nas i zadaci Saveza komunista
Ne „čvrsta ruka“, već čvrsta socijalistička demokratija. Edicija Samoupravljanje V. kötet, Svjetlost, Sarajevo, 1982.
- ¹⁰ Cetković, dr. Vladan: Savremena birokratija. Privredni pregled, Belgrad, 1971.
- ¹¹ Crozier, Michel: A bürokrácia jelensége. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1981.
- ¹² Roszak, Theodore: Kontrakultura. Naprijed, Zágráb, 1978.
- ¹³ Szamuely László: Ipari demokrácia Nyugat-Európában. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1980.
- ¹⁴ Räuschel, Jürgen: Bast, a vegyipari óriás. Kossuth Könyvkiadó, 1979.
- ¹⁵ Marx, Karl: A tőke III. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1974.
- ¹⁶ Stojanović, Svetozar: Između ideala i stvarnosti. Prosveta, Belgrad, 1970.
- ¹⁷ Dr. Mátyás Antal: A modern polgári közgazdaságtan története. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1973.
- ¹⁸ Horvat, Branko: Politička ekonomija socijalizma. Globus, Zágráb, 1984.
- ¹⁹ Đorđević, Ljubomir et alii: Az öngazgatás gyakorlatában használatos szavak és kifejezések fogalomtára. Veljko Vlahović Munkásegyletem, Szabadka, 1976.
- ²⁰ Ekonomski analitičar, Zágráb, 1984/5.
- ²¹ Knežević, dr. Nikola: Riječ dvije o mjestu poslovnih organa i radnih zajednica u funkciji upravljanja ekonomskim procesima. in. Ekonomski analitičar, Zágráb, 1983/2.
- ²² Ekonomska politika, 1680, Belgrad, 1984. jún. 11.
- ²³ Huszár Tibor: A cselekvő ember. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1975.
- ²⁴ A Szerb Kommunista Szövetség hetedik kongresszusának dokumentumai, Forum, Újvidék, 1974.
- ²⁵ A Jugoszláv Kommunista Szövetség tizedik kongresszusa (dokumentumok), Forum, Újvidék, 1974.
- ²⁶ Ekonomska enciklopedija, Savremena administracija, Belgrad, 1984.
- ²⁷ Mates, Neven: Izvori stihijnog etatizma. Ekonomska politika, 1625, Belgrad, 1983. V. 23.

Lévay Endre

KÉT ÉVTIZED SZÓTÁRAK KÖZÖTT

Naplójegyzetem 108. fejezete idézte fel bennem dologba merült múltam egyik szakaszát, melyről nem szabad megfeledkeznünk. Velünk és bennünk él még ma is...

Életem java részének szabad óráit egy-két nyúlfarknyi írás (tárca, kroki, naplójegyzet és egy jobb sorsra szánt szerény kisregény) mellett egy merész vállalkozás foglalta le. Merész volt, mert akkor még nem volt köztünk — vajdasági tollforgatók között — se filológus, se magán-szorgalomból nyelvész, se akadémikus, csupán egy-két tanárjelölt az egyetemi katedra árnyékában. Ha ma felsorolom az induláskor jelentkezett tizenennyolc ember nevét, ezek egy részét úgy említhetem, hogy munkára kész embereknek tűntek. Valamennyien csak „olyan” *mindenese*ek voltunk, mindenre kaphatók, tán még favágásra vagy olyan átkozottul rossz fedőlap megrajzolására is, mint amilyent nagy kegyesen, az isten tudja honnan szedett fregoli rajzolóval a *Menj csak fiam* regényem fedőlapjára biggyesztettek, minden ártatlan olvasó elrettentésére.

Tehát, mint említettem, eddig még soha nem hallott merész vállalkozásról volt szó, amilyenre a mi vidékünkön abban az időben még sehol nem került sor.

De akik az indulás napjaiban nekivágtak, azoknak volt merszük hozzá.

A felhívás így szólt: „... minden egyéb munka mellett az legyen az elkövetkező esztendőkből a feladatotok, hogy minden erőt összefogva elkészítsétek a SZERBHORVÁT—MAGYAR NAGYSZÓTÁRT!”

Hogyan értelmezték azt a kezdeményezők, hogy „nagyszótárt”?

Ez a jelentkezők közül nem egy embert megtorpanított, mert a tervek szerint az eddigi kis zsebszótárak mellett egy 150—160 ezer címszavas nagyszótárt kell szerkesztenünk, amely alkalmas lesz arra, hogy

az egész szövetségi köztársaság területén minden hasonló vállalkozásnak modern forrásmunkája legyen.

„Modern forrásmunka” szótárból?!... Nagy szó volt ez akkor a mi vidékünkön, ahol a szellemi élet is, mint annyi más, a háború utáni elalétságból most kezdett föltápáskodni. De csak a nagy vállalkozás kontúrjai képesek a kezdő lépéseket ezen a téren is elindítani.

Igaz, hogy első hallásra roppant nagy vállalkozásnak tűnik, de a temérdek hasonló kis munkák mellett a korunkhoz és forradalmunkhoz mérten ez lesz az igazi nekigyürkőzés, amely az idők szavának és fejlődésünk lépteinek ma megfelel itt, és holnap — már majd arról is lehet beszélni, hogy a szomszédos országokban is.

B. Szabó György — az értekezlet összehívója — e szavak kiejtésénél messzire nézett.

„Többet akarunk annál, mint amennyire elődeink vállalkoztak, még akkor is, ha tenyéryei a csapatunk... Lehet, hogy ma még kicsiny, de »erős, akár a bors«. Az ilyenekre lehet építeni, annál is inkább, mert vannak köztük olyanok, akik már foglalkoztak ilyen vagy olyan szótárszerkesztéssel, ki is adtak zsebszótárt — dicséretükre legyen mondva —, vannak köztünk régi gyakorlott lap- és folyóirat-szerkesztők, fémjelzett frók, újságírók, röpdülő riporterek és jól felkészült középiskolai tanárok is.”

Itt még csupán az első lépésnél tartottunk, nem is gondoltunk távolabbra nézni, amikor már majd összegyűlik az anyag a leendő nagyszótár szerkesztőségében. (Ez az utóbbi — mint annyi más — különben soha nem vált valóra, mert szerkesztőségi helyiségeket a tartományi székvárosban nem kaptunk, és végül is a szerkesztőség központja a főszerkesztő parányi lakása lett a város peremén: közvetlenül a temető alján.)

„Az első lépésünk pedig az lesz, hogy megalakítjuk a szótár értelmező munkatársainak csoportját. És mert velük kell kezdenünk a munkát, azt kell megnéznünk, hogy az indulásnál kikre számíthatunk.”

A „szótárcsinálók” előkészítő összejövetelén meglepően sok javaslat hangzott el a nyelvek egybefonódását illetően. Ezekben a szavakban több volt az érzelmi indítás, mint az értelmi megalapozottság, hiszen azokban a napokban és hónapokban mi sem állt távolabb tőlük, mint a szótárfeldolgozás gyakorlati formája.

Nagy kérdés volt az: honnan és kivel induljanak, mert ennél a munkánál nem sok ember jöhetett számításba, még a köreinkben ismert tollforgatók között sem. A szerkesztőségi munkából és a pedagógia területéről ki lehetett olvasni, hogy kik foglalkoznak vagy foglalkoztak már hasonló tevékenységgel. E felmérések nyomán húsz-egynéhány név került a kezdeményezők listájára, de csak mint javaslat, mert ezeknek még több mint a fele nem adott választ arra, hogy egyéb munkája mellett hajlandó-e egy ilyen nagy vállalkozásban részt venni, melyről még azt sem tudták, hogy mennyi ideig is tarthat el. Akiket akkor számításba vettek, azoknak a névsora így alakult:

Kollin József, Bodrits István, Steinitz Tibor, Farkas László, Borbély János, Juhász Géza, Kolozsi Tibor, Lévy Endre, Nagy József, Tomán László, Török Ferenc, Csákyiné Sörös Piroska, Kossa János (Kek Zsigmond), Kovács Kálmán, Pénovátz Antal, Pénovátz Károly, Sörös Dávid, Kovács János, Olajos Mihály — és a szerbhorvát munkatársak részéről Petar Adamović, Josip Pančić, Đorđe Jazić, Ivanka Veselinov.

Első látásra ez a szerkesztőség, ilyen összeállításban, a feladat nagyságának meg is felelt volna, de az volt az indulást megzavaró hátránya, hogy a szótárbizottság első ülésén, amelyen a szerkesztőség munkabeosztását kellett megbeszélni, a tervbe vett munkatársak jelentős része nem vett részt, s közülük néhány alapos fölkészültségű ember, mint Kollin József, Bodrits István, Steinitz Tibor, Juhász Géza és Tomán László, egyéb elfoglaltságukra hivatkozva, közölték Kovács Kálmán főszerkesztővel, hogy a szótárszerkesztés munkájában nem vehetnek részt. Ez pedig nagy veszteséget jelentett azok számára, akikre ennek folytán az előttük álló munka kétszeres-háromszoros terhe szakadt.

Kovács Kálmán a szótárbizottságnak már az első összejövetelén közölte, hogy azok, akik merészen vállalkoztak a nehéz teendőkre, nem indulnak neki a munkának üres kézzel, mert a szótárcédulák értelmezéséhez szükséges forrásmunkák legnagyobb részét kézhez kapják. Ezek közül elsősorban az Akadémiai szótár és Vuk Karadžić Serbico-Germanico-Latinum nagyszótárát említette meg; azt a két örökbecsű szótárt, ami a mi nagy munkánk olyan biztató lelke volt. Ezek mellett természetesen a kezünkbe került a századforduló értékes kiadványai közül M. Brančić és munkatársai Újvidéken 1894 augusztusában kiadott 550 oldalas Szerb-magyar és Magyar-szerb szótára, amely már csaknem a feledésbe merült, de a mi új nagyszótárunk megjelenéséig a legalaposabb és sok tekintetben a legjobb kétnyelvű szótár volt.

Az itt említettek nyomán a szótárbizottság tagjaiban jobbnál jobb gondolatok támadtak az ébredő közreműködési láz örömeiben. Egy-szerre négyen is megemlítették, hogy a forrásmunkák közül nem szabadna kihagynunk Ristić és Kangrga szerbhorvát-német szótárát; valaki Veselin Đisalović eléggé hézagos kis szótárát említette — hisz megint csak vajdasági szerzőről volt szó; hasonlóképpen szóba került Mažuranić Srbcroatski rečnikje, Milan Vujaklija Leksikonja. Hadrovits László Szerb-magyar szótára, Bakotić Értelmező szótára, ezeken kívül mint nélkülözhetetlen kiegészítő munkák Burián Latin-magyar szótára, a Vuk nagyszótár tökéletes, eredményes használata mellé kiegészítésként Kelemen Német-magyar szótára és a legidősebb anyag autentikus feldolgozásához Sauvageaut Francia-magyar szótára.

Egy-két hónap leforgása alatt az anyag ilyenformán össze is állt volna, de éppen a rajtnál az értelmezők és a lektorok csoportja nem úgy alakult, ahogyan a javaslatban a legjobb elgondolásként festett. Az indulás napjaiban olyan keményveretűnek tűnt ez az együttes, hogy szinte a legnagyobb örömmel kezdtünk volna a munkához, de amikor az anyag — feldolgozásra szánt címszavak — kiosztására került volna

a sor, már a kezdés pillanatában megérkezett a szótárbizottsághoz a jelentés, hogy az értelmezésnél tervbe vett munkatársak közül — még Korom Tibor is — néhányan visszaléptek. Ám ez a változás nem csupán a feldolgozók első csoportjánál, az értelmezőknél következett be, hanem az átnézők és a lektorok sora is úgy átalakult, hogy alig lehetett ráismerni.

Alig hogy megindultunk a munkával, kiderült, hogy azok, akik a nagyszótár minden munkaszakaszának elvégzésére vállalkoztak, olyan „nagy tuskóba vágták a fejszéjüket”, amilyenre a tervezgetés óráiban, heteiben, nem is gondoltak. Azok, akik az első pillanatban a sima fordításhoz hasonlították a szófejtés szavakkal egyszerűen ki sem fejezhető, szerteágazó, aprólékos teendőit, nagyon csalatkoztak. Még a legegyszerűbbnek tűnő főnév, melléknév vagy az így kialakult szóképfordítása is a feladatok egész halmazát hozta magával, mert nem csupán a címszó adekvát jelentésének visszaadásáról volt szó a mi esetünkben magyar nyelven, hanem az adott szó származásának, eredetének pontos megjelölésén kívül a főnév, melléknév vagy szóképfőnévi jelentéseinek leírásán kívül fel kellett sorolni azokat a példákat — jó útmutatást adott erre Vuk és az Akadémiai nagyszótár —, amelyek a szóhasználat egyenes jelentését, vagy olyan értelmű átvitt jelentését tartalmazzák, amelynek vajmi kevés hasonlatossága van a szóban forgó címszó eredeti formájával.

Az első kötet anyagának feldolgozása idején az A-betűtől az M-betűig — ez valamivel több mint öt évig tartott — az értelmezők csoportjának egy része megtorpant, a munka bonyolultsága miatt kedvét veszítette, e csoport létszáma egyharmadára csökkent, de az átnézők száma is megcsappant. Ennek a változásnak az ilyen egyszerű leírása korántsem fejezi ki azt, ami a szótárbizottság szárnyai alatt működő munkaközösségben az első kötet *szűrése* után végbement, s amit a helyükön maradt emberek számára már egy kicsit „használati utasításként” maga mögött hagyott.

Az anyag összehordására, feldolgozására vállalkozott értelmezők csoportja — mint fentebb említettem — a tervezett tizennégy ember helyett kilencel indult, és a második kötetnél már csak négyen maradtak: Kolozsi Tibor, Farkas László, Török Ferenc és e sorok írója.

Az átnézők munkacsoportja kezdetben tizenhat, majd tizennégy beosztottal indult, ami annyit jelentett, hogy az anyaggyűjtők, értelmezők kevesebben voltak, mint a már ládikákban benyújtott kész anyag átnézői, akik után még következtek a lektorok és a szerkesztők. Ez a munkacsoport is csaknem felére csökkent: a második kötet anyagát már nem tizennégyen, hanem csak hatan nézték át.

Nem volt nehéz a szótárbizottság központi irányítóinak megfejtetni, hogy mi idézte elő ezt a nagy változást a szótár előkészítők között. A nehéz munka mind az értelmezőktől, mind az átnézőktől — különösen az előbbiektől — rengeteg időt követelt, az elkészített munka honoráriumára viszont olyan alacsony volt, hogy sokan egyszerűen nem

voltak hajlandók csupán lelkesedésből föláldozni az éjszakáikat, hogy a nappali idő más munkára, a jobban fizetett kommersz fordításra maradjon meg.

A tekintélyes kereset azonban a szótár készítői számára nem adatott meg, még a harmadik kötet anyagának feldolgozásánál sem, és az utolsó betűig kitartó munkatársak ezért a homlokukra sok verejtéket kicsaló teljesítményért semmiféle jutalmat vagy elismerést nem kaptak. Ebben a munkakörben csak az érezte magát boldognak, aki meg tudta becsülni ennek maradandó magasztosságát. És jól emlékszem rá még ma is: azt is hálásan megköszöntük, hogy díjtalanul megkaptuk a biblia-papírra nyomott vászonkötésű szótár első, második és majd húsz év múlva a harmadik kötetét, összesen *kétezernyolcszáz oldalon*. Úgy örültünk ezeknek a könyveknek, hogy mindenkinek megmutattuk, hisz ezekben életünk egy darabját is adtuk.

*

A szótár történetének voltak más szakaszai is, amelyek mellett nem lehet szó nélkül elmenni, mert ezek is hozzátartoznak a szótárcsinálás históriájához.

A szótárszerkesztésnek a második vagy a harmadik drámai pillanata akkor játszódott le, amikor Kossa János, a szerkesztőség egyik fő erőssége, munka közben, a második kötet megindítása előtt összekülönbözött a szótár főszerkesztőjével, Kovács Kálmánnal. Amikor én ezt a szerkesztőség összejövetelén — ahol nagyon hallgattak az egészről — keményen szóvá tettem a valamennyiünkben pezsgő kérdés felvetésével, hogy a nagy munkavállalás kellős közepén hogyan volt szabad ilyen meggondolatlanságot cselekedni, amikor a roppant nagy munkához úgyis kevesen vagyunk, azt a választ kaptam, hogy kettőjük között a nézeteltérésnek az az oka, hogy filológiailag nem tudnak egyetérteni, de a szerkesztés, a lektorálás gyakorlatában sem, és Kovács nem tud fölérni a föladatok magaslatára — mondta a purifikátor —, s emiatt nem csak hogy nem tudnak tovább együtt dolgozni, hanem...

Mi történhetett két olyan ember között, akiket az Élet egymáshoz kötött...?

Kossa nagyon őszintén ezeket mondta:

„Örökre szakítottam vele!... Nem lehet vele dolgozni!”

Kovács Kálmán halkan csak ennyit mondott:

„Ez történt... Én mindent megkísértem... De nem tehettem semmit, mert a szótár érdekében tett minden javaslatomat elutasította azaz, hogy... így munkánkkal előbb-utóbb megtorpanunk... Az nem változtatott az ő álláspontján, hogy ennek ellenére valamennyi munkatársunk továbbra is a helyén maradt, jóllehet volt, aki úgy vélte, hogy az egész közösség kettéhasad... De ez nem következett be!”

Így a *második* kötettől kezdve egészen végig — tehát még két vas-

kos köteten át — kénytelenek voltunk egyik legjobb lektorunk nélkül folytatni a munkát.

De a három vaskos kötet mégis elkészült.

Ő csak hümmögött.

És a két „szótáros” ember egészen a sírig, soha többé egy szót sem váltott egymással.

És az élet ment tovább...

•

Amikor az *első* szócédulákkal teli ládikával a szótárszerkesztőség újvidéki „központjából” megérkeztem haza, valami olyan különös érzés járta át a szívemet, és új izgalmakkal teli gondolatok rohanták meg az agyamat, hogy azt se tudtam, hová is tegyem ezt a majd fél méter hosszú és tizenkét centiméter széles ládikát. Az *első* otthoni körületekre sehol se találtam neki helyet, de aztán mégis az íróasztal mellé — igen tisztes helyen —, egy zsámolyra helyeztem, hogyha majd belekezek a munkába, mindig a kezem ügyében legyen, mert az íróasztalon sorjában a forrásmunkák foglaltak helyet.

Eleinte egy kicsit zavartan gondoltam a munka megindítására.

A hetilap, ahol akkor a szerkesztői és a lektori teendőimet láttam el, az bizony a munkaidő alatt egész embert követelt. De a munkatársakkal megállapodtam abban, hogy a szerkesztőségben reggel korábban kezdem a munkám, déli egy-két óráig a penzumot elvégzem, hogy a nyomdának az éjszakai órákban is legyen elég dolga, a délutánt pedig otthon a szócédulák áttanulmányozásának, a forrásmunkaként kapott tizenegy szótárral való ismerkedésnek szentelem, és ha majd mindezzel elkészülök, csak akkor kezdek hozzá a címszavak értelmezéséhez...

Tudom, hogy érzelmes ember vagyok. Ahogy Illyés Gyula mondta egykor önmagáról: „erre a lábamra sántítok”. De éppen ennek a tudatában mondom el, ma már reminiscenciaként, hogy számomra az *első* szócédula kézbevétele, megforgatása, megtapintása valami olyasmit jelentett, akár a tenger igazi mélységeit kutatónak az *első* vízbemerülés. És a dolgok mélyén az „ismeretlennel” való *első* találkozás mindig különös izgalommal jár, mert merülés közben hol ezzel, hol azzal a még nem látottal, a még nem ismerttel kerülünk szembe, és sokszor megtörténik, hogy az *első* pillanatban azt sem tudjuk, hová is tegyük, mit is kezdjünk vele, hiszen a sokat követelő művelet során ezt is meg kell fejteni. És azután azt is, hogy a mélyből milyen eredménnyel emelkedünk a felszínre.

A készülődés elég sok munkát vett igénybe. A nekigyürkőzés több időt követelt, mint amennyire a megbízás elfogadásakor gondoltam. De azért nem torpantam meg, és nem is lophatta belém a félelmet a feladatot igazában csak most kibontakozó nagysága. Inkább azt kellene mondanom: ez sarkallt arra, hogy a lépésről lépésre nehezebbnek tűnő út-

nak nekivágjak abban a meggyőződésben, hogy időközben erőm nem hagy el, hanem felgyülemlik. Ez valahogy úgy van, mint az erdőkerülőnél: akkor jön meg igazán a bátorsága, amikor beljebb és egyre mélyebben kerül az erdőbe (ha ugyan a közepétől még nagyon távol is), és a legjobban akkor, amikor érzi, hogy már közeledik az annyira vágyott ismeretlenhez.

Már ifjú éveimben nagy támaszom volt nekem a Karadžić-szótár. Nagyobb, mint e hatalmas kötet megszerzésének pillanatában. A szótár negyedik állami kiadását még a két háború között, a harmincas évek elején — a Híd szervezésekor —, Belgrádban vásároltam, hihetetlenül olcsó pénzért. Nagyon megörültem, amikor rátaláltam, nem azért, mert szinte nevetségesen olcsón kaptam meg — alig volt belőle még pár példány —, hanem inkább azért, mert végre rátaláltam arra a könyvre, melyet már oly régóta kerestem, hogy maradandóan a könyvtáramban, mindig a kezem ügyében legyen. Még ma is jól emlékszem rá, hogy esztendőkön keresztül, még ha nem is fordítottam magyarrá valamilyen szerbhorvát szöveget, kedvenc kézikönyvem volt.

Most, az indulásnál, az újdonsült szótárértelmező első vállalkozásakor is ez volt az *első könyvem*. Igazi útravalóm, mert a tržići egyszerű emberek fia sem akadémiai fölkészültséggel ült asztalhoz, hogy megírja népének ezt a halhatatlan művét, hanem azzal a szándékkal, hogy egy emberöltőkön át várt művet adjon a betűre szomjas fiatalok kezébe. Vuk Karadžić szótára olyan temérdek útmutatást tartalmazott minden cikkelyében, hogy azt, akár egy magasabb fokú tankönyvet, rendesen beütemezett tanmenettel kellett feldolgozni hosszú heteken, hónapokon, sőt amire nem is gondoltam, éveken át. Döntő hatását a mi munkánkra nem lehet tagadni, de természetes, hogy ezzel együtt járt az Akadémiai nagyszótár igénybevétele is; rengeteg pótolhatatlan adatot tartalmazott, amiből ma sok-sok fellelhető a mi háromkötetes nagyszótárunkban.

E két nagy horderejű mű után következett a többi forrásmunka, valósággal elborította az íróasztalom és a közelben levő polcok szélesebb párkányait is, közelebb hozva bennünket a szótárkészítés és általában az értelmezés mai, modern módszeréhez: az élő nyelvek állandó mozgásához, változásához.

Nálam ilyen körülmények között indult el az értelmezés munkája: valósággal átalakította mindennapjaim életstílusát, ami elég nehéz hullámverésekkel járt, mert én egészen eddig a szépirodalom vonzásában, s a zsrnalisztika taposómalmában éltem. Tehát ezen a vonalon kellett a szótár világához simulnom, ami egészen mást jelentett, mint a szakmában végzett korszerűsített munka.

A kezdet kezdetén minden mozzanat annyira lekötött, hogy nem is nagyon törődhettem vele, mennyi időt vesz igénybe az időközben felmarkolt anyag feldolgozása. (Talán ez változtathatta meg az időközben levált kitűnő munkatársak elhatározását, hogy a „szótárosokhoz” kapcsolódva végig kitartanak majd velünk?!) A figyelem sokfelé irá-

nyitása közben nem is lehetett az egyik, vagy a másik műveletet előre meghatározott időhöz szabni. Nem az óra mérte azt, hogy milyen művelet meddig tart, hanem a *szócédula*.

Két vagy három hét után úgy beleéltem magam ebbe, hogy már-már attól tartottam, hogy Vuk Karadžić csodálatos árnyékában egész életem átalakul: nyíltszíni változáson megy át. Az eddigi literátor helyett — mert az újságírás mellett szerettem szépirodalommal is foglalkozni — egy kifejezett spitzwegi „szótár-könyvmoly” lesz belőlem, akinek nem csupán az asztalán, a kezében, a hóna alatt, hanem még a lába között is kitépett szótárfejezetek szoronganak, lába előtt megfeythetetlen számban zsebszótárak hevernek és arra várnak, hogy gazdájuk majd csak egyszer kezébe veszi őket.

Carl Spitzweg, a kitűnő festőművész, aki műveinek több mint felét hangsúlyos karikatúrának festette, ilyennek látott volna, „Der modern arme Post” címmel ilyennek festett volna meg, hogy nagy vállalkozásomnak időálló emléket állítson itt.

Igy azután elkövetkezett az igazi anyaggyűjtés: az értelmezési munka megkezdése. A feldolgozásra szánt anyag szétoztásakor Újvidéken első betűként az E-betűt kaptam.

Amikor kezembe vettem pusztán a hangzót megjelölő és körülíró szócédula után azt a szócédulát, amelyen a feltüntetett szó korszerű értelmezésével kellett megbirkóznom, önfeledtségemből csupán akkor kezdtem felocsudni, és értelmezés közben akkor kezdtem megérteni, hogy voltaképpen én mire is vállalkoztam. Mert a kéziszótárak gyakorlatával ellentétben a mi nagyszótárunknál a címszó nemének, grammatikai helyének és első jelentésének megjelölésén túl sokkal többről volt szó. Sokkal szélesebb területre kellett kiterjeszteni a szófejtés műveletét. Itt elsősorban az árnyalati jelentésekre, a rokon értelmű szavakra gondolok, és csak azután arra a roppant nagy területre, amelyre már a lefektetett tervek szerint a nagyszótár szerkesztése kiterjed.

Azokban a napokban, amikor életemben először azzal a szándékkal ültem írógépemhez, hogy megkezdjem a rám bízott munkát, nem tagadom: kételyek merültek fel bennem, hogy a követelménynek megfelelően el tudom-e végezni a vállalt sokoldalú és szerteágazó feladatot. Hárman-négyen ugyanis idejében felismerték, hogy mekkora fába vágtuk a fejszénket, és utólagosan ők is lemondták közreműködésüket, mindössze egy-két feldolgozott anyagú, vagy inkább a feldolgozásban megkezdett anyagú szócédulás ládikát adva vissza a szerkesztőségnek.

Az volt akkor a mindannyiunk felé meredő kérdés: ki most a bátrabb, kellő fölkészültségének hiányát felismerő, és — mégis — ki volt a meggondoltabb? Ám ugyanakkor az a kérdés is felmerült: ha nem lett volna, aki az indulás esztendejében a legnehezebb munkát is vállalja, vajon egyáltalán megszületik-e a Szerb-magyar nagyszótár akár tizenöt, akár húsz év alatt is? . . .

De ne soroljuk tovább a kérdéseket.

Az első kérdésnél én vagyok.

Vállaltam a munkát, és el is indultam. Hogy milyen sikerrel, az majd a harmadik kötet befejezésekor derül ki, amikor a kész anyag nyomán a szótárbizottság illetékes szerkesztői mérleget készítenek, felméri azt, hogy az eltelt, majdnem két évtized alatt ki mit végzett, és a kapott eredményeknek megfelelően a munkára vállalkozott értelmező teljesítményét.

Ki gondolt a kezdet kezdetén még erre?

Akkor csak a munka állt előttünk, mint egy olyan vállalkozás, amibe bele kell kezdeni, dolgozni kell rajta éjt nappallá téve, hogy minél közelebb kerüljünk a véghez: ahhoz a naphoz, amikor majd a becsületesen elvégzett munka nagyságához mértén egy hasonló értekezleten vagy gyűlésen, vagy akadémián, vagy tudományos összejövetelen, természetesen kétnyelvű összejövetelen, a szerbhorvát professzorok és a magyar nyelvet jól ismerő szerbhorvát munkatársak bevonásával sor kerül arra, hogy azokat, akik fél emberöltőn át úgy dolgoztak ezen az anyagon, hogy majd elfogytak alatta, méltó piederstálra helyezték, vagy pedig — ha az is lehetséges a mai világban —, hogy úgy járjanak, mint egykor régen, szótárcsinálás közben — Kőrösi Csoma Sándor... „Pár-száz év múlva majd megemlékeznek róla, és amikor emléktáblát kell felállítani róluk valahol — egy meleghangú levél alapján perselypénzt gyűjtenek és abból majd emléktáblát állítanak, amekkorára a perselypénzből futja.” (Az idézetet a nagyenyedi Kőrösi Csoma Sándor Emlékbizottság jegyzőkönyvéből kölcsönöztem — jól megkésve vele...)

Egy ládika szócédula az első tekintetre nem mondta el mindazt, amit az értelmezés magában rejt. Eleinte úgy gondoltam, az egyszerű, hiteles, autentikus jelentés megragadása a legfontosabb feladat. Kiindulópont is, amelyből aztán — akár a szikrák — kipattannak az árnyalati jelentések is. Jóllehet Vuk Karadžić nagyszótárát sokszor tanulmányoztam, mégsem merítettem belőle magamnak annyi erőt ahhoz, hogy a címszó különböző alakjaihoz alkalmazott példák munka közben egymás után mind sorra előkerüljenek. Ezekhez volt szükség még a tíz-egynéhány szótárra, de hogy nem is csupán ezekre, az jóval később derült ki — a mellékeveknél és a növények közül főleg a fűszál nevek-nél —, és ezek okoztak igen sokat követelő gondot az értelmezőknek; sokkal többet, mint az átnézőknek, a lektoroknak vagy a szerkesztőknek, mert ők a kis kartonon már a meglegt „nyersanyagot” kapták kézhez.

Már az első ilyen tartalmi kis szócédula jelezte, hogy milyen hosszú lesz az út, amit itt vajmi kevés támasszal, vagy — mondjuk ki őszintén, nyíltan — támasz nélkül kell megtennem, hiszen az indulás napjaiban nem volt közöttünk megfelelő tapasztalatokkal rendelkező filológus, csak olyanok — mint én — akik a bölcsészeti kar két-három szemeszterének néhány óráján mindössze pár előadást hallgatott meg a nyelvészetről, de az az irodalmár számára olyan száraz téma volt, hogy még a kalkulusért is alig tudtam a tudós szoborra merevült előadót hallgatni, követni fejtegetéseit, még akkor is, amikor önmagának, egy

kis segítségül neves írók, költők szövegéből merített példát a szótó elemzéséhez, azután a szószármazástan különféle kérdéseinek megvilágításához. Kétségtelen, hogy a katedrán elhangzott előadásoknak itt is az értelmezés volt a központjában, csupán a többi kérdés mellett nem kapott olyan hangsúlyt, mint amilyenre nekünk — az értelmező csoport tagjainak — szüksége lett volna.

Amikor a második, a harmadik szócédula kikerült az írógépekből és az órára néztem, akkor derült ki, hogy egy-egy címszó értelmezése — de pusztán csak értelmezése — milyen hosszú időt vesz igénybe, hiszen a jelentését a Karadžić és az Akadémiai nagyszótár után még legalább nyolc vagy kilenc szótárból kellett ellenőrizni, mert ha ezt bármelyiknél is valami sietség folytán elmulasztottam, azt az átnézők mindjárt észrevették, jelentették a lektoroknak, azok meg a szerkesztőknek, és nem egyszer megtörtént (főleg a kezdő hónapokban, amikor még semmilyen tapasztalattal nem rendelkezünk), hogy az anyag, néha az egész ládika anyaga, visszakerült az értelmezőhöz, és akkor heteken át kereshette azt a szócédulát, illetve szócédulákat, amelyektől kezdve (az alkalmazott szakkifejezés szerint) önkényesen „leegyszerűsítette” az értelmezést.

Külön gondot okozott egy-egy címszó második, harmadik jelentésének kikutatása és az árnyalati jelentéseknek a nyelv szemléiben történő beillesztése. Az első hónapokban, sőt: néha még később is az értelmezőt az hozta zavarba, amikor az 1. és a 2. jelentés között olyan szembetűnő eltérést vélt fölfedezni, mintha az 1. jelentésnek jóformán semmi köze se lett volna a 2. jelentéshez. Vegyünk csak egy példát: **Skrozirati**, 1. átfúr, átdőf 2. (*fig*) megborzongat, egész felvillanyoz (vmilyen érzéssel)... De akadtak ezeknél az első jelentéstől a másodikig, a harmadikig sokkal nagyobb ellentmondásoknak tűnő jelentések is, úgy hogy az értelmező — ismét hangsúlyozom: a munka beindításának idején — volt olyan eset, hogy nem hitt a szemének. Itt van például egy gyakran használatos címszó, a **Skup**, *skupa*, (*skupi*) 1. drága, 2. fontos, 3. fukar, fősvény *skup više plaća* a fősvény többet költ.

A Vuk-nagyszótár és a többi szótár használata, állandó lapozgatása, tanulmányozása akkor is sokat segített a nagy keresésben, amikor a szócédula még nem is volt az asztalon, csupán előkészületi munka gyanánt került az írógépf vagy a munkaasztal közelébe.

*

Keresés — erről külön kell szólnom.

Az indulás első hónapjaiban az értelmezőknek egy értékes részét épp ez riasztotta el a hangyaszorgalmat követelő munka vállalásától. Nem tudták magukat rászánni, hogy egy-egy árnyalati jelentés felkutatására órákat (sőt: fél napokat) áldozzanak fel. Sajnálták az időt, és az az öröm, ami egy-egy árnyalati jelentés meglelésekor fölvilágyozta az embert, számukra nagyon sovány vigasz volt. Éppen emiatt az indulás

idején — de mindjárt az első napokban — egy nagyon értékes értelmező munkatársat veszítettünk el Bodrits István személyében. A szinte kínosan pedáns munkájú Bodrits István mögött ugyanis — az ő szerkesztésében, precíz feldolgozásában egy bibliapapírra nyomott modern magyar kéziszótár, és egy korszerűen elkészített, az idő követelményeinek megfelelően átdolgozott Magyar nyelvtan állott, amely nagy segítséget jelentett mindazoknak a szellemi munkásoknak a számára, akik hivatásuk szerint kétnyelvű területen dolgoztak és műfordítással is foglalkoztak. Ugyancsak hasznos kézikönyve volt igen sok fiatal pedagógusnak a magyar nyelvű tankönyvekben szűkölködő esztendőkből.

Munka közben természetesen nem egy munkatárs számításokat is végzett. Egy-egy címszó értelmezésének a vége felé közeledve alkalom nyílt arra, hogy a harminckét betű értelmezési munkálatainak elvégzése körülbelül hány esztendőt vesz igénybe. Voltak itt különféle számítások. Volt olyan hihetetlenül optimista is, aki alig pár, mondjuk, öt-hat esztendő múltán már befejezve látta maga előtt a *párszáz ládikára* tehető címszó anyagát, de dr. Kovács Kálmán főszerkesztő, aki a szócédulák kijelölésén, előkészítésén dolgozott, leintette azokat nyomban, akik naiv számításokat végeztek.

„Hiszen ennyi idő alatt még a szócédulák kiírásával sem tudunk elkezülni” — mondotta, mivel a napi keserves munkájából már jól tudta, hogy egyetlen címszó kiírása mennyi időt vesz igénybe.

Am mindehhez még hozzátartozott a forrásmunkák megfelelő (kitépett) íveinek összegyűjtése, a szótárak szerzőinek, illetve címének feltüntetése a szócédula felső jobb sarkában, de úgy, hogy onnan ne hiányozzon egyetlen fontos forrásmunka sem, kivéve azokat a munkákat — lexikonokat, enciklopédiákat, tájszótárakat, idegen szavak lexikonát, technikai szótárakat, Freytag-atlaszt —, amelyeket az értelmező szükségesnek tartott, hogy munka közben kéznél legyenek és minden vonatkozásban, a korszerű követelményeknek megfelelően kiegészítsék a feldolgozó szókészletét.

És milyen igaza volt a főszerkesztőnek...

Három év után derült ki, hogy munkánknak még a negyedénél sem tartunk, de közben ezer szerencse volt, hogy a feldolgozók száma tovább nem fogyatkozott, sőt az értelmezők számát, amely a második kötetnél kilencről négyre lefogyott, türelmes szervezői munka árán, Dávid András bekapcsolásával sikerült ötre fölemelni, s ezzel kiegészült a gárda, amely már eredeti összetételében is több olyan érdemes és kitartó munkatársakkal rendelkezett, mint Kolozi Tibor, akire a legnehezebb feladatok megoldásainál is bátran lehetett számítani. Úgy vélem, itt — a belső változások bekövetkezésénél — hangsúlyozni kell, hogy bár az értelmezők a szótár elkészítésének közel tíz esztendeje alatt olyan munkát végeztek, ami meghozta a gyümölcsét, mégis világosan kellett látniuk, hogy a 160 000 címszóra tervezett háromkötetes szótár nem lehet ilyen „túlméretezett”.

A szótárbizottság B. Szabó György halála után, Kovács Kálmán súlyosbodó betegsége következtében kicsiny hatásköre miatt örökre adós maradt azzal, hogy a nagyszótár munkatársainak teljesítményét ennyi idő után megfelelően kiértékelje és emberséges elismerésben részesítse azokat, akiknek jóvoltából ez a roppant nagy munka eddig is elkészülhetett. A szótárbizottság magányos topogásában sokat jelentett az intézmények közben bekövetkezett segítő közreműködése. Így már — közel tíz év után — az első kötet sajtó alá rendezésekor e nagy munkában támogatást nyújtott a Tartományi Könyvkiadó Intézet, a kiadást magára vállalta, és közben megoldódott az az évekig húzódó probléma is: ki legyen a Szerb-magyar nagyszótár és az annak élén dolgozó szótárbizottság gazdája. Ezt a szerepet az elkövetkező időben az Újvidéki Magyar Tanszék mellett a Hungarológiai Intézet vállalta és hivatalból ma is ő tölti be. Ez megoldódott, a szorgos dolgozók munkájáért járó elismerés azonban elmaradt.

De vigasztalódjunk!

Nem ez az első adósság, ami a lelkünket terheli, s nyilván nem is az utolsó. Mi szűkmarkúak vagyunk. Úgy elhatalmasodott bennünk a megalkuvás, hogy *fizetni sem tudunk* ... Helyesebben szólva: nem is tudunk fizetni, ha nem tűzünk ki pályadíjat.

Nem is tudom, hogy az igék vagy a főnevek értelmezésénél kezdjem-e küzdelmeim nehéz óráinak a leírását. Amikor itt a sok rendkívül fontos mozzanat felsorakoztatása közben *küzdelmekről* és *nehéz órákról* szólok, nem gondolom drámai hangon értelmezni azokat.

Az én küzdelmem két területen zajlott. Az egyik az a parányi kis terület, ami a papír fölé hajlás óráiban sokszor szinte végtelennek tűnő hosszú idő alatt múlt el. Ennek az volt a marasztaló makacssága, hogy a gép fölé görnyedésben eltelt órák olykor az éjfél is átlépték olyan lassú ketyegéssel, hogy néha hajnalban értek véget, amikor már nem csupán a szempillák nehezültek meg, hanem az ember szervezete is elernyed, s az agy nem tudta követni — még a szótárak segítségével sem — az értelmezés útját.

Az igék jelentésének megfejtése sokkal, de sokkal több munkát igényelt, mint amennyit első tekintetre az értelmező gondolt. Kezdekor a legkézenfekvőbb — ami természetes is — az első jelentés megtelezése volt. Ettől megnyugodhatott volna az értelmező lelke. De mint már fennebb említettem, a lexikonok, az akadémiai szótárak, az enciklopédiák és a már meglevő, de kissé elavult és szűkszavú értelmező szótárak (ha archaikusan is) ennél sokkal többet követeltek. Vuk Karadžić, Hristić és Kangrga, Brančić szótára meglepően értékes anyaggal segítette elő munkánkat, de mindezeknél a mi legfőbb feladatunk az volt, hogy a klasszikus szótárak és az értelmező szótárak helyett a mi időnknek megfelelő modern szótárat szerkesszünk, ami már a mából indul ki, és ha közben vissza is hajlik a régi jelentések bemutatása felé, végezetül

is találjon kiutat — és magyaarázatot is — teljes egészében a mai értelmezés felé.

Nézzünk meg egy igét, amely jelentésében sokkal több régi példával él, mint amennyi újat ad.

Svirati, *svirā* (vi tr/intr, impf) *svirah* 1. zenél, muzsikál «valamilyen hangszerezen játszik» ~ *na klaviru* ili *u klavir* zongorázik ~ *na violini* ili *u violinu* hegedül ~ *na gitari* gitároz(ik) ~ *na svirajci* ili *u svirajku* füttyülővel füttyül; sípol; fuvolázik ~ *s lis'z* első látásra játszik kottából, (fam) blattol ● 2. füttyül *kuršumi sviraju* i zuje a golyók füttyülnek és zúgnak *lokomotiva svira* füttyül a mozdony ~ *prstima* ujjával füttyül ~ *u prste a*) ujjával füttyü! b) (fig) semmije sincs ●

Ezenkívül ennek az igének még négy jelentése következik, s mindössze egy jelentése, az 5-ös ad korszerű példát; az 5. jelentése — dudál, túlköl *auto svira* a gépkocsi dudál, túlköl

De vegyünk figyelembe a mi feldolgozásunkban egy másik igét, amely már sokkal közelebb áll a mai értelmező szótár követelményeihez és nagy segítséget nyújt az igényesebb műfordító számára is.

Spüstiti, *spūsti* (vp, ppp) *spūšten* I. (tr) 1. leenged, leereszt, lebocsát, letesz ~ *brod na more/vodu* vízre bocsátja a hajót ~ *slušalicu* leteszi a (telefon)kagylót ~ *zastavu* leereszti, bevonja a zászlót ~ *zavesu*, leengedi a függönyt, ● 2. leszállít, csökkent ~ *ceni* csökkenti az árakat ● 3. (fig) leereszt, halkabbra fog ~ *glas* halkabbra fogja a hangját ● 4. leenged, lehorgaszt ~ *glavu* lehorgasztja a fejét ● 5. lesüt ~ *oči* lesüti a szemét ● 6. lebocsát, vet ~ *sižro* lebocsátja a vasmacskát; horgonyt vet ●

Ennek az igének a visszaható jelentésében már több korszerű szóképpel, értelmezéssel találkozunk, amelyeket a régi szótárakban hiába is kerestünk.

II. *spūstiti se* (refl) 1. leeresztkedik, lemegy ~ *se niz konopac* leeresztkedik a kötélén ● 2. leszáll, leeresztkedik ~ *avion se spustio* a repülőgép leszállt ● 3. (fig) megered *spustila se kiša* megeredt az eső *spustila se oluja* kitört a vihar ● 4. (fig) leeresztkedik *učitelj se mora* ~ *do moči shvatanja svojih učenika* a tanítónak le kell ereszkednie a tanítványainak felfogásához.

Egynéhány ismert jelentés megismétlése után a továbbiakban megemlí-tünk több olyan kiemelt példát, amelyekkel eddig — mint figuratív jelentésben — nemigen találkozhattunk.

● 8. *Spūstio se* «zemljiste» besüppedt, lesüllyedt, beomlik ● 9. (fig) lealacsonyodik, lesüllyed *spustio se do životinje* állati sorba süllyedt, állati szintre alacsonyodott ● 10. (pop argo) átengedi valakinek a vizet; befűt vkinek; kibabráل vkivel ● 11. «oslabiti» legyengül, lefog, lesoványodik. (vi:) *spūštati* (se)

Am a munka során nem egy alkalommal előfordult, hogy olyan igék-re bukkantunk, amelyeknek értelmezéséről a forrásmunkák, az akadé-

miai szótár és a különféle behatásokat feltüntető szótárak, mint amilyen a német, a latin, a francia, a magyar szótár jelentős mértékben gazdagította a címszó alatt felsorakoztatott anyagot: az árnya'ati jelentéseket, amelyek igen szemléletesen megnyilatkoztak a példákön. Itt nem a sima jelentés átvételére gondolok, hanem a jelentés gyökeres átalakulására, amely első hallásra úgy cseng az ember fülében, mintha lényegében semmi köze nem lenne a címszóhoz, hanem a népi szóhasználat alakította át annyira. Nézzük például a következő igénél az alábbi jelentések alakulását (mondhatnám: átalakulását).

Túci, túče (vp) tučen, tučena I. (tr) ... itt nem kevesebb mint 14 jelentés között olyanokkal is találkozunk mint például a 10. jelentés: ~ (ki)herél, ivartalanít, vagy a 13. jelentés: (habbá) (fül)ver, vagy a IV. ~ *se (rec)* kölcsönös visszaható igéknél az 5. jelentés: kóborol, csatangol, vándorol.

Az értelmező — amint a kezébe kerül az újabb jelentésnek ez a valóban groteszk formája, azt sem tudja, hová tegye. Ám e jelentésekhez tartozóan még figuratív példákkal sem találkozunk, holott az említett ige első jelentése valamennyi forrásmunkában, szótárban 1. ütlegel, ver, üt és a 3. (*mil*) jelentése lövöldöz, lödöz, ostromol. Csupán azt nem tudtuk megfejtetni (csupán tájszótárral), hogy mi köze a kölcsönös visszaható igének a kóborol, csatangol jelentéshez. Az ilyen vitás kérdéseket a végén minden esetben a főszerkesztő irányításával a kollégium döntötte el. Ezekben az esetekben természetesen a kollégiumban helyet foglaló szerbhorvát lektorok, professzorok véleménye jelentős mértékben hozzájárult a döntéshez, nehogy valamilyen úton téves értelmezés, vagy esetleg ehhez hozzá erőltetett példa kerüljön a szótárba, ami a címereső műfordítót zavarba hozhatja: tévútra terelheti az amúgy is nehéz szövegek megfejtésében.

Azt a kérdést viszont, hogy szótárilag melyik címszónak a szerepe a súlyosabb, az igéé, vagy a főnévé, azt meg sem kíséreltük eldönteni...

Az igénél kezdtük, hogy az értelmezők munkájának egy-két kérdésére közelebbről rávilágítsunk, de nem kisebb, hanem bizonyos mértékben műfajilag bonyolultabb feladatokkal kellett megbirkóznunk a főnevek autentikus jelentésénél, túl az árnyalati jelentések megfejtésén. Sok esetben ugyanis olyan jelentésekkel találkoztunk, amelyek eredetét vagy a Vuknál, vagy pedig a tájszótárakból kellett kikeresnünk. Erre az indulás hónapjaiban, sőt még az első években sem rendelkezünk minden részletre kiterjedő szerkesztőségi programmal, hiszen nálunk ez volt az első ilyen nagy vállalkozás, amihez vagy csak Vuk, vagy pedig az Akadémiai nagyszótár adhatott valamit, Brančić szótárának viszont a peremszóanyagban vettük nagy hasznát. Jóllehet ez a munka kilencven esztendővel ezelőtt jelent meg Újvidéken, mégis olyan értékes anyagot tartalmaz, amilyenrel sem előtte, sem utána, egészen a mi nagyszótárunk megkezdéséig — és legalább az első kötetének megjelenéséig, 1968 decemberéig — nem találkozhatunk.

Az első főnevek még biztatóak is voltak. Bátran vettem kézbe a cím-

szót, egyszerűen átlapoztam a forrásmunkákat, és igen simán következett a jelentése.

Aba (f, gen pl) *ábā* (obs) 1. «*sukno*» abaposztó, daróc 2. «*gunj*» zeke
Így gyorsan már meg is volt. És mindjárt következett a második.

Abáhija (f) csótár, díszes lótakaró; nyeregtakaró

(Még a magyar anyanyelvű is tanulhat belőle, ha az értelmezés munkáját lelkiismeretesen végzi és munka közben egyetlen segédszótárt vagy enciklopédiát, és nem utolsó sorban a Magyar értelmező szótárt nem hagyja ki a munkából.)

Igen ám, de ez csupán bevezető volt a *főnevek* feldolgozásába a ládikákban kapott címszavak alapján. (De az is megtörtént hogy a munka lázában az értelmező egy újabb címszócédulát állított ki, mert egy véletlenül kihagyott újabb szócikk jelentésével találkozott, ennek beiktatásához azonban már meg kellett kérni a főszerkesztő, illetve a kollégium hozzájárulását.)

A munka igazi terjedelmében akkor tárult ki az ember előtt, amikor olyan címszó került sorra, amelynek nem kevesebb mint öt főjelentésével, és több mint tíz mellékjelentésével találkozott.

•

Az értelmező egyre nehezebben haladt tovább.

A keresgélés és kutatás közben egészen ismeretlen területekre került, ahol eddig talán nem is hallott, újabbnál újabb szóképek álltak elő. Igaz, ami itt következik, az melléknév első jelentésben, de a további jelentések között nem egy főnévi szóképzéssel is találkozunk. A szláv — a szerbhorvát — szóösszetétel lefordításakor a magyarban egy tömör főnévvel találkozunk. Vegyünk csak egy példát.

Bèo béla (béli. *bêlā*) (a, comp) *bêlji*; 1. fehér *beo belcat* habfehér, patyolatfehér *bela knjiga* (pol) fehér könyv *Bela Kuća* a Fehér Ház *beli cvet* (med) fehérfolyás.

Amint láthatjuk az 1. jelentésben a *fehér* szó mindenütt visszatér, csupán a második jelentésben (a figuratív jelentésben) találkozunk a címszónak egy új formájával.

2. (fig) világos, fényes *u po* (usred) *bela dana* világos/fényes nappal *bele noći* a) átvirrasztott éjszakák b) fehér éjszakák

A következő példákban már olyan változatokkal találkozunk, amelyekben teljesen átalakul a melléknév, olyannyira, mintha vajmi kevés köze lenne az 1. jelentéséhez.

3. «különbözőképpen fordítjuk» *bela kafalkava* tejeskávé, *bela nedelja* (orth) a) nagybőjt előtti hét; (pop) zöldfarsang b) húsvét utáni hét *bele pčele* a) harmadik rajzás «egy évben» b) szepunokák *trgovina belim roblijem* leánykereskedelem

Itt lépünk be először a növényvilágba, amely az értelmezőknek a legtöbb gondot okozta. Mert akár Vuknál, akár az Akadémiai szótárban a szerbhorvát kifejezés mellett a növény latin nevével találkoztunk, de

olyan egyszavú, kétszavú vagy többszavú megjelölésekkel, amelyeket Burián Latin-magyar szótárában hiába is kerestünk, legfőljebb az egyszavas megjelölésre kaptunk némi választ, vagy pedig a főnevek külön külön jelentésére adott egy elfogadható magyar jelentést.

Előfordult az is, amikor Burián is kitűnő szolgálatot nyújtott, és nem kellett fél- vagy háromnegyed napot egyetlenegy szó keresésére áldozni. Ilyen volt az a nagy fölfedezésem, amely még a *Sutjeska* emlékeit is fölidézte bennem, mert ott találkoztam ennek a fűnek a nevével először... Az említett — az „immár történelmi” nevezetességű fű neve.

Srěmuša (f bot v) *sremuš* medvehagyma (*Allium ursinum*) még két szóalakja van: *sremuž* (f bot v) *srěmuš* medvehagyma; *srěmuža* (f bot v) *sremuš* medvehagyma

Ennek a fűnek a nevét latinból úgyszólván szótár nélkül megfejtettem, mert azt még a latin órákon bemagolt leckékből tudtam, hogy *ursus*, *ursus* az medve, *allium* v. *álium* pedig fokhagyma, közönséges hagyma: a mi nyelvünkön vöröshagyma. Tehát innen már nem volt nehéz eljutni a medvehagymáig, és ez a jelentés — a latinok nagyon precízek voltak — teljesen fedi a fű természetét és tulajdonságát. Már a szaga is a hagymára emlékeztet, és ha az ember megrágja a füvet, olyan íze van éppen, akár a zöldhagyma húsos szárának.

Amikor Tjentištén volt a nagy történelmi találkozó, a *Sutjeska* partján sétálva kísérem — egy aktív kapitány — tépett az út széliről néhány szál füvet és a kezembe nyomta.

— Szagolja meg! — mondta.

Megszagoltam.

— Hagyma szaga van, de olyannyira, mintha igazi hagyma lenne — mondtam kíséremnek.

— Most pedig kóstolja meg.

Rágcsálni kezdtem a fűszálakat, egyre nagyobb élvezettel.

— Csakugyan hagymaízük van.

A kapitány ugyancsak rágcsálni kezdte a fűszálakat, közben elmondta a *sremušának*, ennek a csodálatos fűnek a szinte mesébe illő történetét...

— Azokban a téli hónapokban, amikor különösen nagy gondokkal küszködtünk a partizánok élelmezése körül, amikor a zimankós időben vadászatra sem volt komolyabb kilátásunk, kényszerűségből valami olyasmit kellett keresni, akár útközben is, ami ehető. Egy Vučjev Dol-i bajtársunk, aki kitűnően ismerte ezt a tájat, egyszerre csak örömmel kiáltott föl, a kezében egy marék fűvel:

— Találtam *sremušát*. Egy tisztáson, sokat...

— Milyen füvet? — kérdezték többen.

— Olyat, amit enni is lehet.

— Megízleltük a fűszálakat, és amikor a szanitécunk is mondta: nyugodtan fogyasztható eleség, mindjárt nekiláttunk a „legelésnek”, és nem sok idő teltett bele, mindahányan jóllaktunk.

E különösen izgalmas történet folytán megtudtam, hogy az a fűfajta nagy szerepet játszott a legvéresebb menetelésekben, a tifuszosok átmentésében a Zelengorára, mert azokban a nagyon nehéz napokban, amikor majd megvett bennünket az isten hidege, ezzel tápláltuk az elől menetelőket, a még sértetlen harcosokat és az éhségtől szinte már halál-doklók ezreit...

•

A sejtelmes fűszálakkal való első találkozásom idején nem is gondoltam arra, hogy milyen nagy gondot okoz majd nekem a növényvilág. Eleinte el sem tudtam képzelni, hogy egyetlenegy fűszál autentikus magyar jelentésének órákat, sőt fél napot kell szentelnem, s még akkor sem letem meg minden esetben az igazi jelentését. Hasonló jelentésre — nem egyre — a tájszótárban is akadtam, de éreztem, hogy ezek között a fűszálak között lehet ugyan hasonlatosság, sőt az is lehetséges, hogy rokon-szócsaládból származnak, csak hogy (mire én erre rájöttem!) az egyik alföldi, a másik hegyvidéki vagy dimbes-dombos vidéki növény, és sem az alakjuk, sem a színük, sem a terepen a nagyságuk nem azonos. Volt úgy, hogy annyira elkésérített az ilyen hiábavaló keresés — a híres Pallas lexikon átkutatása után is —, hogy már-már javaslatot akartam készíteni arról, hogy mit is kellene kihagyni a szótárból, hiszen „...egy-két fűszál nélkül azért majd csak megleszünk valahogy.” Már-már ott tartottam, hogy meg is írom ezt a javaslatomat Kovács Kálmán főszerkesztőnek, de valami megállította a kezemben a tollat.

„Meghátrolást jelentene ez a nehéz feladat előtt?”

Vagy —

„Felületességet jelentene, ami egy ilyen nagy munkánál megengedhetetlen, hiszen ha a 120 000 címszóból előbb kettőt, azután tizenkettőt vagy százhuszonkettőt hagyunk el, soha az életben nem lesz teljes az a szótár...”

Természetesen a szótár így sem lehet teljes, hiszen a technika, a mezőgazdaság gépesítése, hogy a többi ágazatokról ne is beszéljünk, olyan rohamosan fejlődik, hogy önmagában is új szavakat érlel, s mire az akadémia ezeket az új kifejezéseket, nomenklaturákat elfogadja, szentesíti, tíz-husz szakbizottság áttanulmányozása után, addigra a mi szótárunk már rég az olvasó asztalán lesz. Mert az akadémia léptei — főleg ami az etimológiát illeti — tempóban olykor megegyeznek a teknősbékaéval.

Munka közben eszembe jutott, hogy én négy esztendőn keresztül városi könyvtáros voltam egy négynyelvű, igen gazdag gyűjteménnyel rendelkező könyvtárban. Tehát, ha valahol meg lehet találni a készülő nagyszótár *titkaihoz* vezető ajtó kulcsát a mi vidékünkön — a mi provinciális világunkban —, akkor ez csakis a Szabadkai Városi Könyvtár lehet, hiszen olyan gyűjteménnyel rendelkezik, és hozzá gazdag

szótárányaggal is, amely — ha jól forgatják — még a megoldhatatlannak tűnő kérdésre is választ tud adni. És nem szabad megfélemednünk arról sem, hogy tíz-egynéhány év alatt, amennyi a fölszabadulás óta eltel't a szótárértelmezők munkájának kibontakozásáig, az a gyűjtemény a gazdátlanul maradt könyvtárak anyagának összegyűjtésével jelentős mértékben gazdagodhatott.

A következő utam a Városi Könyvtárba vezetett, ahol a tudományos osztályon elmondtam a gondjaimat.

— Szótárányaggal jól el vagyok én látva — mondtam az osztály vezetőjének —; az értelmezésben az első időben jól haladtam. Nem hagytam ki semmit, a jelen pillanatban csupán a növényvilág gördített elém leküzdhetetlennek tűnő akadályokat.

Egy kis tájékozódás után közvetlenül fordultam az osztályvezetőhöz és megkérdeztem:

— Carl von Linné művei megvannak-e a forrásmunkái között?

— Nem egyszer sürgettem már a központtól — siettem a kiegészítő válasszal, nehogy pácban maradjak —, de mind ez ideig kivonatossan sem kaptam meg a kért anyagot.

— Pedig ehhez a nagy munkához nagyon szívesen ajánlanám Linné *Genera plantarum* (A növények nemei) című művét. De igen alkalmasak lehetnek az ilyen munkánál Linné kézikönyvei, melyeket nagyobb, összefogó művei alapján készítettek. Ezek a növényvilág egyes ágazatainak kutatói számára igen hasznos munkák, jóval könnyebben megellelhetők, s nem csupán a biológiai tanárok, de a szótárszerkesztők sem nélkülözhetik munkájukban.

*

Ma már nem tudom, hogy harminc vagy több esztendővel ezelőtt a szabadkai Városi Könyvtár tudományos osztályán hány tanulmányköteg, hány Linné-mű, hány különféle szakszótár ment végig a kezeimen, azt sem tudom pontosan, hány napot, hány órát töltöttem el ott a könyvtári ügyeletesek jóvoltából még késő este is, csupán arra az egyre emlékszem, hogy az otthonomban, a saját több ezer kötetes könyvtáramban, a szótárbizottság központi könyvtárában hozzávetőlegesen sem találtam annyi forrásmunkát, amennyi akkor, a Szabadkai Városi Könyvtár ősi polcai alatt, a zugaiban meghúzódó Milkó-hagyatékban és természetesen a tudományos osztályon található volt.

Az értelmezési munkában ez a könyvtár is sok segítséget nyújtott nekem, és az a szellem, ami a falak közül kisugárzott.

*

Ebben a küzdelmes, de szellemtörténetileg igen magasztos munkában engem munka közben az a szerencse ért, hogy többek között az „S” betű harmincnégy ládikájával teli szócédlulák értelmezése nekem jutott. Így én fedezhettem föl a kutatás során a *sremužát*, a medvehagymát, amely

a népfőlszabadító háborúban, a nagy ínségben szenvedő harcosok tápláló eledele volt.

Tíz esztendővel ezelőtt, 1975 nyarán, azon a melengető sugarakkal teli napon, amikor magamhoz ölelhettem a nagyszótár akkor megjelent harmadik kötetét, nagy boldogság járta át a szívemet.

Hát még akkor, amikor dr. Kovács Kálmán főszerkesztő közölte velem, hogy elkészítette a szótár előállítás körül végzett munka mérlegét, s ebből kitűnik, hogy az értelmezés 30,6 százalékát én végeztem el.

Számomra ez volt a szótárbizottság részéről a legnagyobb elismerés...

Iszogató nők, 1960. (fotó: A. J.)

SZIMPOZION

Aleksandar Đurđev

TANÁCSKOZÁS A TÁRSADALMI-POLITIKAI KÖZÖSSÉGEK ALKOTMÁNYOS KONCEPCIÓJÁNAK MEGVALÓSULÁSÁRÓL

A DNSZSZ Szövetségi Választmányának a szocialista öngazgatás politikai rendszerének fejlesztésével foglalkozó szekciója 1985. március 21-én Jovan Dejanović elnökletével megtartott ülésén megvitatta az egyik munkacsoportnak, a társadalmi rendszerrel foglalkozó Szövetségi Társadalmi Tanácsnak *A társadalmi-politikai közösségek alkotmányos koncepciójának megvalósulása* című, a szocialista öngazgatás politikai rendszerének működését vizsgáló kritikai elemzését. Az előkészített anyag és dr. Đorđe Cacanak, a munkacsoport tagjának a vitaindítója alapján megvitatták és bírálóan értékelték a társadalmi-politikai közösségek alkotmányos koncepciójának megvalósulása címmel összefoglalt koncepciót és kiértékelt álláspontokat.

A résztvevők síkraszálltak a társadalmi-politikai közösségek alkotmányos koncepciója megvalósulási folyamatának és nyitott jellegének tényszerűbb és átfogóbb értékelése mellett. Hatékonyabb intézkedéseket követeltek és hangsúlyozták a társadalmi tudat szervezett tényezői aktivitásának fontosságát a községek, városi közösségek, köztársaságok, autonóm tartományok és a szövetség alkotmányos helyzetének következetes megvalósítása során.

De nem csak a társadalmi-politikai közösségeknek a jugoszláv alkotmányos rendszerben betöltött szerepe és helye képezte vita tárgyát, hanem egész sor olyan kérdés is, amely kapcsolatban áll a társadalmi-politikai közösségek szerepkörének megoszlásával és annak megvalósulásával, egymás közötti viszonyaival, valamint a szerveik és szervezeteik működéséhez szükséges feltételekkel, eszközökkel és módszerekkel.

A vita során egész sor olyan kérdésre mutattak rá, amellyel az elemzés nem foglalkozik kellőképpen:

— a nemzeti és osztályjelleg kapcsolata az öngazgatáson alapuló szocialista egység tartozás és a föderáció alkotmányos szerepének megvalósulása során;

— a jövedelem mint társadalmi kategória, elidegenülésének formái, az öngazgatás részleges megvalósulása a társult munka anyagi alapjá-

nak erősítési feltételét képező társadalmi-gazdasági viszonyok és társadalmi tulajdon átfogó rendszerében;

— a közösségi és öngazgatási vonatkozások megerősödése az adminisztratív jelleg ellenében a társadalmi viszonyok szabályozásában;

— a társadalmi-politikai szervezetek helye és szerepe az alkotmányos rendszer megvalósulásában;

— a policentrikus etatizmus térhódítása és a föderális rendszerre gyakorolt hatása;

— a káderpolitika hatása a társadalmi-politikai közösségek küldött-testületeiben megvalósuló együvé tartozásra;

— a társadalmi-politikai közösségek küldött-testületeiben működő tanácsok összetétele, szerkezete és hatásköre stb.

A vita során megállapították, hogy a beterjesztett anyag terjedelmét, tartalmát és értékelését tekintve sajátos szintézise a már meglévő elemzéseknek és átfogó jellege ellenére túl általános képet ad a jugoszláv alkotmányos rendszer megvalósulásáról a társadalmi-politikai közösségek helye és szerepe szempontjából. Az anyag legfőbb értékét az képezi, hogy viszonylag pontosan és nyíltan meghatározza a társadalmi-politikai közösségek helyének és szerepének valamint alkotmányos és jogi meghatározásának diagnózisát.

Azt is megállapították, hogy az anyag nem javasol megfelelő intézkedéseket, megoldásokat és tevékenységi formákat a társadalmi-politikai közösségek fejlődésében kialakult kedvezőtlen helyzet felülvizsgálására és megváltoztatására.

A vita során megállapították, hogy még mindig nincs egy elméletileg kellőképpen kidolgozott eszmei-politikai platform és alkotmányjogi gyakorlat a társadalmi-politikai közösségek fogalmát illetően. A társadalmi-politikai közösségek fogalmának létrejötte és az ország alkotmányos rendszerébe való beiktatása része volt a társadalmi élet minden területére kiterjedő állami beavatkozás öngazgatási átalakítását és leépítését szolgáló koncepciónak. Ki kell vizsgálni annak okait, amire az anyag nem ad választ, hogy a politika társadalmiasítási eszközöként funkcionáló társadalmi-politikai közösségek eszméje miért vált az államiság megerősödésének eszközévé. Azt a kérdést is meg kell válaszolni, hogy az egyes társadalmi közösségek keretében miért maradt fenn és fejlődött jobban az állami tényező mint az öngazgatási komponens.

A társadalmi-politikai közösségek alkotmányos koncepciója, mint a társadalom öngazgatáson alapuló integrációjának formája és kerete nem teljesedett ki a gyakorlatban kellőképpen — állapították meg a résztvevők. Társadalmi-politikai közösségeink általános jellemzője, hogy következetlenül és hiányosan váltják valóra az alkotmányos elgondolásokat. A társadalmi-politikai közösségek egyes csoportjai között eltérés mutatkozik az alkotmányos helyzet kialakításában. Amíg a szélesebb társadalmi-politikai közösségek fejlődnek és erősödnek — különösen az állami beavatkozás területén —, addig az öngazgatás hordozóinak számító községek fejlődése elakad. A társadalmi-politikai közös-

ségek két alkotmányos vonatkozása, az állami és az öngazgatási jelleg közül az előző az utóbbinak a kárára fejlődik. Öngazgatási jellegük helyett az állami vonatkozás erősödik mind a társadalmi eszközök felhasználásának, mind az általános társadalmi viszonyok rendezésének területén. A társadalmi-politikai közösségek fejlődésében ezek a törekvések az alapvető termelési viszonyok etatizmusához, a gazdasági és fejlesztési politikai adminisztratív irányításához, a társadalmi tőke területi széttagolódásához, a küldöttrendszeri döntéshozatal háttérbe szorulásához és a bővített újratermelés eszközeinek a bürokrata és technokrata felosztásához vezetnek.

A községek, köztársaságok, a tartományok és a föderáció állami jellegének megerősödésével és az ország alkotmányos rendjének megfelelő öngazgatási integráció és társadalmi összetartozás háttérbe szorulásával a társadalmi-politikai közösségek együttműködésének egy nem mindenben hatékony rendszere jött létre, amely legfőbb oka az eredménytelenségnek és a hiányos kapcsolatteremtésnek.

Úgy ítélték meg, hogy a társadalmi-politikai közösségek vázlattervez jól van kialakítva, de számos vonatkozásban hiányos és a gyakorlatban nem vált be. Legjobb példa erre, hogy a társadalmi-politikai közösségek fejlődési üteme ellentétben áll az eszmei-politikai célkitűzésekkel. Ez a fejlődés parciális jellegűvé tette a szocialista öngazgatáson alapuló társadalom egészét. Az anyagot ki kell egészíteni a szeparatizmus, az elzárkózás, a szűkebb és csoporttulajdonosi érdekek által meghatározott területi elidegenülés káros következményeinek értékelésével. Az anyag nem javasol megfelelő intézkedéseket az adott helyzet túlhaladására, ami a legfőbb oka, hogy nem jött létre egységes jugoszláv gazdasági és társadalmi szféra, egységes piac, szocialista öngazgatáson alapuló átfogó termelési rendszer, a munkásosztály és az összes dolgozó hatalmi egysége.

A felszólalók kimondták, hogy a termelési viszonyok és a gazdaság még mindig a politikai központok és a társadalmi-politikai közösségek állami struktúráinak az erős hatása alatt vannak, amelyek szűk körű érdekeikből kiindulva fékezőleg hatnak arra, hogy szövetségi rendszerünk a szabadon társított munka öngazgatási közösségévé váljon. Eppen ezért a társadalmi-politikai közösségek helyzetében és az egymás közötti kapcsolataiban kialakult kedvezőtlen gyakorlatot szervezett tevékenységgel kell túlhaladni.

A jelenlegi gyakorlat megváltoztatása, a köztársasági és tartományi etatizmus hatalomfosztása nem nyilvánulhat meg a szövetségi állam erősödésében, hanem a túl fejlett állami funkcióknak a minden téren és minden társadalmi-politikai közösségben való leépítésében.

Amellett, hogy egyhangúan síkraszálltak a szervezett szubjektív erők, a társadalmi-politikai közösségek szervei és valamennyi öngazgatási tényező magatartásának a megváltoztatásáért, a társadalmi-politikai közösségek alkotmányos koncepciójának a következetes megvalósítása terén kezdeményezték a meglévő alkotmányos rendelkezések kiegészíté-

sét, hogy azok ösztönzőleg hassanak az említett magatartásforma megváltoztatására.

Az alkotmányos megoldások és a társadalmi-politikai közösségek gyakorlati helyzete közötti ellentmondások ösztönöznek leginkább a társadalmi-politikai szervezeteknek az alkotmány valóra váltásával kapcsolatos magatartásának gyökeres megváltoztatására. Az a vélemény alakult ki, hogy a társadalmi-politikai szervezeteknek mielőbb konkrétan értékelni kell, hogy miért nem váltották valóra az alkotmányt és mind a küldött-testületek útján, mind a saját tagságuk magatartásában végbemenő változások által hozzá kell járulniuk ennek a gyakorlatnak a megváltoztatásához. Ilyen körülmények között pontosabban körül lehet, sőt szükséges határolni egyes alkotmányos rendelkezéseket, egészében kell felülvizsgálni a törvényhozást, hogy a jogi szabályozókat összhangba lehessen hozni az ésszerűbb és elfogadhatóbb megoldások iránti igényrel.

A társadalmi-politikai közösségek fejlődésében döntő szerepet játszó társadalmi-politikai szervezetek összetevékenysége nem épül be kellőképpen a küldött-rendszerű döntéshozatalba. Az alkotmányos irányvétel és a társadalmi-politikai szervezetek tényleges tevékenysége közötti eltérés deformációkhoz vezet a társadalmi-politikai rendszer fejlődésében és működésében, lelassítja a társadalmi-politikai közösségek alkotmányos koncepciójának megvalósulását.

Általános vélemény, hogy a társadalmi-politikai szervezetek tevékenységüket többnyire a hatalmi apparátussal karöltve fejtik ki, s nem kapcsolódnak be kellőképpen a saját szabályzatukból eredő feladatok megvalósításába sem öngazgatási szinten, sem a küldöttrendszeren alapuló döntéshozatal által.

A társadalmi-politikai szervezetek az állami beavatkozás és az adminisztratív intézkedések védelmezőiként inkább gyengítik, mint fejlesztik az öngazgatási társulásokként funkcionáló társadalmi-politikai közösségek legfontosabb jellemzőit.

Az is elhangzott, hogy a társadalmi-politikai szervezetek nem fejthetnek ki hatékony tevékenységet, ha nincs kellőképpen megszervezve a társadalmi-politikai rendszer, a társadalmi-politikai közösségeket pedig nem tartja össze a horizontális és vertikális kapcsolatteremtés sűrű hálója.

A társadalmi-politikai szervezetek nem fordítanak kellő figyelmet arra, hogy a társadalmi-politikai közösségek szocialista és öngazgatási alapon fejlődjenek, nem járulnak hozzá kellőképpen a kialakított politika megvalósításához és nem helyezkednek szembe elég hatékonyan a társadalom negatív jelenségeivel.

Javasolták, hogy pontosabban körül kell határolni a küldött-testületi rendszernek a társadalmi-politikai közösségekben betöltött helyét és szerepét. Rámutattak a küldöttek összetételében, tanácsaiban, hatáskörében és munkamódszereiben tapasztalható kedvezőtlen jelenségekre, és hogy munkájukból hiányzanak az osztályjellegű tartalmak. A küldött-testü-

letek ahelyett, hogy az öngazgatási rendszer legjellemzőbb intézményeivé válnának, többnyire a formális döntéshozatal színhelyei. A küldött-testületekbe bevásztott küldöttek többnyire manipulációkra és formális véleménynyilvánításra alkalmas tömegként vannak jelen, nem pedig az öngazgatási alapon megszervezett dolgozók és a lakosság valódi érdekeinek meghatalmazott szószólóiként. A küldöttrendszernek nem a közvetítés a lényege, hanem a munkásosztály és az összes dolgozó választási érdekeinek kölcsönös összeegyeztetése és átvitele.

Mivel az öngazgatási és legfelsőbb hatalmi szervként funkcionáló küldött-testület alkotmányos helyzete nem realizálódott megfelelően, ezért nem valósult meg a társadalmi-politikai közösségek alkotmányos koncepciója sem. A küldött-testületek többnyire még mindig hatalmi, nem pedig öngazgatási szervek.

Javasolták a küldött-testületi tanácsok hatáskörének felülvizsgálását és az egyes tanácsok hatáskörének ismételt meghatározását. Ennek során külön figyelmet kell fordítani a JSZSZK Képviselőházára, hogy minél hatékonyabban realizálhassa törvényhozó szerepét.

Véleményként elhangzott, hogy a JSZSZK Képviselőházának összetétele nem tükrözi következetesen az öngazgatású társadalom szociális alapját. Nincsenek megfelelő tanácsai, amelyekben képviselve volnának az egységes jugoszláv gazdasági szféra dolgozói, lakossága és társult munkája. A JSZSZK Képviselőházának jelenlegi összetétele és munkamódszere nagy mértékben megnehezíti az öngazgatási közösségként funkcionáló föderáció működését.

Azt is javasolták, hogy felül kell vizsgálni a küldött-testületek tanácsainak döntéshozatalát, rámutatva a kétkamarás döntéshozatal lehetőségére.

A föderáció küldöttrendszerének továbbfejlesztését az öngazgatási és területi szervezeti formák megfelelőbb képviseletére, az osztály- és szociális szempontú képviseletre, a szabad társadalmi és politikai szervezkedésre és a megfelelő nemzeti összetételre kell alapozni.

A társadalmi-politikai közösségek küldött-testületeinek munkacsoportjai nem jutnak kellőképpen kifejezésre, s általuk a küldött-testületek nem válnak eléggé nyitottá az egész társadalom, különösen pedig a tudomány és a kreatív erők irányában.

Számos megjegyzés hangzott el a Szövetségi Tanács hatáskörét, összetételét és munkamódszerét illetően. Kimondták, hogy ez a Tanács a küldöttviszonyok kialakításának elhanyagolása miatt sem szervezetileg, sem formálisan nem képviseli megfelelően Jugoszlávia öngazgatáson alapuló társult munkáját. Éppen ezért javasolták az öngazgatási szervezetekből és közösségekből választott küldöttek létszámának növelését. A munkásosztálynak és érdekeinek mindenképpen jelen kell lennie az említett Tanács által a JSZSZK Képviselőházában. Ezeket a képviselőházi tanácsokat a munkásosztály és az összes dolgozó tanácsainak kell tekinteni, függetlenül attól, hogy milyen sajátos helyzetet töltenek be.

Mindemellett még arra is felhívták a figyelmet, hogy a köztársaságok és tartományok jelenlegi szövetségi tanácsaiban és egyéb tanácsaiban már kellőszámú küldöttel képviseli magát a társult munka; a legtöbb gondot az okozza, hogy nem alakultak ki megfelelő küldöttviszonyok az említett tanácsok öngazgatási szervezetei és közösségei között, nem pedig az, hogy még több küldöttet kellene beválasztani a társadalmi bázisból.

A föderáció alkotmányosan meghatározott szerepe a gyakorlatban nagyon egyoldalúan bontakozik ki. A föderáció jobbjára olyan szövetségi államként funkcionál, amelynek köztársaságai és tartományai kijelölt közös célokat valósítanak meg, s kevésbé válik nemzetaink és nemzetiségeink dolgozóinak és polgárainak szocialista öngazgatású demokratikus közösségévé. A föderáció három legfontosabb összetevője — a nemzetek és nemzetiségek, a társult munka és a lakosság — közül viszonylag a köztársaságok és a tartományok alkotmányjogi és gyakorlati helyzete a legrendezettebb többszörösen összetett szövetségi állammunkban. Mivel nem elég egységes a társult munka országos gazdasági szférája és a dolgozók, a lakosság befolyása sincs kellőképpen jelen, ezért a föderáció átalakulási folyamata nem gyorsulhat fel, nem válhat rövid időn belül a munkásosztályának, az összes nemzetnek és nemzeti-ségnek a társulásává.

A szövetség alkotmányos szerepe megvalósulásának az a legfontosabb feltétele, hogy funkciói terjedelmi, tartalmi és minőségi szempontból megvalósuljanak. Gondot ezen a téren az okoz, hogy nincsenek megfelelő eszközök a föderatív funkciók megvalósításához és még az adott alkotmányos lehetőségek kihasználása sem teljes. Össztársadalmi, tehát országos szinten éppen ezért nem valósulnak meg politikai elképzeléseink, törvénykezésünk, megállapodásaink és egyéb közérdekű ügyeink.

A megbeszélés résztvevői javasolták, hogy az anyagból maradjanak ki a kellőképpen nem értékelt megállapítások, és hogy megfelelőbben definiálják a JSZSZK alkotmányának a gyakorlatban ténylegesen meg nem valósult szakaszait.

Az egyetértés alapján létrejövő közös szövetségi érdekek megvalósulását akadályozó nehézségeket mielőbb ki kell küszöbölni. Az egyes országrészek anyagi és általános társadalmi fejlődésében tapasztalható eltérések objektíve lassítják a föderáció valamennyi tényezőjének egyetértésen alapuló közös érdekek hatékony megvalósulását. Viszont éppen ezek a különbségek tették szükségessé az egyetértés elvének kialakítását.

Kimondták, hogy meg kell akadályozni minden alkotmányos keretet meghaladó egyezkedést.

A köztársaságok és autonóm tartományok alkotmányos koncepciójának megvalósulása nem csak a nemzetek és nemzetiségek egyenjogúságának megvalósulásának fontos feltétele, hanem egész öngazgatáson alapuló szocialista alkotmányos rendszerünk kiteljesülésének is. Az ülésen megfelelő kiegészítésekkel elfogadták az előkészített anyagnak azokat az álláspontjait és értékeléseit, amelyek pontosabban meghatározzák

a köztársaságok és autonóm tartományok alkotmányos helyzetének megvalósulásában jelentkező közös jellemvonásokat és törekvéseket.

Az általános társadalombírálat célpontját képező köztársasági, tartományi és községi etatizmus trónfosztását nem a szövetségi etatizmus, hanem az öngazgatási alapszervezetek és közösségek öngazgatásának a megerősítésével lehet véghezvinni.

Hangsúlyozottan rámutattak annak a szükségességére, hogy átfogóbban fel kell dolgozni a Szerb SZK alkotmányos helyzetének a megvalósulását, mert ennek a sajátos jellegű és összetett állami és öngazgatási közösségnek a keretében olyan autonóm tartományok vannak, amelyek a föderáció alkotóelemei.

A Szerb SZK alkotmányrendelkezésének gyakorlati megvalósítása jelentős nehézségekbe ütközött, amelyek a Szerb SZK és a szocialista autonóm tartományok alkotmányos helyzetének megvalósulásában jutottak kifejezésre. A résztvevők véleménye szerint mielőbb túl kell haladni a jelenlegi helyzetet. Elemzésükben megállapították, hogy az autonóm tartományok a szövetségi alkotmánnyal összhangban egzisztálnak, s ez nincs összhangban azzal az általános értékeléssel, hogy nem minden társadalmi-politikai közösség valósította meg alkotmányos helyzetét.

A vita során beigazolódott, hogy jelentős lemaradás tapasztalható az öngazgatás és általános társadalmi-politikai közösségként funkcionáló község alkotmányos helyzetének a megvalósulásában. A községi hálózat fejlődése során maga a község nem vált integrációs tényezővé és a munka felszabadításának előmozdítójává, a jövedelmen alapuló öngazgatási kapcsolatteremtés és szervezeti formák gyorsabb kialakítójává. A községek a gazdasági elzárkózás, önelégültség és az etatizmus megerősödésének a színhelyévé váltak, ugyanakkor a különböző funkciók köztársasági és tartományi koncentrációja lehetetlenné tette a községek alkotmányos helyzetének kiteljesedését és az öngazgatás széles körű társadalmi érvényesülését.

Megállapítást nyert, hogy a külön társadalmi-politikai közösségként kezelt városi közösség és a község szerepköre nincs részletesen kidolgozva. Kimaradt az elemzésből a községek közti regionális közösségek munkaterületeinek az áttekintése is, különösen azokban a köztársaságokban, amelyekben azok társadalmi-politikai közösségként funkcionálnak.

NEMZETKÖZI SZEMLE

Varga István

ADALÉKOK A TERRORIZMUS KÖRBONCTANÁHOZ

1985 első felében a terrorizmus új hulláma söpört végig Nyugat-Európán. Lehetetlen nem észrevenni, hogy a terrorizmus eme „új hulláma” számos vonásában eltér a korábbi években elkövetett erőszakos politikai cselekményektől. Például, a jelekből ítélve, az egyes országokban tevékenykedő terrorcsoportok tudatosan keresik az egymás közötti kapcsolatteremtés lehetőségét, akcióikat összehangolják és nem egy esetben határozott tendencia az egyesülési törekvés, amint a francia Action Directe és a nyugatnémet Vörös Hadsereg Frakció január 15-én beharangozott fúziója is tanúsítja. Más kérdés persze hogy ezek az egyesülések mennyire befolyásolják a terrorszervezetek belső életét, öntörvényeit, végül pedig, hogy ezek az egyesülési deklarációk milyen mértékben szoi-gálják a terroristáknak a hatalmi struktúrákkal szembeni taktikázását.

A nyugat-európai terrorizmus új hullámának másik vonásáról a párizsi Le Monde így írt: Most már csak arról van szó, hogy egy demokratikus rendszert akarnak destabilizálni, hogy vezetők elveszítsék hidegvérüket, mint ahogyan ezt korábban megkísérelték az NSZK-ban és Olaszországban, hanem a közös védelem jelképeit támadják...

Nyugat-Európában e közös védelem egyik legfőbb jelképe a NATO. A múlt év vége óta egyértelműen elszaporodtak azok a pokolgépes merényletek és gyilkosságok, amelyeknek célpontjai NATO-objektumok, katonai létesítmények, katonák és tisztek vagy éppen katonai megrendelésekkel foglalkozó üzletemberek.

Új mozzanat, hogy az európai közvéleményt foglalkoztató terrorcselekmények elkövetői a terroristáknak immár a harmadik nemzedékéhez tartoznak, akik viszonylagos tapasztalatlanságukat azzal ellensúlyozzák, hogy mindössze néhány tagú csoportokba tömörülnek, szigorúan tartják magukat a konspiratív szabályokhoz és egy-egy terrorista sejt a korábbi évek terrorszervezeteihez hasonlóan nem függ annyira valamely karizmatikus terrorista-vezetőtől.

A politikai sajtóban több magyarázat van a terrorizmus „reneszánszára”. Indítékait egyesek abban keresik, hogy az amerikai Pershing-2

rakéták és szárnyasrakéták nyugat-európai betelepítésének megkezdése radikalizálta a békemozgalmak szélsőséges szárnyát, amelynek tagjai terrorszervezetekhez csapódtak. Mások azoknak a táborában keresik a terrorhullám újonnan regrutálódott tagjait, akik éppenséggel ellenzik az amerikai—szovjet párbeszéd megkezdését Genfben. Ismét mások szerint az sincs kizárva, hogy a terroristák cselekedeteit — különösen ha NATO-célpontokról, vagy katonatisztekéről van szó — esetenként kívülről irányítják. René Audran francia mérnökkari tábornok ez év január végén történt meggyilkolásával kapcsolatosan például — a Newsweek című amerikai hetilap szerint — illetékes francia körök figyelme a gyilkosság hátterének felderítésében bizonyos közép-keleti tényezőkre” is kiterjedt. Audran tábornok ugyanis — az Action Directe tagjai végeztek vele — a francia védelmi minisztérium külügyi osztályának igazgatójaként a külföldre irányuló francia fegyverszállítások ügyeit intézte. Beosztásánál fogva az ő kezén mentek keresztül az iraki hadimegrendelésekről, illetve az Irakba irányuló francia fegyverszállításokról szóló papírok. E gondolatmenet azt a tézist sugalmazta, hogy Audran gyilkosait olyan közép-keleti terroristák között kell keresni, akik úgymond Irán vagy Szíria érdekeinek megfelelően cselekedtek.

Mindezt azonban cáfolni látszik az a tény, hogy alig 25 perccel Audran „kivégzése” után egy ismeretlen telefonáló jelentette a párizsi lapoknak: a tábornokot az Action Directe bizonyos Elisabeth von Dyck néhai nyugatnémet terroristáról elnevezett kommandóosztaga végezte ki.

Gyilkosságok, pokolgépes merényletek, emberrablások, repülőgép eltérítések, fegyveres megtorlások... a terror, a terrorizmus megannyi válfaja. De mi is tulajdonképpen a terrorizmus és kik is a terroristák? A válasz látszólag könnyű, de csak látszólag. A nemzetközi diplomáciában általánosan elfogadott és egyetemes érvényű definíciót még a mai napig sem sikerült kidolgozni a világon. Az erre irányuló kísérletek többnyire csak „körülírását” tartalmazzák a „terrorizmus” és a „terrorista” fogalmának.

A latin „terror” szó évszázadok óta ismeretes. Olyan erőszakos cselekményt értünk rajta, amely rendszerint az ellenfél fizikai megsemmisítéséhez vezet. A „terrorista” tehát ilyen cselekmény végrehajtója. Mindez azt jelenti, hogy a terrorizmusnak politikai célja és tartalma van. Ezért úgy is fogalmazhatunk, hogy terrorizmuson egyes személyek vagy kis csoportok fegyveres erőszakot alkalmazó politikai jellegű tevékenységét értjük. Az a cél azonban, amely felé — megfelelő politikai és ideológiai töltettel — a terroristák törnek, nem szentesítheti az eszközt, a gyilkosságokat, merényleteket, robbantásokat.

A „terrorizmus” megfogalmazása azonban mégsem ennyire egyszerű. A kaliforniai Santa Monicában székelő Rand Corporation elnevezésű politikai és katonai kutatóközpont — melynek egyik legfőbb kutatási területe már évek óta a terrorizmus jelensége — egyik munkatársa, Brian Jenkins írta a *Hostage Survival* című tanulmányában: azok, akik egyes országok számára terroristák, mások előtt szabadságharcosok lehetnek.

És éppen ez az, ami mindmáig lehetetlenné tette, hogy például az ENSZ is egyetemes érvényű tételben fogalmazza meg a „terrorista”, a „terrorizmus” fogalmát. Márpedig anélkül, hogy ezt a nemzetközi jelenséget jogilag pontosan definiálnák, hatékony küzdelem sem indulhat meg felszámolásáért. Ugyanis a világon már nem egyszer volt rá példa: egyesek a „nemzetközi terrorizmus elleni harc” jelszavát arra szeretnék volna felhasználni, hogy nemzetközi jogi normák alapján elítéljék, lejárassák és végső soron megakadályozzák népek és népcsoportok nemzeti felszabadulását, küzdelmét az erőfölénnyel, alárendeltséggel és jogfosztottsággal szemben, a leigázott népek harcát a gyarmaturalom, a fajüldöző rezsimek, az idegen megszállók ellen.

Némely történészek szerint a terrorizmus fogalmát lehetetlenség meghatározni egyszerűen azért, mert képtelenség egyetlen fogalomba tömöríteni a terrorizmus legkülönbözőbb megnyilvánulási formáit, amelyekkel az emberiség hosszú történelme során találkozott. A terrorizmus — történelmi kategória, amelynek az idők folyamán változik a lényege és megjelenési formája. Ennélfogva, hangsúlyozzák egyes történészek, lehetetlenség a „terrorista” és a „terrorizmus” örökérvényű fogalmát megtalálni.

Abban egyetértenek a szakemberek, hogy a „terrorizmus” szó, a mai értelemben véve, először 1789-ben jelent meg a Francia Tudományos Akadémia nagyszótárának kiegészítő kötetében. „Rémuralom”, a „rémület rendszere” értelemben. A nagy francia forradalomban a jakobinusok a „forradalmi terrort” erényként emlegették. Robespierre bukása, majd vérpadra kerülése után a „terror” szónak negatív kicsengése lett, és attól az időtől kezdve bűncselekményként értelmezték.

A „terrorizmusnak” mint társadalmi jelenségnek a megfogalmazására először az 1930-as években történt kísérlet. A *társadalomtudományok enciklopédiája* című művében Hardman a terrorizmust olyan módszernek nevezte, amellyel egy szervezett csoport vagy párt, az erőszak szisztematikus alkalmazásával igyekszik elérni célját. Ilyen értelemben a terrorizmus fogalmát már elválasztották a hatalom terrorjától csakúgy mint a csőcselék részéről megnyilvánuló erőszaktól, de a tömegek lázadásától, felkelésétől is. Terrorcselekményeknek azok a tettek bizonyulnak, amelyek egyének, továbbá a hatalom helytartói vagy képviselői ellen irányulnak, azzal a céllal, hogy mint „akadályokat” eltávolítsák az erőszakot, tehát terrort alkalmazó csoport útjából.

A terrorizmus jelenségének vizsgálatakor nem szabad elfeledkezni arról, hogy a hatalmi intézmények, az állam nem mindig csak célpontja a terrortámadásoknak, hanem esetenként éppen az állam teszi gyakorlattá a terrorcselekményeket. Az állami terrorizmus kétségtelenül keményebb, ütőképesebb lehet márcsak azért is, mert monopolhelyzetben van a hatalom birtoklását illetően.

Arra is akad példa, hogy valamely terrorszervezet igyekszik átvenni az állam szerepét, kisajátítja magának ezt a szerepkört, vagy legalábbis

az állam biztos támaszának szerepében akarja feltüntetni magát. A franciaországi OAS talán a legjobb példa erre.

A marxizmus klasszikusai igyekeztek mindig különbséget tenni és pontos határvonalat húzni a „forradalmi erőszak” és a terror között. Az előbbi ugyanis az elavult társadalmi rendszer hatalmi intézményei ellen irányul, az utóbbi viszont, a terror, gyakran ártatlan emberek életét követeli. Lenin szerint tapasztalati tény, hogy az anarchista terror, mint az egyének által elkövetett merénylet, káros és ellenkező hatást vált ki. Lenin mindenekelőtt azért vetette el a terrort, mint célravezető módszert, mert meggyőződése volt, hogy a forradalmat a társadalmi osztályok viszik győzelemre és nem a mindenre elszánt összeesküvők valamely csoportja.

Nos azzal a legtöbb terrorista tisztában van már manapság, hogy cselekményeikkel közvetlenül aligha fogják kiváltani az elavult rendszer bukását, és egy új, általuk megálmodott társadalom eljövételét. A terroristák célja nem más mint provokálni, kiprovokálni a hatalmat, a hatalom intézményeit, olyan „forradalmi helyzetet” teremteni, amely esetleg alkalmas lehet a meglevő állapot megváltoztatására.

Ha a terrorcselekmények ideológiai töltetét vizsgáljuk, arra a következtetésre jutunk, hogy a terrorizmusnak háromféle megjelenési formája van: a baloldali, a szélsőjobboldali és a nacionalista indíttatású terrorizmus. Ettől a „besorolástól” eltérő az amerikai Központi Hírszerző Ügynökségnek, a CIA-nak a következtetése. A *nemzetközi terrorizmus és a terrorcselekmények mibenléte* című tanulmányában a CIA szakértői arra a megállapításra jutottak, hogy kétféle terrorizmus van: a nemzetközi és a nemzetek fölötti. A nemzetközi terrorcselekményeket eszerint olyan egyének vagy csoportok hajtják végre, akiket az államhatalom „ihletett” meg, vagy éppen az állam szolgálatában, ellenőrzése alatt állnak. A második csoportba sorolható cselekményeket autochton csoportok, tehát olyan tömörülések hajtják végre, amelyek létezése, teljesen elvonatkoztatható az államtól, egy-egy országtól, jöllehet ez még nem jelenti azt, hogy az ilyen csoportokat valamilyen módon nem támogatja valamely ország. A CIA-tanulmány szerint az utóbbi tíz évben kifejezetten növekedett a második csoportba sorolható terrorcselekmények száma. A CIA szakértői kimondatlanul is azt sugalmazzák, hogy elszaporodóban vannak az olyan akciók, amelyek mögött bizonyos országok — hogy mely országok, aligha szorul magyarázatra — állnak, amelyek felforgató és diverziós cselekedetekre használják fel a szélsőséges csoportokat.

Több gyengéje van ennek a CIA-tanulmánynak. Mindenekelőtt az, hogy meg sem kísérli feltárni a terrorizmus szociális, politikai hátterét, azokat az okozati összefüggéseket, amelyek az osztálytársadalomból adódnak. A terrorizmus okait a tanulmány az ipari társadalmak, a technikai civilizáció adottságaiból vezeti le. Ennek a tézisnek a tarthatatlansága a legkirívóbb, amikor egyenlőségjelet tesz a terrorizmus és az autochton felszabadítási és forradalmi mozgalmak közé. Más szóval

tagadja a forradalmi tömegmegmozdulások autochton jellegét, és mindenemű haladó mozgalom, megmozdulás létrejöttében, kialakulásában „kommunista beszivárgást” gyanít, külső beavatkozást lát, ami ennél fogva „illegálisnak” minősítendő, következésképpen mint „terrorisztikus” cselekményt meg kell bélyegezni, elkövetőit, vagy részeseit üldözni kell. Lényegében az ilyen megközelítési módban rejlik a magyarázata annak is, hogy Nyugaton a terroristaellenes intézkedések a baloldali és szélsőbalos csoportokra sújtanak le leginkább, miközben a szélsőjobboldali és profasiszta csoportok sok esetben háborítatlanul megbújhatnak.

Azok, akik a felszabadítási és forradalmi megmozdulásokban „kívülről jött” kommunista „ügynökök” kezét látják, és a haladó társadalmi erők harcát egyszerűen terrorizmusnak minősítik, alapijában véve elvitatják a szolidaritás elvét, azt a jogot, hogy országok, mozgalmak és pártok szolidaritást vállalhatnak az elnyomott népekkel, társadalmi osztályokkal.

Mindennek az a közvetlen következménye, hogy egyrészt mind a mai napig nem sikerült a világon egységes megfogalmazást találni a terrorizmusra, másrészt, hogy a terrort illetően sok esetben kettős mércét alkalmaznak és minden egyes terrorcselekményt annak alapján bírálják el, hogy árt-e vagy sem egy-egy ország érdekeinek. A legtalálóbb példa erre az a magatartás, ami egyes nyugati országokban a jugoszlávellenes emigráció fasiszta terroristáival kapcsolatosan megnyilvánul. Ezek a terroristák egy-egy bűncselekmény elkövetése esetén is csak akkor kerülnek bíróság elé, ha történetesen a fasiszta terroristáknak menedéket nyújtó országok érdekei kerülnek veszélybe.

És ha már a szélsőjobboldalról, a fasiszta terroristákról van szó, hadd jegyezzük meg, hogy napjainkban az NSZK-ban körülbelül 300, Olaszországban 20, Spanyolországban pedig 100 újfasiszta és militarista szervezet működik. Mindamellet ezek az újfasiszta szervezetek nem tudnak jelentősebb tömegeket mozgósítani, és ebben a történelmi tapasztalatnak nagy szerepe van.

A nyugat-európai terrorcselekményekben elsősorban a szélsőbaloldali vagy még inkább álbaldali csoportok a meghatározók. Ezek egyik „főideológusa”, a brazil Carlos Marighella. A *városi gerillahadviselés kézikönyve* című brosrájában, amelyet 1970-ben, pár hónappal meggyilkolása előtt írt, egyebek között ez olvasható: „A terrorista megnevezésnek manapság már nincs olyan pejoratív értelme, mint régebben. Terroristának lenni, minden ember számára tisztességes dolgot jelent, mert fegyverrel a kézben harcolhat a szegényteljes katonai diktatúra és annak borzalmai ellen.” Könyvében a brazil terrorista, arról írt, hogy mindekelőtt „az észak-amerikai kémekre, a diktatúrák ügynökeire, a rendőrség pribékjeire, a fasisztákra, rendőrugynökökre és provokátorokra” kell a legkíméletlenebbül lecsapni.

Marighella nevét és „főművét” azért említettem meg, mert bűnügyi szakértők máig is őt tartják a „gerilla-hadviselés” és a terroristák legfontosabb stratégiájának. A figyelem reá és még néhány szélsőbaloldali ideológusra akkor terelődött rá, amikor a nyugat-európai országokban

szerveződő terroristaellenes osztagok, csakúgy mint a már említett kaliforniai Rand Corporation szakértői felismerték: ahhoz, hogy sikerrel vegyék fel a harcot a terroristák ellen, meg kell ismerni őket, módszereiket, gondolkodásmódjukat, a szociális hátteret, életmódjukat, egyszerűen mindent, ami velük kapcsolatos. Ennek köszönhető, hogy napjainkra többé-kevésbé kirajzolódott a terrorista „portréja”, és nagyjából a terrorizmus „kórbonctana” is elkészült.

A terrorakciók előkészítése és „kivitelezése”, a politikai erőszak folyamatos és szisztematikus kidolgozása jól működő szervezetet feltételez. A vizsgálatok során bebizonyosodott, hogy a terrorakciókat manapság már rendszerint úgy készítik elő, mint valami összetett hadműveletet, amelyet a legapróbb részletekre is kiterjedő felderítő munka előz meg. A terroristák a legkülönbözőbb információkat gyűjtik össze a kiszemelt áldozatról, célpontról. Tanulmányozzák — mint Aldo Moro, az Olasz Kereszténydemokrata Párt néhai elnöke vagy Hans-Martin Schleyer, a nyugatnémet Gyáripárosok Szövetsége ugyancsak elrabolt és meggyilkolt elnöke esetében történt — szokásaikat, szem előtt tartják mozgását, mi több, átlapozzák az áldozatok múltjáról szóló életrajzokat, dokumentumokat is. 1976 és 1977 telén például a nyugatnémet Vörös Hadsereg Frakció, a RAF egyik tagja szorgosan eljárógatott a Kieli Gazdasági Intézetbe, ahol a vezető nyugatnémet nagyiparosokról, közöttük Schleyerről gyűjtötte az információkat.

A terroristák az egybegyűjtött információk alapján dolgozzák ki a támadás tervét, jelölik ki annak helyét és időpontját. Ezzel párhuzamosan folyik az akciókhoz szükséges felszerelések: revolverek, korszerű automata fegyverek, robbanószerkek, hamisított dokumentumok, álruhák, gépkocsik beszerzése, a rejtett menedékhelyek kijelölése, előkészítése és természetesen a mindehhez szükséges pénz előteremtése. Az akciók alapos előkészítéséből következik, hogy a terrorszervezetek tagjai csak nagyritkán rögtönöznek, hisz ez esetben még inkább kockáztatják vállalkozásuk sikerét, életüket. A szervezett terror kemény előkészítő munkát, szilárd fegyelmet követel.

Az olasz Vörös Brigádok egyik körlevele, amelyet miheztartás végett tagjaihoz intézett, pontos utasításokat tartalmaz például arra, hogy a szigorú illegalitásban tevékenykedő terroristáknak hogyan kell megválasztaniuk szálláshelyeiket. Eszerint: minden búvóhelyet, tehát lakást is gondosan kell kiválasztani valamely munkásnegyedben. A háztulajdonos lehetőleg ne lakjon ott. A szobák legyenek szerények, tiszták, megfelelően berendezettek. Kívülről nyújtsanak tisztas, szokásos látványt: függöny, lámpa, névtábla, virágos erkély. Az ajtóra mindamellett fel kell szerelni a különleges zárat. Kötelező a rendes öltözet, ne látsszanak hippinek, naponta kell borotválkozni, a haját rendben kell tartani. Az utasítás a továbbiakban meghagyja, hogy a „harcosnak”, akinek a szervezet használatra „utalta” ki a bérelt lakást, első és egyik legfontosabb dolga, hogy megfelelő öltözködésével, szokásával, járás-keelésével kialakítson valamilyen (természetesen előre meghatározott) személyisé-

get. Ha mondjuk a lakásadónál a FIAT munkásaként jelentkezett be, akkor abban az időben kell eltávoznia otthonról és hazatérnie, mint az autógyári dolgozóknak. Ha pedig történetesen „kisiparosról” van szó, akkor reggel nyolckor kell „munkába” mennie, déltájt haza kell térni „ebédelni”, majd a kialakult szokásoknak megfelelően ismét munkába kell mennie. A brigádtagoknak „kedveseknek és bizalomkeltőeknek kell lenniük a szomszédok iránt”, ugyanakkor azonban feltétlenül szükség van a tartózkodó magatartásra is, tehát semmi bizalmaskodás a szomszédokkal. A női brigádtagoknak a háziasszony szerepét kell játszaniuk. Tilos a környékbeli üzletekben vásárolni, a közeli vendéglőkbe járni, hangos rádiózással zavarni a szomszédokat. Az akciókhoz szükséges felszereléseket, a fegyvereket, hamisított okmányokat, kofferben kell őrizni az ajtó közelében, hogy kéznél legyen, ha menekülni kell. A lakásban időnként alapos takarítást kell végezni, és el kell távolítani a feleslegessé vált, veszélyes, kompromittáló holmikat, okmányokat.

Hogy mennyire nem „semmitmondó” dolgokról és holmiktól van szó, bizonyítják azok a helyszínelések, amelyeket Olaszországban és az NSZK-ban is végez a rendőrség, és a házkutatások során esetenként korszerű villanyírógépeket, elektronikus lehallgatókészülékeket, tranzisztoros adó-vevőt, nemritkán olyan hangszigetelt szobát találtak, ami elrabolt személyek fogvatartására szolgált, de volt már arra is eset, hogy a terroristák rejtékhelyén infravörös fényre érzékeny föld-levegő rakétát és más eszközöket találtak.

Mindebből következik, hogy a „forradalmi lelkesedésen” túlmenően a terroristáknak komoly fegyverismeretre is szükségük van, arról nem is beszélve, hogy el kell sajátítaniuk az emberrablás módszereit, a gépelterítés szabályait, érteniük kell az okirat-hamisításhoz.

A már említett Carlos Marighella — egyébként egy ideig a Brazil Kommunista Párt Központi Bizottsága Végrehajtó Bizottságának, tehát a párt vezető testületének volt a tagja, majd kilépett a pártból és a Sao Paolóban meg környékén tevékenykedő szélsőbaloldali gerillamozgalom egyik vezetője lett, majd 58 éves korában a rendőrséggel való összecsapásban életét vesztette — *A városi gerillahadviselés kézikönyve* című művében, amelyet bűnügyi szakértők a terroristák kiskatéjának tartanak, azt írta, hogy a városi gerillának (Latin-Amerikában többnyire ezt a szót használják a terroristák megjelölésére) jó testi erőnlétben kell lennie. Keményen kell elviselnie a fáradtságot, éhezést, forróságot, nagy türelmet és önmegtartóztatást kell tanúsítania, hidegvérűnek és nyugodtnak kell lennie. Hogy mindebben edzett legyen, hosszú sétákat kell tennie, és kíváncsian, hogy hegymászótúrákon, táborozásokon, vadászatokon vegyen részt, karate-tanfolyamokra járjon. Feltétlenül tudnia kell gépkocsit és motorcsonakot vezetni, sőt még repülőt is, és alapvető ismereteket kell szereznie az elektronika tudományából.

Marighella a legnagyobb bűnnek nevezi, ha a gerillák vagy terroristák tapasztalatlanok, vagy dicsekvőek, hiúak, lebecsülik az ellenfelet, türelmetlenek, lobbánékonyak és nem cselekszenek megfontoltan.

A bűnüldöző szerveknek bőséges adatok állnak rendelkezésre ahhoz, hogy „megrajzolják” a terroristák portréját, de ez a portré hamis lehet, ha nem veszik figyelembe, hogy egy-egy országban milyen közegből, mely társadalmi rétegekből regrutálódnak a jelenség részesei. Például figyelmet érdemel az a portré amelyet a „tipikus terroristáról” rajzoltak meg az NSZK-beli Baden-Württemberg tartomány rendőrségi szakértői, komputerok segítségével.

„... Koruk 20 és 34 év közötti. Öltözködésük konzervatív ugyan, de hangsúlyozottan elegáns. Parókák, alvajuszok és szakállak, szemüvegek segítségével gyakran változtatnak kinézésükön. A legtöbbször a külvárosokban bérelnék lakást. Lakásfoglaláskor ragaszkodnak a garázshoz, azonnal kicserélik a zárat és a lakbért több hónapra előlegezik. A nevüket nem függesztik ki a bejáratú ajtóra, kerülnek a kapcsolatot a szomszédokkal, senkit sem engednek be a lakásba. Rendszertelen időközönként hagyják el a lakást, nem érkezik számukra semmilyen posta, látogatóik kizárólag éjszaka vannak. A vendégek nem gyújtanak villanyt a lépcsőházban, megbeszéltek csengőjeleket adnak, gépkocsijaikat az ország különböző vidékein regisztráltatják...”

Ez a portré a Hans-Martin Schleyer nyugatnémet nagyiparos meggyilkolását követő országos hajszában napjaiban készült, amit néhány kiegészítő adattal toldottak meg, például azzal, hogy a „terroristák gyakran hivatalnokoknak tűnnek, nyakkendőt, szemüveget viselnek, a nők pedig szinte mindig szoknyát és blúzt hordanak, így gyakran békés háziasszonyoknak néznek ki”.

Csak hogy ez a portré hamisnak bizonyult. Tanúsította ezt az a rengeteg téves hívás is ami a rendőrséghez befutott, hisz a 20 és 30 év közötti német fiatalok milliói feleltek meg annak a leírásnak, amit a baden-württembergi rendőrség számítógépe adott meg. Persze a mai terroristát még kevésbé szabad és kell úgy elképzelni mint egy „szakállas, eszelős tekintetű, fiatalembert, akinek vérben forognak a szemei és felöltője alól géppisztoly csöve kandikál ki, az övéen pedig kézigránatok lógnak”.

Ez utóbbihoz közel áll az a leírás, ami évekkel ezelőtt volt olvasható az US News and World Report című amerikai hetilapban. Eszerint a terroristák „fiatal, fanatikus marxisták vagy anarchisták, akik gyakran a középosztályból kerülnek ki, és korábban valamely egyetemista vagy baloldali szervezetekben tevékenykedtek”.

Valóban elterjedt nézet, hogy a terroristák főleg középosztálybeli közegből regrutálódnak, az egyetemistáknak abból a rétegéből, amely erkölcsileg és szakmailag csalódott a társadalomban. Tény azonban az is, hogy sok munkásfiatal is radikalizálódhat, főleg azok közül, akik egy-egy szakma kitanulása után nem tudnak elhelyezkedni. Faragó Jenő *Az olasz helyzet* című könyvében érzékletes képet fest az olasz városok 1977-es és 1978-as utcaképéről: a tereken, a bárókban lődörgő munka nélküli fiatalok, a szülőktől kapott zsebpénz segítségével próbálják elűrni idejüket. Nincs szervezett erő, amely összefogná őket, amely célt,

értelmet adna napjaiknak, ezt csak a mindennapos munka, a munkahelyi közösség adhatná meg.

De ott vannak még a társadalmon kívülrekedtek százezrei, a félproletár és lumpensorsba sodródottak, a közönséges bűnözés világában élők, a börtönből szabadultak, akiknek megkapaszkodását a polgári életben szinte lehetetlenné teszi a munkanélküliség. Százezrek tartják fenn magukat a legkülönbözőbb tisztességtelen üzletekkel, manipulációkkal, a kábítószer-kereskedelemtől a hamis dokumentumok árusításán keresztül a csempészésig.

Az általános válság (még mindig Olaszországról van szó) még jobban felszínre hozza a sok társadalmi igazságtalanságot, az egyenlőtlenségeket, a gazdagság és a szegénység kiáltó ellentéteit. Sorra napvilágra kerülnek a harmincesztendőös kereszténydemokrata kormányzás vétkei, a vezetők korruptségának bizonyítékai. A kiábrándulás hulláma söpör végig Olaszországon, milliók csalódnak a valamikor szentnek és öröknek hitt emberi és társadalmi értékekben.

Rognoni, volt olasz belügyminiszter 1981-ben így nyilatkozott: ahol szociális feszültségek vannak, ott elterjedhet az erőszak kultusza, bár hiba lenne a terrorizmust a szociális konfliktusok szükségszerű következményeként beállítani. A terrorizmus legyőzéséhez különösen fontos egyetértésre jutnunk a fiatalsággal. Törődnünk kell azokkal, akiket az a veszély fenyeget, hogy alámerülnek, és terroristává lesznek.

Rognoni szavaiban kissé mintha Herbert Marcusnak, a német származású, de Kaliforniában letelepedett filozófusnak a szavai csengnének vissza. Marcuse, akinek tanai az 1960-as és 1970-es években nagy hatást gyakoroltak a nyugat-európai ifjúságra, úgy vélte, hogy a technikai fejlődés olyan helyzetet teremtett a legfejlettebb nyugati országokban, hogy a munkásosztály szövetségre lépett a tőkésekkel, a nagyiparos réteggel. A munkásság ezért már nem forradalmi beállítottságú és legkevesbé gondol a tőkés társadalom megdöntésére. „Azok az emberek, akik korábban a társadalmi változások erjesztői voltak, most a társadalmi összefonódás élesztőivé váltak” — hangzott Marcuse egyik tétele, amiből *Egydimenziós ember* című könyvében az alábbi következtetésre jutott: „a forradalom zászlaját a kívülállóknak kell magasra emelniük”. Arra a kérdésre, hogy kik ezek, Marcuse válasza az volt: azok, akiket a rendszer a perifériára szorított, mert képtelen foglalkoztatni őket, illetve azok, akiket bőruk színe miatt üldöznek. Ide tartoznak a fejlődő országok kizsákmányolt tömegei is, de a fejlett országokban élő diákok is, akik elvetik a nyugati fogyasztói társadalmat. Marcuse azzal adta a lovat a lázongó, az amerikaiak vietnami háborúját bíráló, a tőkés világ értékrendjét és a hamis kispolgári tudatot elvető nyugati diákság alá, hogy helyeselte lázadásukat, és azzal tüzelte őket, hogy ők a társadalmi haladásért vívott harc élcsapata, az „emberiség haladó erőinek lelkiismerete”, akiknek az a küldetésük, hogy a forradalmi felkelésre vezessék a szegényeket és a tudatlanokat. És ha ebben a harcban a legális eszközök kudarcot vallanak, folyamodjanak illegálisakhoz.

A terrorizmus jelenségét vizsgáló bűnügyi szakértők és szociológusok, pszichológusok egyaránt megállapítják, hogy az utóbbi másfél évtized legfontosabb nyugat-európai terrorszervezeteinek tagjai többségükben valóban a középosztályhoz vagy a társadalom felsőbb rétegéhez tartoztak, zömükben egyetemekre jártak. Ez volt a helyzet a nyugatnémet Baader—Meinhof csoport esetében, és a Vörös Brigádok tagjainak származását illetően is. Bebizonyosodott például, hogy a Vörös Brigádok tagjainak származását illetően is. Bebizonyosodott például, hogy a Vörös Brigádok tagjainak többsége jómódú családok gyermeke, zömmel az egyetemi diáksághoz tartozik, vagy tartozott és többnyire társadalomtudományi szakokon tanult.

Az egyetemi fiatalság Marcuse által megfogalmazott „társadalmi elhivatottságának” és „forradalmi küldetésének” hangsúlyozása — ami egyet jelentett a munkásosztály erejének és társadalmi tudatának elvitatásával, mi több tagadásával — főleg az 1960-as években kezdett tért hódítani. Előzménye pedig az volt, hogy — miközben a gazdasági konjunktúra eredményeként a nyugati munkásság helyzete viszonylag javult, ennek velejárójaként „lanyhult a munkásság forradalmi töltete” és tompult az „osztályharc éle” is. Latin-Amerikában kudarcot vallott az az alapvetően hibás nézet is, amely a parasztságban látta a forradalom vezető erejét. Az argentin származású és a kubai forradalomban legendás hírnevet szerzett Che Guevarát és csoportjának tagjait Bolíviában megölték. Tömegbázis hiányában tehát elbukott a kezdeményezés egy kubaihoz hasonló népi fegyveres felkelés kirobbantására. A sikertelen bolíviai akcióból Che Guevara harcostársa, a francia Régis Debray, akit Guevara 1967-ben történt meggyilkolása után mint forradalmárt hosszú börtönbüntetésre ítélték, de három év után kiengedték, azt a tanulságot vonta le, hogy „a megbízatás a vezető szerepre a diákoknak és a forradalmi értelmiségieknek adatott meg, és nekik kell kezdeményezniük az osztályharc legmagasabb rendű formáját”.

Persze azonnal hangsúlyoznunk kell, hogy nem lehet szoros párhuzamot vonni a Franciaországon, Olaszországon és az NSZK-án az 1960-as évek végén végigsöprő diákmegmozdulások és a terrorizmus között. Már azért sem, mert Olaszországban például a Vörös Brigádok csak 1972 után, a Fegyveres Proletárosztagek pedig 1974 után jelentkeztek először terrorakciókkal. De a diáklázadások és a terrorszervezetek között azért sem vonható egyértelmű párhuzam, mert bár a diákmegmozdulások baloldali ihletésűek voltak, a terrorcselekményeknek csak egy része írható szélsőbalos jelszavakat hangoztató szervezetek számlájára, másik részüket szélsőjobboldali, profasiszta vagy éppen olyan nemzeti törekvésekből táplálkozó szervezetek követték el, mint a baszk ETA, az észak-ír IRA, az örmény ASALA, a palesztin Fekete Szeptember stb.

Viszont az is tény, hogy Marcuse, Régis Debray, Che Guevara nézetei, nemkevésbé a nyugat-európai diákzavargások kirobbanása és elfojtása a nyugati értelmiségi réteg, főleg a fiatalabb nemzedék, egy ha mégoly vékony rétegének a radikalizálódását eredményezte, és közülük jelen-

tények számban csapódtak a különböző szélsőbaloldali szervezetekhez, kisebb csoportjuk viszont arra a következtetésre jutott, hogy illegális sejtekbe kell tömörülni. Közülük verbuválódtak azután az 1970-es évek terroristái.

Olaszországgal kapcsolatosan gyakran szokták mondani, hogy ebben az államban mindennapossá váltak a terrorcselekmények. Mindez nem meglepő, ha tudjuk, hogy a statisztikák szerint hetvennél is több terror-szervezetet tartanak nyilván, hatvan-egynéhány szélsőbaloldali, tíz-egynéhány pedig szélsőjobboldali, fasiszta. Közülük a legismertebb a Vörös Brigádok, az Első Vonal, a Kommunizmusért Harcoló Munkások, a Fegyveres Proletárosztagok, a szélsőjobbon pedig az Olasz Szociális Mozgalom, az Új Rend, az Ifjúsági Front, a Forradalmi Nemzeti Igazságszolgáltatás, a Nemzeti Élcsoapat stb. A „fekete” és a „vörös” terrorizmus közös vonása, hogy mindkettő a fennálló olasz társadalmi rendszer erőszakos megdöntésére törekszik. Közös tehát a cél és a megvalósításához szükséges eszköz is. De az erőszak végső célja már eltérő: az újfasiszta terroristák egy fasiszta típusú diktatúra létrehozására töreksenek, a szélsőbaloldali terrorizmus pedig az erőszak kiprovokálására, arra számítva, hogy a tőkésállam önkénye olyan, a népre nehezedő és túrheterlen nyomássá változik, ami egyszeriben kiváltja a munkásosztály felkelését és létrejön az új társadalmi rend. E célból a Vörös Brigádok például azt hangoztatják, hogy az osztályellentéteket fegyveres szembenállássá, fegyveres harccá kell változtatni. A Vörös Brigádok legújabb stratégiájának lényege, hogy a fegyveres és többé kevésbé autonóm csoportokat egy olyan egységes és harcias pártba tömörítsék, amelynek szilárd politikai és katonai stratégiája van.

Olaszországtól eltérően az NSZK-ban a legtöbb terrorszervezet, de elsősorban a Vörös Hadsereg Frakció, a Forradalmi Sejtek, vagy a Június 2-a Mozgalom a társadalmi bázistól elszigetelten, kommandók módjára cselekszik. Célpontjuk is „szakosítottabb”, mint az olasz terroristák esetében: a néhai Baader—Meinhof csoport, mint a terroristák első nemzedékének, majd az őket követő második és a mostani immár harmadik nemzedéknek a célpontjában a nyugatnémet államhatalmi szerveket megtestesítő személyiségek, továbbá amerikai katonai támaszpontok meg tisztek és végül NATO-bázisok állnak. Ideológiájuk: harc az állam, a rendőrség, a tőke, a társadalom ellen. Ulrike Meinhof nem sokkal halála előtt egyik „programadó” írásában ezeket vetette papírra: egy új, nemzetközi szinten szerveződő fasizmus hatalomra kerülését csak gerillaharc-cal lehet megakadályozni. Ennek az új fasizmusnak — Meinhof szerint — a szociáldemokrácia az eszköze Nyugat-Európában, és ez a szociáldemokrácia az amerikai tőke hegemoniájának alárendelt német imperializmus erejére támaszkodik. Egy másik jelmondatuk: meg kell semmisíteni az imperializmust katonailag nemzetközi méretekben. A nyugatnémet terroristák röpiratai szerint a „hatalom arcába kell csapni”, terrorcselekményekkel kell „mozgásba hozni a tömegeket” és ehhez biztosítani a nemzetközi szolidaritást. A „forradalmároknak” íel

kell rázniuk a „közömbös, a kizsákmányolásba beletörődött munkásokat”. A nyugatnémet szélsőbaloldali szervezetek időnként meg-megújuló terrortámadásaival párhuzamosan kezdtek feléledni az újfasiszta csoportok is

Latin-Amerikában Che Guevara bolíviai vállalkozásának kudarca és a kolumbiai valamint perui gerillamozgalmak letörése után a harc súlypontjába a nagyvárosok kerültek. A legtipikusabb példát az uruguayi MLN mozgalom, közismertebb nevén a tupamarók szolgáltatták. Az 1960-as évek elején hallatnak magukról először. Tevékenységük csúcspontját 1969-ben érték el, akkor becslések szerint 3 ezer állandó tagja volt szervezetüknek. Támadásaik középpontjában kezdetben a külföldi tőkeérdekeltségek álltak, majd a rendőrök és börtönök, továbbá bankok elleni támadások. Uruguayt, illetve a tupamarókat gyakran szokták példaként említeni, ha arról van szó, hogy a terror terrort, sőt diktatúrát szül. A baloldali tupamarók sorozatos támadásai ugyanis jobboldali katonai diktatúrához vezettek Uruguayban. De Argentína példáját is említhetnénk. Isabella Peron elnökszásonyt éppen a hihetetlen méreteket öltő terrorhullámra, a fegyveres politikai leszámolások megakadályozására hivatkozva fosztotta meg az 1970-es évek derekán hatalmától a katonai junta, amelynek rendcsinálása emberek ezreinek eltűnéséhez, rejtélyes tömegsírok megjelenéséhez vezetett.

Eddig szinte kizárólag csak olyan terrorszervezetekről szoltunk, amelyeknek tevékenységét szélsőséges ideológiai irányzatok tartják mozgásban. Nem ez a helyzet az észak-ír IRA, a baszk ETA vagy néhány szélsőséges palesztin, illetve siita fegyveres terrorszervezet esetében. Valamennyiükre az a jellemző, hogy nem ideológiai, hanem etnikai, tehát nemzeti célok vezérlik. Európában az IRA a legrégebbi és legjobban szervezett terrorcsoport. A nyolcszáz éves észak-ír probléma lényege az ír népesség több évszázados angol elnyomatása, amit a vallási különállás is súlyosbított. Az írek fegyveres önvédelmi alakulata, az Ír Köztársasági Hadsereg — IRA — az 1960-as évek derekán kettészakadt: egyik szárnya a politikai jogok és a törvényesség tiszteletben tartásával szeretné keresztülvinni Észak-Írország és az Ír Köztársaság egyesülését, a másik szárny viszont — amelynek tagjait provóknak neveznek — a fegyveres terror eszközéhez nyúl azzal a közvetlen céllal, hogy távozásra kényszerítse az 1969-ben Észak-Írországra vezényelt brit katonákat. Az IRA tagjai 1969 óta 2400 katonát és polgári személyt gyilkoltak meg.

A baszkok önrendelkezési harca szintén több évszázados múltra tekint vissza. A baszk terrorizmus kialakulásának előzményei viszont az 1950-es évekre nyúlnak vissza. A spanyolországi francoista terrorral szembeni ellenállás ugyanis 1953-ban kezdett kialakulni, de a diktatúrával szembeni keményebb fellépést hirdető szárny — Baszkföld és Szabadsága, ETA néven — csak 1959-ben alakult meg, és első szabotázsakcióját 1961 júliusában hajtotta végre. Vonatot siklattak ki. Azóta szinte megszámlálhatatlan akciót hajtottak végre és a baszk terroristák lényegében Franco halála, a francoizmus bukása után, a demokratizálódó Spanyolországban is folytatják tevékenységüket teljes önrendelkezést kö-

vetelve. A baszk szélsőségesek fegyveres akciói jelentette veszélyt a Spanyol KP így fogalmazta meg: Spanyolországban a terrorizmus a puccsizmus legfontosabb támasza, amely veszélybe sodorhatja a demokratikus rendszer megszilárdulását.

Ma már világos határvonal húzható a Palesztin Felszabadítási Szervezet nemzeti felszabadító harca és ennek a küzdelemnek sehova sem vezető, káros és visszataszító módszere, a terrorizmus között, amelyet egyes szélsőséges palesztin csoportok folytatnak. A PFSZ ma már nemzetközileg 1974 óta az ENSZ által is elismert felszabadítási szervezet, amelynek fegyveres osztagai az izraeli hadsereggel, és nem a polgári lakossággal veszik fel a harcot, miközben tevékenysége mindinkább diplomáciai sikkra terelődik. Ennek tudható be, hogy a PFSZ Arafat vezette derékhada mindinkább hajlik egy tárgyalásos, politikai megoldás felé.

A palesztin terrorizmus viszont az, amikor Izraelben vagy azon kívül a békés lakosságot, a harcokban részt nem vevő embereket támadnak meg, autóbuszokat robbantanak fel, repülőgépeket térítenek el, zsinagógák, polgári intézmények, diplomaták ellen szerveznek akciókat. Palesztin terroristák először 1968-ban térítettek el egy Rómából induló izraeli utasgépet, ezt számos más követte. A legrosszabb emlékü a Fekete Szeptember nevű palesztin terrorszervezet, amelynek tagjai háromtagú csoportokra tagolódva szigorú illegalitásban tevékenykednek. A Fekete Szeptember terroristái álltak 1972-ben a müncheni olimpián az izraeli sportolók ellen végrehajtott támadás és 1976-ban az entebbei repülőtéren véget ért gépeltérítés mögött. Egy másik csoportnak, bizonyos Abu Nidal embereinek tulajdonítják a bécsi zsinagóga elleni 1981-ben elkövetett merényletet.

A palesztin terrorizmust tápláló források közül csak néhányat említünk meg: a palesztin népnek mindmáig nincs egy darab földje, amit magáénak mondhatna. A másik, hogy Izrael nem tűr meg maga mellett egy önálló palesztin államot. Végül, az arab államok nagy többsége mindmáig nem ismeri el Izrael állam létét.

*

Aldo Moro a Vörös Brigádok kezében van, de kinek a kezében van a Vörös Brigádok? — a kérdés nagyon gyakran elhangzott 1978 drámai heteiben, amikor az olasz közvélemény figyelmét a Kereszténydemokrata Párt 61 éves korában elrabolt elnökének tragikus sorsa kötötte le. Akkoriban és azóta még néhányszor, például 1981-ben majd az utóbbi hónapokban, szélteben-hosszában elterjednek olyan hírek, amelyek szerint a Vörös Brigádok, de más terrorszervezetek is, mint például a nyugat-német Vörös Hadsereg Frakció, a RAF, továbbá a francia Action Directe vagy a belga CCC — a Kombattáns Kommunista Sejték és más csoportok olyan hálózattal a „meghosszabbított keze”, amelynek valahol külföldön van az „agyközpontja” és amely egy jól kitervelt, hosszú távú stratégia keretében utasítja az alárendelt szervezeteket egy-egy akció

végrehajtására. Ennek az állítólagos központnak a holléte attól függ, hogy ki milyen ideológiai megközelítésben vizsgálja a kérdést. Amíg ugyanis a nyugat-európai baloldal a nemzetközi jobboldalt, a Fekete Internacionálét vádolja azzal, hogy baloldali fedőneveket viselő szervezetek útján szeretné megtorpedózni a kommunisták és más baloldali pártok kormányba kerülését, addig a jobboldal „nemzetközi kommunista összeesküvéssel” riogatja a nyugati országok közvéleményét, mondván hogy a vörös álarcban robbantgató, lövöldöző terroristák vezérkara „Moszkvában, Líbiában vagy éppen Kubában székel” és az összehangolt terrorcselekményekkel tulajdonképpen a nyugat-európai helyzetet szeretnék destabilizálni és előkészíteni a talajt egy „baloldali fordulathoz”

Úgy tűnik, a terrrorszervezetek nemzetközi együttműködése tény. Anál nehezebben bizonyítható azonban, hogy a terrrorszervezeteket „kívülről” irányítják, hogy a terroristák soraiba idegen hatalmak kémelhárító szervezetei is beépítették tagjaikat, és ily módon, ha közvetve is, szolgálataukba állították őket. Mindenesetre megjelent egy új fogalom, az euroterrorizmus. Létezését a polgári sajtó egyebek között azzal igyekszik bizonyítani, hogy ez év januárjában bejelentette egyesülését a francia Action Directe és a nyugatnémet Vörös Hadsereg Frakció, továbbá hogy tavaly szeptemberben titkos találkozót tartottak a baszk ETA, a francia Action Directe, az ír Sinn Féin, a korzikai FLNC képviselői. A terrrorszervezetek szövetkezésének, de legalábbis egymáshoz való közeledésének bizonyítékát látják abban is, hogy a legújabb nyugat-európai terrorhullám célpontjai NATO-intézmények, támaszpontok, létesítmények, NATO-tisztek, katonák.

A kapcsolatteremtésben és együttműködésben a jobboldal ultrái sem maradnak el. Gerhart Baum, volt nyugatnémet belügyminiszter jelentette ki évekkel ezelőtt, hogy a nyugatnémet neonáci csoportok kapcsolatban állnak a hasonló belga, brazil, dán, francia, brit, osztrák, svájci, spanyol és amerikai tömörülésekkel. A Fekete Internacionáléba pedig olyan kifejezetten nemzetközi újfasiszta szervezetek tömörülnek, mint az Európai Rend, az Európai Nemzeti Párt, a Nemzeti Szocialisták Világszövetsége stb.

Az újabbkori terrorizmus története 15–20 éves múltra vezethető vissza. Ez idő alatt a terrorcselekmények számos új, eddig ismeretlen válfaja alakult ki. A pokolgépes merényletek, emberrablások, repülőgépelterítések, utcai fegyveres támadások sora olyan új terrorisztikus jelenséggel bővült, mint az öngyilkos kommandók gépkocsis bombamerényletei a Közel-Keleten. Az új módszerek mellett új eszközök is megjelentek a terroristák kezében, mint 1981 szeptemberében, amikor a RAF tagjai Heidelberg közelében már nem is revolverrel, vagy géppisztollyal támadtak Frederick James Kroesen tábornokra, a Közép-Európában átlomásozó amerikai erők főparancsnokára, hanem páncéltörő gránáttal. Nem rajta múltott, hogy élve megúsza. A terroristák két gránátja közül az egyik a tábornok kocsija mögött robbant, a másik pedig a csomagtartót szelte le. Tapasztalatlanság? Egyelőre még az, de meddig?

Összefoglalóm nem íródott a teljesség igényével. A terrorizmus jelen-
ségének, hátterének, az okozati összefüggéseknek néhány mozzanatára
igyekeztem rávilágítani. Számos terrorszervezet — mint a japán Vörös
Hadsereg, az örmény ASALA, a török Szürke Farkasok, az indiai
szikhek illegális erőszakszervezete vagy a perui Fényes Út — akcióinak,
ideológiájának közelebbi tanulmányozásával még teljesebb lehetne az
összkép. Ehhez az összképhez, a terrorizmus kórbonctanának még hite-
lesebb ábrázolása, az összefüggések teljesebb megvilágítása érdekében
még számos politikai merénylettel, vagy merényletkísérlettel kapcsolatos
és mindmáig megválaszolatlan, vagy nem eléggé tisztázott kérdésre kel-
lene magyarázatot találni (például Popieluszko lengyel pap meggyilkol-
ása, vagy a pápa elleni gyilkossági kísérlet).

Ám a terrorizmus nem lenne az ami, bizonyosfokú titokzatosság, némi
misztikum nélkül (egy amerikai szóvivő a Szent Háború nevű mohame-
dán terrorszervezetről: senki sem tudja biztosan milyen szervezet is ez,
márpedig fantomszervezetek ellen semmit sem lehet tenni). A titokzatos-
ság és a misztikum is csak azoknak lehet érdeke, akik — mint a terro-
risták esetében — az önnönmaguk által választott erőszakcselekmények-
kel, mint öncélú tettekkel manipulálják a közvéleményt, vagy azoknak,
akik a terrorizmussal mint módszerrel lényegében a saját stratégiai
céljaikat leplezik.

Holdfény, 1968. (fotó: A. J.)

David J. Roy

LABORATÓRIUMI — IN VITRO — MEGTERMÉKENYÍTÉS ÉS MAGZATÁTÜLTETÉS

AKTUALIS ETIKAI KÉRDÉSEK

Bently Glassnak nagyon is igaza volt, amikor tíz évvel ezelőtt, mint a New York-i Állami Egyetem (State University) tanára azt állította, hogy az emberi szaporodást szabályozó egyre növekvő képesség olyan mértékben kihatott az átlagemberek — férfiak és nők — életére, hogy az szinte felülmúlja a bio-technológia terén elért bármely felfedezés hatását századunkban. Az elmúlt tíz esztendő alatt ez a képesség és hatása túlszárnyalta a legmerészebb elképzeléseket is, melyek egyike egy névtelen szerző tollából 1937-ben jelent meg a New England Journal of Medicine hasábjain. Negyvennyolc évvel ezelőtt a szerző azon töprengött, hogy milyen óriási vívmány lenne a terméketlen nők számára, ha valóra válna a pete élő szervezeten kívüli — in vitro* — megtermékenyítése és az embrió átültetése.

A laboratóriumi megtermékenyítés és a magzatátültetés módszereit, melyek úttörői dr. R. G. Edwards és dr. Patrick Steptoe voltak, ma már 70 meddőségkutató intézetben alkalmazzák és tökéletesítik. Azóta, hogy 1975-ben Angliában megszületett Louise Brown, az első „lombik-bébi”, közel 600 újszülött jött a világra in vitro megtermékenyítési módszer és magzatátültetés segítségével olyan esetekben, ahol az anya, vagy mindkét szülő meddő volt. Ezt az adatot dr. Gary D. Hodgen-től kaptuk, aki a Virginia állambeli norfolki reprodukzív medicinával foglalkozó kutatóintézet vezetője. 1984 júniusában elmondta nekünk, hogy 1985 végéig valószínű, hogy még 200 intézményben alkalmazzák majd az in vitro megtermékenyítési módszert. Kanadában már folyamatban van néhány in vitro megtermékenyítési program, amely keretében ez ideig legalább öt sikeres szülésről számolhatnak be.

A laboratóriumi megtermékenyítés és a magzatátültetés módszereinek rohamos fejlődése az individuális emberi élet eredete feletti igen erőteljes ellenőrzéshez vezet. Ezeknek a módszereknek az alkalmazása és

* in vitro — élő szervezeten kívüli

további fejlesztése, különösen pedig az in vitro megtermékenyítés és a magzatátültetés minden bizonnyal lehetővé teszik majd:

- a terméketlenségi (infertilitás) problémák újabb megoldását;
- a terhesség társadalmi szempontból forradalmi formáit;
- az emberi élet fejlődésének ellenőrzését és irányított módosítását annak magzati szakaszában;
- a magzatátültetés előtti diagnosztikai módszerek fejlődését, valamint
- az embriológia mint tudományág fejlődését.

Talán felesleges, mégis szükségesnek tartjuk hangsúlyozni, hogy az említett képességek birtokában szükségszerűen merülnek fel összetett és fontos társadalmi, jogi, etikai és filozófiai kérdések. Érzelmeket, nem csak kérdéseket ébreszt annak a lehetősége, hogy a jövőben az ember szaporodásának módja nagymértékben eltérhet a hagyományostól. Az emberi élet újratermelésének elsősorban társadalmi és interperszonális aktusát övező viszonyok, intézmények és értékek kialakulása az egész emberi történelmet átszövő lassú folyamat eredménye, amely legkevésbé sem zajlott fájdalom-, veszély-, és tragédiamentesen.

Az emberi élet folyásának megváltoztatását magukban hordozó új módszerek megjelenését mindig beárnyékolta a félelem, a bizonytalanság és néha bizony a rosszindulat is. Ilyen sötét felhők tornyosultak az in vitro megtermékenyítés és a magzatátültetés hajnalán is. Sok közülük szétoszlott azóta és tapasztalataink alapján most már kikristályosodtak azok a kérdések, melyeknek komoly figyelmet kell szentelnünk a nyilvánosság bevonásával. Ezeknek a kérdéseknek a megvitatására világszerte külön bizottságok alakultak. Így például az angliai Megtermékenyítési és Embriológiai Kutatóbizottság (Committee of Inquiry into Human Fertilisation and Embriology) — melynek Dame Mary Warnock az elnöke — várva-várt hivatalos jelentése 1984 júliusában készült el. 1985 januárjára elkészült annak a nem hivatalos kanadai bizottságnak a beszámolója is, melyet a torontói Bernard Dickens, az ottawai Judith Miller és a montreali David J. Roy készítettek.

Alapvető etikai megjegyzések

Mielőtt az in vitro megtermékenyítés és a magzatátültetés klinikai és kutatási alkalmazásához kapcsolódó már adott, vagy a jövőben felmerülő etikai kérdéseket taglalnánk, fontosnak tartom tisztázni a problémához való etikai hozzáállásunkat, mely a későbbiek folyamán irányelvként szolgálhat majd a különböző elvi viták során.

Az emberek gyakran tévesen értelmezik az erkölcsi és etikai gondolkodás természetét. A téves nézetek spektrumának egyik véglete az a fel fogás, miszerint az abszolút és nem változó, hanem állandó elvek alapján tiszta, biztos és egyetemesen alkalmazható ítéletek vezethetők le arra vonatkozóan, hogy mit szabad illetve mit nem szabad cselekednünk.

A téves értelmezések másik végétének szószólói pedig azt hangoztatják, hogy az egyetlen megvalósítható erkölcsi alapelv az, amelyik az egyén lelkiismeretén, választásán és vágyain alapul. Az adekvát ítéletalkotás az erkölcsi elfogadhatóságról sokkal kifinomultabb egyensúlyt igényel a szabadság és bölcsesség között. A pluralista társadalomban ilyen ítéletek csakis a különböző erkölcsi meggyőződésű egyének együttműködése révén alakulhatnak ki.

Az erkölcsi gondolkodás fontos elemei az idő és a huzamosabb időszakon keresztül szerzett összesítő emberi tapasztalat. Az, ami igen kedvezőnek mutatkozik az egyén esetében és rövidebb időszak vonatkozásában, ártalmasnak, sőt romboló hatásúnak bizonyulhat hosszabb távra nézve. Megítélni és megkülönböztetni a jónak és helyesnek tűnőt a *valóban* jótól és helyestől — tehát attól, ami az egyén és a közösség számára egyaránt jó — az erkölcsiség és az etika feladata. Ezért követeli meg az erkölcsiség és az etika, hogy a választás és döntés kritériumai a valós értékek legyenek, ne pedig egyszerűen vágyaink közvetlen tárgyai.

Hogyan jutunk el a valós értékek felismeréséhez? Az emberi természetről vagy az emberi szexualitásról, családról, házasságról alkotott statikus képhez való automatikus ragaszkodás aligha kedvez a hathatós erkölcsi felfogás kialakításának. Igaz ugyan, hogy az emberi tapasztalás az emberöltők folyamán a kiegyensúlyozott és egészséges egyéni és társadalmi fejlődés sok lényeges vonását felderítette. Az emberi természet azonban, éppúgy mint az emberi valóság természete, csakis a történelmi fejlődés, az evolúció során tárulkozik ki igazán. Az emberi kapcsolatok új formáit nem szabad egyszerűen csak azért elvetnünk, mert a történelmi fejlődés során még nem találkoztunk velük. Sajnos az új jelenségek, fogalmak elemzése gyakran nem elég kimerítő, sőt igen felületes. A hatékony erkölcsi felfogás megköveteli az időszerű, új emberi tapasztalatok valós felmérését.

Az erkölcsi és etikai ítélet kialakulása tehát időt vesz igénybe. A végleges erkölcsi és etikai ítélethez a tapasztalat-történet egész felépítménye szükségeltetik. Időközben feltételes és rögtönzött erkölcsi ítéletek is hozhatók, amelyek az adott pillanatban gyakran a lehető legjobbnak tűnnek. A jelen új tapasztalatainak nyitott, kutató és kritikus viszonya az előző nemzedékek tapasztalataihoz lehet az erkölcsi és etikai ítéletalkotás egyedüli alapja, amely lehetővé teszi, hogy megőrizzük a jövő számára azt, ami arra érdemes: azokat a vívmányokat, amelyek az emberi természettel összhangban tovább fejleszthetők.

Egy-egy tétel általában egy szükséglet, kérdés vagy probléma kifejezése, melyekre a megoldása vagy a felkínált válasz az adott pillanatban nem áll készen, vagy ellentmondásos. A konfliktusok az ethosz, az erkölcsiség vagy az etika szintjén egyaránt felmerülhetnek. Az ethosz a közösségben uralkodó hiedelmek, felfogások és feltételezések összessége. Az erkölcsiség egy közösség domináns értékrendszerének és céljainak összessége. Az ethosz és a moralitás feltételezi az etikát mint tudományt. Az etika alakítja ki azokat az ítéleteket és kompromisszumokat, amelyeket

abban az esetben kell hoznunk, ha erkölcsi felfogásunk és normáink a meglevő egyéni és társadalmi lehetőségekhez képest új, váratlan lehetőségekkel vagy kényszerhelyzettel találják magukat szembe.

Az *in vitro* megtermékenyítés és a magzatátültetés a fenn említett szintek mindegyikén számtalan vitatható gondolatot vet fel. Egyes vita tárgyát képező kérdések több éves vita után még mindig megoldatlanok, más kérdések viszont egészen újak, sőt napról napra még újabbak merülnek fel és egyik napról a másikra komoly nyilvános vita tárgyát képezik.

Az in vitro megtermékenyítés és a magzatátültetés klinikai státusa

A szóban forgó módszerek elfogadhatatlanok lennének, amennyiben alkalmazásukat nem követnék sikeres szülések, ha nem vártan magas arányú magzati veszteségeket eredményezne, vagy ha bármi más veszélyt jelentene akár a magzatra, akár a jövődő anyára nézve.

Amennyiben siker alatt egészséges magzat világra hozását eredményező terhességet értünk, a százalékarányok attól függően változnak, hogy melyik kezelési és megtermékenyítési módszert alkalmaztuk, ezenkívül nagymértékben függenek számos más, egymásra szorosan ható tényezőtől. Dr. R. G. Edwards nemrég tudósított róla, hogy a klinikai terhesség sikerességének mutatója Bourne Hall-ben az 1980-as 16,5%-ról 1983-ra 30%-ra emelkedett. A magzatvesztesség, vagyis a spontán vetélések százalékaránya különböző, 25 és 30% között mozog.

Az elmúlt néhány év tapasztalatai arra engednek következtetni, hogy a méhbe történő egynél több magzat átültetése növeli a beágyazódás, vagyis a terhesség létrejöttének esélyét. Dr. Gary D. Hodgen például 10,3%-os terhességi arányt állapított meg egy magzat beültetése esetén, és 24,6%-os arányt ha négy magzatot ültetnek be az anya méhébe. Látványos ellentmondásnak tűnik, hogy dr. Edwards a spontán vetélések okait kutatva a több embrió méhbe való átültetését is az okozati tényezők közé sorolja. A többszörös, vagyis egyidőben több magzat átültetése viszont, természetesen magában hordozza az ikerterhesség és ikerszülés lehetőségét. Ez az eljárás az anyára és a születendő gyermekre nézve egyaránt kockázatos lehet. Ezt a kockázatot egyensúlyba kell hozni az azzal a veszéllyel, amit sikertelenség esetén az eljárás újbóli megismétlése jelent. Itt különösen az új pete laparoscopiával történő vételére gondolunk egy későbbi ciklus folyamán.

Egy gyermek után nagyon vágyódó meddő pár is idegenkedhet kissé ikrek vagy akár hármasikrek születésétől. A dr. Gary Hodgen említette 516 átültetés közül 56 volt ikerterhesség, 7 hármasiker-terhesség és volt egy négyesiker-terhesség is.

A mai napig nincsenek adatok arról, hogy az *in vitro* megtermékenyítés és a magzatátültetés növelné a vele született rendellenességgel világrajött újszülöttek arányát. Mi több, a természetes terhességeknél

is igen magas a spontán vetélések aránya, egyes becslések szerint eléri az 50%-ot is.

Ha mérlegeljük a felsorolt és sok más tényezőt és figyelembe vesszük az in vitro megtermékenyítésről és a magzatátültetésről alkotott véleményeket, úgy tűnik, hogy ezeket a módszereket ma már lassan a köztudat elfogadja, főleg mint egyes terméketlenségi — különösképpen a mind gyakoribb petevezetékzáródás okozta — problémák igen sikeres kezelési módszerét.

Komolyan el kell gondolkodnunk a hamiltoni McMaster Egyetem tanárának dr. John A. Collinsnak és kollégáinak kérésén, hogy a terméketlenség kezelését szigorú mérlegelésnek kell alávetni. Külön kísérletsorozatokat kell végezni ahhoz, hogy pontosan meg tudjuk állapítani a sikertelen magzatátültetések és spontán vetélések okát. Egyes utalások ma arra engednek következtetni, hogy az in vitro megtermékenyítés és a magzatátültetés a terméketlenség bizonyos fajtáinál gyakori, sőt rutin eljárás lesz. Ilyen esetekben — figyelmeztet Stephen Toulmin, a chicagói egyetem tanára — felettébb szükséges szigorúan elbírálni ezen módszerek, eljárások biztonságát és hatékonyságát. Ám az sem lenne reális és megalapozott, ha ezeket a módszereket elkülönítenénk az orvostudomány más innovatív kezelési módszereitől, mint megkülönböztetett szigorú, mérlegelést követelőket.

Fagyasztott embriók alkalmazása

A peteérés serkentése egyidőben több termékeny pete érését is eredményezheti. Az embriók befagyasztásának az az ésszerű magyarázata, hogy a fennmaradt, megtermékenyített petét ily módon tárolni tudjuk és egy későbbi ciklus folyamán — amikor majd a jövődő anya szervezetében kedvezőbb lesz a hormonális egyensúly — a méhbe ültethető majd. Ez a módszer segítene kiküszöbölni az ismételt laparoscopiás beavatkozást, amely újabb petéhez jutást célozna.

Bár már két egészséges újszülött jött a világra be- majd kifagyasztott és ezután átültetett embrióból, sok kérdés merül fel a módszer tudományos kikísérletezése közben, mégpedig főleg azzal kapcsolatban, hogy milyen veszélyeket rejt magában ez a módszer, és hogy milyen mértékben sérülhet, károsodhat a magzat. A Warnock-jelentés például előírja, hogy a befagyasztott embriókat alkalmazó módszert klinikákon csakis abban az esetben lehet továbbfejleszteni, ha egy külön bizottság ellenőrzi a kísérletezéseket és a meddőségi tanácsadást, kezelést.

Megválaszolást sürgetnek olyan kérdések, mint pl: milyen hosszú ideig tarthatók befagyasztva ezek az embriók; a kifagyasztott embriók mire használhatók és hogy kik, milyen intézmények irányíthatják és dönthetnek a befagyasztott embriók sorsáról.

Az adományozott pete és embrió átültetése

Nagyon eltérőek a vélemények az adományozott pete vagy magzat elfogadhatóságáról és annak feltételeiről. Nagyon sok esetben igazolt ennek az eljárásnak az alkalmazása.

Például, vannak esetek, amikor a nőnél nem tudunk petéhez jutni az in vitro megtermékenyítési eljáráshoz, vagy petefészek-rendellenesség miatt vagy azért, mert laparoscopiás eljárással nem tudunk hozzáférni a petefészekhez. Ebben az esetben fontolóra lehet venni azt, hogy egy másik nő — egy donor — petéjét termékenyítsék meg mesterségesen és ezt a magzatot ültessék át a leendő anya méhében. Megeshet az is, hogy egy párnál kettőzött meddőség áll fenn. A feleségnél nincs peteérés, a férj pedig nem termel elegendő spermát a megtermékenyítéshez. Ebben az esetben adományozott embriót — melyet úgy kaptunk, hogy egy donor spermájával termékenyítettük meg egy másik donor petéjét — ültetünk át a terméketlen nő méhében. Ilyen és sok más esetben — ide sorolhatnánk a hajadon nők in vitro megtermékenyítését is — az erkölcsi felfogást illetően összetett társadalomban szükségszerűen különböző kérdések és eltérő elvi álláspontok merülnek fel. A Warnock-jelentés elfogadja az adományozott pete klinikai alkalmazását, de határozottan ellenzi az ún. „helyettes” v. pót-anyaságot. A társadalomnak is véleményt kell alkotnia ezekben a kérdésekben.

Az emberi magzattal való kísérletezésekről

A tudományos kísérletek egész soránál lenne szükség az emberi magzat alkalmazására, minek során megszakadna a magzat normális fejlődése és lehetetlenné válna az ilyen magzat átültetése, vagy pedig a magzat elhalását okozná. Habár már a meddőség kezelése során felmerül a kérdés az embrió erkölcsi státusát illetően, az ilyen fajta kísérletek során még élesebben rajzolódnak ki kételyeink, még fokozottabb erkölcsi felelősségérzetünk.

Ezek a kérdések azért merülnek fel, mert az in vitro megtermékenyítés során nyert embriókat vagy átültetjük, de ugyanakkor kísérletezésre alkalmas emberi magzatokhoz is jutunk. A lehetséges és ésszerű tudományos kísérleti tervek sora olyan hosszú, hogy rövid beszámolónkban nem vállalkozhatunk ismertetésükre. A tudományos kutatások főként az embrió be- és kifagyasztásának tökéletesítésére, a magzatátültetést megelőző diagnosztika fejlesztésére, a sikertelen magzatátültetés okának kutatására és a vele született rendellenességek okozóinak felkutatására irányulnak. A kérdés tehát az, hogy folytassuk-e ezeket a kutatásokat?

A kérdésre adható lehetséges válaszok és elvi álláspontok nagymértékben függenek attól, hogy hogyan tekintünk arra az embrióra, amelyet még nem ültetünk át az anyaméhbe. Egyesek a megtermékenyítésnek tulajdonítanak döntő fontosságot. Ezek a magzatot önálló emberi lény-

nek tekintik. Ebből a szemszögből a magzat fejlődésére károsan ható bármely beavatkozás, vagy amelyik a magzat elhalását okozná, erkölcsileg elítélendő.

Mások viszont, mint ahogy azt már sok hivatalos okmányban is olvashattuk, az embrionális fejlődés azon szakaszára fektetnek erkölcsi szempontból külön hangsúlyt, mely egybeesik a megtermékenyített petesejt beágyazódásával, ami kb. 14 nappal a megtermékenyítés után történik. Különböző tényezők szólnak az mellett, hogy ez utóbbi álláspontot fogadjuk el. Egyesek az „individuáció” fogalmat használják fő érvként: eszerint a megtermékenyítés után a megtermékenyített petesejt azért nem tekinthető önálló emberi lénynek, mert ez lehetetlen mindaddig, amíg az embriók osztódása vagy fúziója lehetséges. Márpedig a megtermékenyítéstől számított 14 napon át ez lehetséges. Ezen nézőpont alapján még egy olyan kutatást is igazoltnak ítéltünk erkölcsi szempontból, amely az embrió megsemmisítését irányozza elő. Mások viszont még olyan kísérletezéseket is igazoltnak tekintenek, amelyek az embrionális fejlődés későbbi szakaszában folynak, egészen addig a pontig, amíg a magzat valamilyen módon érzővé nem válik.

Bármilyen korlátokat szab is a társadalom különböző hivatalos előírások formájában az emberi magzattal való kísérletezéseknek, világosan meg kell különböztetni a kísérletezéseket és a gyógymódként alkalmazott beavatkozásokat még akkor is, ha azok csak kísérleti fázisban vannak és tudományosan még nem igazolódtak be. Röviden: az emberi magzattal nem szabad kísérletezni. Ez különösen fontos annak megállapítása szempontjából, hogy azokat az embriókat, melyeket kísérletezésre használnak, nem szabad átültetni olyan anya méhébe, akit meddőséggel kezelnek.

Elgondolkodtató nyitott kérdések

Évezredekken keresztül a titokzatosság, a rejtély fátyla fedte az emberi szaporodás jelenségének összességét, a terhességet és a születés örömteli vagy tragikus pillanatát. A rejtély forrása a gyakorlati hozzáférhetetlenség. Spermium, pete, zigóta, embrió, magzat, mind az emberi szervezet szövetévébe burkolóztak. Az emberi szervezet és a nemi vágy, mely az embereket nemi aktusra ösztökölte, hogy ezáltal egyesüljön a petesejt a spermiummal, egyrészt megvédték az emberiséget attól, hogy manipuláljon a természetes szaporodás folyamatával, másrészt akadályt gördítettek a különféle újító gyógykezelési beavatkozások elé.

Mindez napjainkban nagymértékben megváltozott. Ma már számos újszerű módszer segítségével megfigyelés alatt tarthatjuk, sőt kísérletezhünk az emberi élet elemeivel és egyedeivel. Lassan teret hódít az emberi szaporodás új módszereinek alkalmazása és az emberi élet eredetét ma már hihetetlen mértékben tudjuk szabályozni. Sok időbe telttél, míg kialakultak azok a szokások, erkölcsi normák és jogi törvények,

amelyek megfelelnek az emberi szaporodás hagyományos formáinak. A tudomány rohamos fejlődése ma lehetővé teszi, hogy jelentősen eltávolodjunk ezektől a hagyományoktól. Vajon hasonló gyors ütemben jutunk el majd a szaporodással kapcsolatos olyan új, megfontolt ítélőképesség kialakulásáig is, amely felváltja — alkalmas lesz arra, hogy felváltsa — a régit?

Emih Anikó fordítása

KORSCH MARX-MONOGRÁFIÁJA

(Karl Korš: Karl Marks, Nolit, Beograd 1984)

Korsch a szociáldemokráciából érkező forradalmár, a gyakorlati mozgalmában részt vevő gondolkodó, a nevezetes *Marxizmus és filozófia* c. mű írója (amely jelentősen hozzájárult Lukács *Történelem és osztálytudata* mellett a marxi gondolkodás filozófiai dimenziójának rehabilitálásához), a húszas évek után a mozgalmából kivetett „értelmiségi”, a nyugati marxizmus reprezentánsa (lásd Perry Anderson ismert stúdiómát a marxizmus fejlődéséről), az ún. tanácskommunizmus képviselője, aki a hatvanas években látványos módon szakított a marxizmussal.

Recepciója a végsőkéig ellentmondásos: idézték a hatvanas években, amikor „a marxizmus reneszánsza” volt az aktuális, de elméleti támaszt találtak benne azok is, akik a hetvenes évek közepe után Kolakowskival, Castoriadis-sal és másokkal egyetemben, a marxizmus ellen fordultak. Íme egy híres Korsch-idézet 1931-ből, a marxizmus válságáról írott műből: „A marxizmus mint mozgalom s mint elmélet egyaránt válságban van. De itt nem a marxizmusában megvalósuló válságról, hanem magának a marxizmusnak a válságáról van szó. Kívülről nézve a válság tartalmát abban jelölhetjük ki, hogy megszűnt a marxizmusnak az a domináns szerepe, amit a háború előtti munkásmozgalmában ténylegesen vagy lát-

szólagosan betöltött. Ám lényegileg a válság abban nyilvánul meg, hogy átformálódott a marxista elmélet és gyakorlat, amit legfőképpen a marxistáknak az államhoz és a burzsoá állami rendszerrel szemben tanúsított megváltozott viszonyulásban rögzíthetünk. Felületes és téves az az értelmezés, amely a mai válság elméleti lényegét abban látja, hogy Marx és Engels elmélete deformálódott az epigonok kezében, s ilyenénképp a félremagyarázott marxizmust úgymond szembeállítja Marx és Engels tiszta marxizmusával. A marxizmus mostani válsága egyúttal Marx és Engels elméletének válságát is jelzi. A »tiszta tanítás« és a történelmi mozgalom doktrináris és ideológikus elválasztása csupán a marxizmus válságának egyik megjelenési formája.” (Materialistische Auffassung 167. o.)

A hosszú idézetet az indokolja, hogy minden mondata perdöntő jelentőségű Korsch gondolkodói pályafutásában, aminek programatikus mozzanatát maga jelölte ki: alkalmazni a történelem materialista értelmezésének kritériumát magára a marxizmusra is — s nem kevesen vannak azok, akik ennek alapján kísérlék meg rekonstruálni az egész életművet. Ismeretes, hogy a harmincas években Korsch — a *Marxizmus és filozófiával* ellentétben már nem hajlandó Lukács módjára egy történetfilozófiai teleológiára támasz-

kodva igazolni a „tisztá tanítás” és a „történelmi mozgalom” közötti meg nem felelést azaz a „tapasztalati közegben levő deficittek” ellentmondásait. A húszas években ugyanis még elméletileg levezethetőnek látta a történelmi materializmus elméletének és a gyakorlat egységének transcendentális státusát, amely persze a proletár mozgalomban valósul meg. Hiszen a történelmi logika képvisellete igazolást nyújtott a bukott forradalmak atmoszférájában a gyakorlati mozgalomban részt vevő, baloldali elkötelezettségű, kritikai értelmiségi számára, hadd tegyem hozzá: a mozgalom stratégiai vagy taktikai tévedései ellenére is. Nos, a húszas évek második fele Korsch esetében a legitimációs kontextus eltűnésének jegyében telik. Természetesen nem ő volt az egyedüli a baloldali értelmiségiek közül, aki erre a következtetésre jutott s aki immanens viszonyt látott az elméleti reflexió és a gyakorlati cselekvés között, ám a tanulságok kimondását, a tapasztalatok megformálását a legnyomatékosabban ő végezte el. Milyen szerepe van tehát a Marx-monográfiának a korszchi szellemiség keretén belül? Aleksa Buha informatív Korsch-monográfiájában például azt írja, hogy „Korsch Marx-monográfiája — genezisést illetően — megismétli azt az utat, amit Marx gondolkodása tett meg. Ahol Marxnál *A tőke* áll, ott Korschnál ezt a monográfiát találjuk. Mert éppúgy mint Marx, aki a XIX. századi forradalmak vereségei után a század közepén a kapitalizmus alapvető törvényszerűségeinek értelmezése felé fordult, Korsch is a Németországban és a Közép-Európában megbukott forradalmak után visszatér Marx műveinek tanulmányozásához” (K. Korsch: *Jedan otvoreni marksizam*, Belgrád 1977, 307. o.).

Az idézett vélemény azonban, úgy

látom, kiegészítésre, sőt némi helyesbítésre is szorul. Meghatározott analógiák persze felállíthatók a marxi és a korszchi életút között — ezt tagadni szinte lehetetlen. Csakhogy minden ilyen analógiát tartalmazó konstrukció mellé egy sereg korrekciót vagy alkalomadtán kérdőjelet kell helyezni. Mindez, reduktív módon a következőképpen foglalható össze. Marxnál aligha tételezhető fel olyan törés, diszkontinuitás mint Korschnál. Marx, aki a polgári társadalom valóságát és a polgári társadalmat mint szubjektumot — azaz az egyetemessé vált „árutermelési civilizáció” integrációs modelljét — tette a bíráló tárgyává, a kezdettől fogva a politikai gazdaságtan bírálóatában vagy ha úgy tetszik a kritikai gazdaságtanban ismerte föl a kritikai reflexió mintaszerű megvalósulását. Az ő szellemi életútja éppen ennek alapján rekonstruálható: gondolkodási fejlődése „a politikai gazdaságtan filozófiai bírálóatából indul és a filozófiaiilag orientált gazdaságtanhoz jut el” (Márkus György). Ez idő alatt a politikai tapasztalatok (pl. 1848, a Párizsi kommün) módosíthatták a kritikai reflexió alakulását, de nem transzformálták a gondolkodás folytonosságának alappilléreit. Korschnál viszont éppen arról van szó, hogy éppenséggel a politikai tapasztalatok formálták az elméleti reflexió módzatait. Korsch, a baloldali értelmiségi politikai tapasztalatokból kifolyólag hagyja el a húszas évek végén a „leninizmust” s ugyancsak politikai tapasztalatok folytán lesz az ötvenes években az elméletek pluralizmusának szorgalmazója s — ahogy mondta — a „marxizmus monopolisztikus pretenziójának ádáz ellensége”.

Mindez logikus következménye annak a szerepnek, amit az elmélet és gyakorlat egységének transzcendentális státusa töltött be az élet-

műben, tehát annak, hogy az elmélet legitimációs referenciái kizárólag a gyakorlati mozgalomhoz kötődnek (később az elmélet önállósággal fog rendelkezni — v. ö. Z. Đinđić, *Rekonstrukcija marksizma iz njegove samorefleksije*, Theoria, 1983, 1—2). Ilyeténképp helytállóbbnak tűnik számomra az, a Korsch foglalkozó szakirodalom egy részében sűrűn hangoztatott vélemény, miszerint a Marx-monográfia a marxizmussal szemben tanúsított ellentmondásos viszonyulás egyik állomása. Talán hozzá lehetne tenni: reprezentatív állomása. Hiszen a monográfia (meg kell mondani, hogy nem a klasszikus értelemben vett monográfiáról van szó) voltaképpen nem ad számot Korschnak Marx gondolkodásával szembeni érveiről, noha jóval a megírás ideje (a harmincas évek közepe) előtt megfogalmazódott egy generális jellegű kritikai gondolat: a proletárforradalom elmélete, módszereit és egyéb dimenzióit illetően is polgári, jelesül: jakobinikus eredetű (v. ö. Korsch: Hegel és a forradalom). A monográfiát egyébként Korsch felkérésre írta, s mint ahogy a tanácskommunizmus másik nagy alakjának, Paul Matticknak írott levelében jelzi: a marxizmusban levő legértékesebb elemek föltárására törekedett s ilymód kimaradt minden Marx ellen irányuló „közvetlen el-lenvetés” (lásd Buha, 308. o.). A Marx monográfia írója tehát mellőzi önnön gondolkodása szempontjából a legfontosabb kérdést — a marxizmus gyakorlati-politikai kontextusát — s a lényeg itt abban a tényben merül ki, hogy ennek a kérdésnek ideiglenes kiiktatása szinte előfeltétele a mű megírásának.

A könyv három részből áll. Az első rész címe: A polgári társadalom. Korsch a marxi gondolkodásnak a klasszikus politikai gazdaságtannal és a hegeli filozófiával való kapcsolát hangsúlyozza, méghozzá a kor-

társ szociológiai reflexióval szemben (Comte) a gondolkodás alapelve a történelmi specifikáció amely, minden történetfilozófiai, metafizikai célirányosság ellen tételeződik. Az elméleti diskurzus tárgya, a polgári társadalom totalitása „az ember önteremtése a polgári társadalomban s az ennek alapján kibomló reális absztrakciók együttese. Tehát a téma nem a „pénz, az árucseré, a bér munka, a kooperáció, a munkamegosztás stb. történelmi fejlődése, hanem ezen kategóriák polgári társadalomban megjelenített formáinak az értelmezése” (28. o.). A polgári társadalom értelmezése kulcsot szolgáltatott a korábbi társadalmi-gazdasági alakulatok magyarázatához, mégpedig abban az értelemben, ahogy az ember anatómiája kulcs a majom anatómiájának magyarázatához. A polgári társadalom nem az univerzális, apriori módon tételezett fejlődés legutolsó fokozata, mintha úgymond minden előző társadalmi-gazdasági alakulat csupán az előstádium státusával rendelkezne. Az apriori axioma megdöntése megnyitotta az utat az empirikus kutatás előtt. Marx határozottan kijelentette, hogy a polgári társadalom kategóriáinak érvényességét a többi társadalmi forma vonatkozásában csak cum grano salis kell érteni (43. o.). Minden társadalmi-gazdasági alakulat csupán önmaga vonatkozásában, totalitásként értelmezhető. A polgári társadalom kategoriális szerkezete nem a feudalizmus kategóriái továbbfejlesztésének, hanem a feudalizmus fönnállását konstatáló és perpetuáló történelmi feltételek megszüntetésének következménye. A történelmi diskurzus a materialista rekonstrukció s nem az alap és a felépítmény egymásrahatásának metafizikai teleológiája. Az egyetemesen kiterjedt áruterelés keretén belül az ember célja a termelés, az antik társadalomban a termelés célja az

ember. A polgári társadalomban a termelés szférája közvetíti az alapvető emberi viszonylatokat, a szocializációs lehetőségeket. Az eljövendő társadalom formái nem analógiák, hanem empirikus kutatások útján határozhatók meg: „a történelmi fejlődés és az emberi cselekvés közvetítésével”.

A polgári történelemelméletek kiváltképpen jellegzetessége a polgári társadalom kategorialis szerkezetének kivetítése, a célirányosan rételezett történelem mozgására. Ezért Ricardónál az elemzés kiindulópontja az érték, míg Marxnál egy külsődleges dolog, az árú, az alapvető szféra, a gazdasági szféra legkisebb sejtje. Korsch bizonyos értelemben megismétli Marx ellentmondásos viszonyulását a klasszikus politikai gazdaságtan és Hegel vonatkozásában. Egy egész sor olyan értékelést olvashatunk a könyvben, amelyeken roppant nehéz kiigazodni: „Hegel a főállító intézmények és a porosz társadalom mérsékelt fejlődésének istenítője, leszűkítette — dialektikus elveinek érvényességét a társadalom múltbeli fejlődésére, a jövő fejlődést viszont irracionálisan átengedte a belül örvénylő — kritikának” (45. o.) majd: „Marx és Engels kidolgozták azt a kritikai és forradalmi elvet, amely már formálisan benne rejtett Hegel dialektikájában” (46. o.), ugyanők, csak kacérkodtak (azt is néhanapján a hegeli filozófiával, méghozzá az elmélet külsődleges megjelenítését illetően), valójában szakítottak Hegel idealizmusával (56. o.). Korsch ebben a monográfiában a marxi gondolkodás tudományos mivoltára helyezi a hangsúlyt (amely túlhaladja a gazdasági elsődlegesség filozófiai bírálatát), noha voltaképpen nem ad számot a tudományos diskurzus általa értelmezett státusáról, hiszen ő volt az, aki előzőleg a marxizmus kritikai lényegét szorgalmazta (a marxizmus

nem tudomány vagy filozófia, hanem azok bírálata). Itt a marxizmus a „polgári társadalom új tudománya, Marx elméletének jellegzetessége, hogy egy másik osztály érdekeit képviseli, s hogy racionális öntudattal rendelkezik erről az osztálytudatról” (73. o.). Korsch ingadozik a marxi reflexiónak normaként való elismerése és a klasszikus gondolkodással való kapcsolatainak értelmezése között. Eppen ezért az ő elképzelésében a politikai gazdaságtan bírálata egyúttal politikai gazdaságtan is (sic!). *A tőke* a klasszikus gazdaságtan csúcspontja, utolsó műve a polgári gazdaságtan beteljesített elméletének és a polgári gazdaságtan a proletár, forradalmi bírálatának szintézise (100. o.). „Mint a politikai gazdaságtan kritikusa Marx továbbra is a gazdaságtan kutatója” (141. o.).

A második részben, amely egyébként A politikai gazdaságtan címet viseli, Korsch a kritikai gazdaságtan rehabilitációjában vesz részt, s gondolkodása nagy affinitást mutat a gazdasági szféra kvalitatív elemzéséhez, aminek elmaradása — s ezt többek között éppen ő ismerte föl — a XX. századi marxizmus egyik legnagyobb botránya. (Korsch mellé kell helyezni még ebben a tekintetben Rubint, Rosdolskyt stb.)

Korsch szerint Marx célja az, hogy a gazdasági kategóriákat addig értelmezze, amíg kitapinthatóvá válik az a történelmi-társadalmi realitás, amely mögöttük rejtőzik” (107. o.). A marxi gondolkodás tárgya a polgári társadalom mint szubjektum, tehát a polgári társadalom legkövetkezetesebb — Ricardónál kicsúcsosodó — önreflexiója, amelynek kifejeződése a politikai gazdaságtan mint meghatározott reflexió-forma. Korschnál a kritikai gazdaságtan magva újra a fetisizmus elmélete, az értékelmélet lényege pe-

dig a modern társadalom gazdasági mozgásának föltárása.

A harmadik részben (Történelem) a monográfia írója egyrészt visszatér a már feldolgozott témákhoz, másrészt diskurzusa több új kategóriával bővül. A természet marxi értelmezésének, elemzésének szellemében Korsch kizár minden ontológiai reflexiót. A gyakorlat filozófiájának szellemében a természet a kezdettől fogva társadalmi kategóriák közvetítésével jelenik meg, az anyagi termelés „gazdasági natura naturata”. A „természeti” jelleg kategóriája Korsch számára negatív meghatározás: azon állapotok karakterjegye, amelyekben a társadalom integrációját még nem tudatos emberi tevékenységek termelik újra (itt a kulcs a társadalomban uralkodó természeti törvények magyarázatához). De a harmadik rész legizgalmasabb mozzanata az az elméleti küzdelem, amit Korsch az egyik legfontosabb marxi kategória, a termelési erők, majd az alap és a felépítmény viszonyának értelmezéséért és koherens elemzéséért folytat. A kortárs marxizmusban aligha található erőteljesebb elemzés e kérdés vonatkozásában, s az explikáció ellentmondásaival együtt is maximálisan tevékeny. Marxnál található olyan vélemény, amelynek lényege az, hogy a történelem egyértelmű módon a termelési erők és a hozzájuk rendelt (avagy a velük meg nem felelő) termelési viszonyok egységének fejlődési szakaszaiból vezetődik le. Ennek alapján előfeltételezhető a termelőerők gyakran hangoztatott többsége. De hogyan értelmezni a termelőerők státusát? Technológiai szintet jelez ez a kategória, technológiai viszonyokat, vagy éppenséggel az ember és a termelőeszköz közötti viszonyt? Korsch egyik megoldása szerint a történelmi fejlődés objektív meghatározása — mármint a termelési erők és viszonyok kö-

zötti ellentmondások története — egy szubjektív meghatározással párosul: az eddigi társadalom története az osztályharc története. Ide kapcsolódik a következő idézet, amely Korsch Hegel-értelmezésére is visszautal: „Hegel idealista formában átgondolta a materialista viszonylatokat általában és egy filozófiai tudományos explikáció tárgyává tette” (183. o.). A lényeg pedig az „hogy a hegeli elvont mondasok ezúttal az osztályok harcával helyettesítődnek” (185. o.). Korsch egyszerre utasítja el a meta-történelmi, azaz a történelmi fejlődéstől elvonatkoztatott termelőerők metafizikáját, a teleológikus technológiai determinizmust, s fogadja el azt a tézist, miszerint az anyagi termelési erők alig különböznek a hegeli eszmétől, amely bizonyos formákban külsővé válik, hogy a következő, magasabb fokozatban elsajátítsa más létének formáit (186. o.). Másutt pedig visszaautasítja azt az elgondolást, amely szerint az anyagi termelési erők a hegeli abszolút eszme materialista átfordításának kifejeződései lennének.

A materiális termelő erők értelmezésében kulminálódik Korsch hegelianus marxizmusa. Korsch célja az, hogy megtisztítsa a termelési erők kategóriáját a technokratikus reflexióktól, azonban képtelen megszabadulni a hegeli teleológia szuggesztív hatásától. Ezért állíthatja azt, hogy a modern munkásosztály tudatos akciója megvalósítja a mindenkor elnyomott osztályok örökös óhaját, ami pár excellance metafizikai tétel. Korsch még azt is megmutatja, hogy Marxnál a történelem nem értelmezhető az ún. alap és felépítmény egymásravonatkozásaként. Már Hegel bírálta a kölcsönhatás kategóriájának alkalmazását a történelem magyarázatában. Itt ugyanis a „visszahatás” kategóriájával kipótolta dialektikus kauzalitás sem segít.

Az alap és felépítmény viszonylatának föltárása csupán egy esetben lehet koherens: amennyiben megfogalmazza a hatás és visszahatás mennyiségi viszonyait. Korsch végül is Marx materializmusának alapvető feladatát a társadalmi-történelmi kutatás különleges módszerének kiépítésében jelöli ki. Számára ugyanis a marxi új tudomány mindenekelőtt a társadalom tapasztalati kutatásá-

ban merül ki. Korsch azt nehezményezi, hogy formális szemszögből Marx módszere még ma is kevésbé fejlett. Mint ahogy a pozitívizmus a specifikum természettudományos fogalmának és módszerének rabja, Marx materializmusa sem vált el teljesen a hegeli filozófia módszerétől (232. o.).

Losoncz Alpár

KÍNA A REFORMOK ÚTJÁN

Marksizam u svetu, 1985/2—3. szám

A kérdés egy kiváló ismerőjének — Petar Simićnek — válogatásában a *Marksizam u svetu* c. folyóirat 1985/2—3. száma egy olyan témához nyúlt, amelyet mind a napi események kommentátorai, mind pedig a társadalmi történések elmélyült boncolgatói napjaink egyik legizgatóbb problémájának tartanak: a kínai reformok komplexumához. A bevezető tanulmány: *A kínai marxizmus* címmel mintha többet ígérne mint amennyit adni tud. Azt veti ugyanis fel, hogy a marxizmus Kínában egész más gazdasági és eszmei alapról jelentkezett. Érintve az eddig több marxista által sokat emlegetett témát: míg az európai marxizmus az európai társadalom, történelem és eszmei áramlatok talajáról nőtt ki — amelyben benne van még a kereszténység is —, így aztán nyilvánvaló, hogy a buddhizmus, a konfucianus és egyéb ázsiai eszmeáramlatok is hatással voltak az ázsiai, konkrétan a kínai marxizmusra.

Nyilvánvaló azonban, hogy a kínai marxizmus, ennek keretében elsősorban Mao Cetung, teljes feltérképezéséhez nem elegendő egy folyóirat különszáma. Az azonban, amit ez a külön szám nem meghirdetett

ambícióként, hanem ténylegesen hoz, megérdemel minden elismerést és figyelmet — Kína jelen politikájáról nagyon jó képet ad. Még hozzá kétoldali megvilágításban. Egyrészt néhány Kínán kívüli marxista gondolkodó elemzésének, másrészt az ide vonatkozó kínai anyagoknak a megvilágításában. E kettős forrásból olyan egész kép alakul ki, amely a folyóirat szerkesztőinek hozzáértését, értékes munkáját dicséri.

A maoizmus gyökerei

Nem vitás, hogy a maoizmusnak — mint minden másnak — társadalmi gyökerei vannak. A számban a Kínán kívüli marxistáktól közölt elemzések nem adnak teljes képet erről a társadalmi alapról, de vele kapcsolatban sok mindent felvillantanak. Magától értetődően elsősorban a kínai társadalom elmara-dottságával magyarázzák. A kiindulópont: Kína „egy őseredeti, ősi és igen fejlett agrárcivilizációra (amely valószínűleg egész a reneszánszig egyenrangú, ha ugyan nem volt fölényben az európaival szemben) támaszkodik”. Amire azonban ennek a társadalomnak irányítását a kínai

kommunisták átvették, Kína már messze lemaradt az iparilag fejlett társadalmak mögött.

A gyűjtemény egyik gyöngyszeme Marie-Claire Bergère: *A kínai fejletlenség történelmi gyökerei* című cikke, amely ennek a lemaradásnak a magyarázatát keresi. Persze itt sem várhatunk teljes magyarázatot — ahhoz kötetek kellenének —, de jelentős annak a sztálini mechanikus determinizmussal szakító marxista felfogásnak az érvényesítésére tett kísérlet, amely számos összetevő kölcsönhatásával magyaráz egy adott helyzetet, s ennek alapján lehetségesnek tartja azt is, hogy egy társadalom elszalasztja a fejlődés lehetőségét. A konkrét esetben ezt a lekésést a fejlődés vonatáról a kínai társadalom jellegzetességével magyarázza: „Ebben a távlatban Kína fejletlensége és a kapitalista gazdaságra való áttérés képtelensége nem annyira a külső agresszió következménye, mint a társadalmi kizsákmányolás egy rendszerének hatása, amelynek gazdasági hozzájárulását a kis méretű vagy nem létező többlet korlátozza”.

A tény: a kínai kommunisták a hatalom átvételekor még az 1917. évi Oroszországnál és az 1945. évi Jugoszláviánál is elmaradottabb társadalmat kaptak. Ez az objektív helyzet, s az azzal való szubjektív birkózásnak egy változata adja a maoizmust. Mint ismeretes, valamennyi elmaradott társadalomban a kommunisták közös problémája, hogy a marxi tétellel szemben — mely szerint a termelő erők egy fejlettségi foka magával hozza a termelőviszonyok megváltozását — a termelő viszonyok megváltoztatásával akarják meggyorsítani a termelő erők fejlődését. Ez az a körülmény, amellyel a szocializmus olyan vonzóerővel bír minden fejletlen társadalomban, de egyben ezzel magyarázható ennek a társadalomnak minden diadala és

tragédiája egyaránt, egész addig amit sztálinizmus gyűjtőnéven tart számon a mozgalom története. Az ebből a hősi vállalkozásból eredő leggyakoribb hiba a voluntarizmus, az a tévhit, hogy a társadalom alkalmazkodik az élcspart szubjektív akaratához és ha ez nem sikerül, az csak az osztályellenség műve. Ez a voluntarizmus okvetlenül beleépült a maoizmusba is. A cikkírók különösen sokat foglalkoznak egy megjelenési formájával — az értéktörvény lebecsülésével. Persze elemzésük itt sem lehet teljes, már azért sem, mert a mai marxizmus még nem birkózott meg teljesen a problematikával. Többek között azért, mert az értéktörvény teljes figyelmen kívül hagyásának különféle változataira való visszahatásként hajlamossá váltak elfeledkezni egyrészt arról, hogy nem lehet marxista, aki nem vallja az értéktörvény megzabolásának marxi elképzelését, az elidegenülés elleni harc hősi vállalkozását, másrészt arról, hogy az értéktörvény szabad érvényesülését — természetesen más terminológiával — világpolitikává tevő reaganomika sem tudja semmivé tenni, hogy már a kapitalizmuson belül sem állítható vissza az értéktörvény érvényesülésének az a formája, amely Marx korában uralkodó volt.

Sokkal teljesebb az az elemzés, amely a maoista voluntarizmus utópista elemeit tárja fel. A nagy ugrás kampánya idején többek között azt a kínai helyzetből adódó tévhitet, hogy a „falu erkölcsileg följobbvaló és politikailag aktívabb mint a város”, amiből a kommunizmus építésének egy faluközpontú, a parasztság utópizmusával áthatott elképzelése adódik. A kulturális forradalom idején pedig ennek az utópizmusnak három eleme is volt: 1. a nép egészében jó és spontánul követi és alkalmazza a helyes politikai irányvonalat, csak segíteni kell Mao tanainak

rendszeres és elmélyült tanulmányozásával; 2. a kínai nép kész elfogadni az önzetlenséget és az aszkétizmust a szocializmus központi jellemvonásaként, amivel vele jár, hogy a szocializmus viszonylag gyenge anyagi alapján az erkölcsi és politikai, nem pedig az anyagi serkentőerőt és társadalmi víziót kell előnyben részesíteni, és 3. a hangsúly a tömegek alkotó erejére tevődik.

Ez az elemzés azonban kénytelen némi utópizmust felfedezni a mai kínai politikában is. Mert ha a maoizmusban a tömegek „megideologizálását” látjuk bizonyos voluntarista célok érdekében, de ugyanakkor az igényeknek a kielégítés lehetséges szintjére való leszorítása érdekében is, a mostani irányzatban pedig a fejlődés meggyorsításának, tehát az igények és kielégítésük lehetősége egyidejű növelésének kísérletét, akkor nem lehet kizárni annak lehetőségét, hogy ismét a tömegek igényének leszorítására kanyarodnak vissza, mihelyt a mai kísérlet nem jár a fejlődés lényeges meggyorsításával, vagy pedig az igények túllépi a kielégítés lehetőségét és ezzel veszélyessé válnak a társadalomra. Ezért lényeges az utópista elemek fölfedezése a mai kínai reformelképzelésekben, mint ahogy azt Stuart R. Schram: *Az utópiától és vissza: a Kínai Kommunista Párt történetének ciklusai* című cikkében teszi. És ez csak részben intellektuális okoskodás, nagyobb részben a reális helyzet adta lehetőségek latolgatása.

A kínai önkritika

A szám nagyon értékes része maguknak az ide vonatkozó kínai anyagoknak a közlése. Pedig ezekben az anyagokban nem annyira az elmélyült marxista elemzés a lényeg, hanem a kérdéseknek a napi politika szintjén való tárgyalása. Csak-

hogy itt egy egymilliárd lakosú országról és a kommunista mozgalom egy lényeges fordulatáról van szó, tehát ez a napi politikai szint is történelmi dimenziót kap. Maga pedig az a mondanivaló, amit ezek az anyagok tartalmaznak — és ezzel lényeges súlyt kapnak — a maoizmus kritikáját is tartalmazza. Mert a mostani fordulathoz a kínai politikának választ kellett adnia arra is, ami a maoizmusban nagy és időtálló, de ugyanakkor meg kellett adni annak kritikáját is.

Mi az ami a mai kínai értékelés szerint a maoizmusban maradandó? „A kulturális forradalommal jelzett súlyos baloldali hibákért valójában leginkább Mao Cetung elvtárs felelős. Ennek ellenére mindez a proletárforradalom nagy egyéniségének hibája volt” — állapítja meg a Kínai Kommunista Párt Központi Bizottságának ide vonatkozó határozata. Majd mindjárt hozzáteszi: „Mao Cetung elvtárs nagy marxista és nagy proletár forradalmár, stratégia és elméleti tudós volt.” Ennek alapján a marxizmus eredeti továbbfejllesztésének tekinti Mao Cetung tanítását: az új demokratikus forradalomról, a szocialista forradalomról és a szocialista építőmunkáról; a forradalmi hadsereg és a katonai stratégia kiépítéséről; a politikáról és taktikáról; az ideológiai, politikai és kulturális munkáról és a párt kiépítéséről. Ennek keretében ismerteti azokat az elveket, amelyekhez a kínai kommunisták továbbra is töretlenül ragaszkodnak, és pedig: a tényekben kell keresni az igazságot; mindenben a tömegekre kell támaszkodni; a kínai forradalom és szocialista építőmunka alapvető kiindulópontja a kínai valóság és a tömegek, saját erőre való támaszkodás. Mindennek alapján „meg kell őriznünk az egész pozitív tapasztalatot, amelyet a marxizmus—leninizmus univerzális elveinek a kínai forrada-

lom konkrét gyakorlatával s a több mint 50 éves építőmunkával való összeolvadása adott”.

Mindez azonban nem gátolja meg a kínai kommunistákat abban, hogy kemény bírálatot mondjanak a maoizmusról, s annak következményeiről. A kritika elsősorban a maoi politika következményeinek föltárásában hoz újdonságokat. Ezzel kapcsolatban nem csak arra mutatnak rá, hogy — többek között a maoizmus hibája miatt — 1981-ben Kína ipari és műszaki szintje 20 évvel lemaradt a fejlett kapitalista országok mögött, s a mezőgazdaság terén 40—50 évvel, hanem konkrét adatokkal kimutatják azt is, hogy a maoi politika, — elsősorban a kulturális forradalom — súlyos következményekkel jár Kína termelésében, egész társadalmi életében, többek között visszavetette az ipari és mezőgazdasági termelést, sőt néha még az éhínség rémét is visszahozta a kínai társadalomba. A konkrét adatok mellett ez a kritika kiterjed a maoi politikai gyakorlat kemény bírálatára. Ez a bírálat arra mutat rá, hogy a kulturális forradalom a revizionizmus és a kapitalista út elleni bírálat örve alatt le akart számolni számos helyes és jelentős tétellel, amelyeket marxista és szocialista elvként, azt megelőzően Mao Cetung is hirdetett vagy támogatott. A helyesnek és a tévesnek ez az összekeverése azzal a következménnyel járt, hogy többé nem tudták megkülönböztetni ki az igazi ellenség és a „kapitalista út híveiként — valójában minden szinten a legodaadóbb pártkáderekkel számoltak le, akik a szocializmusért vívott harc fő erejét jelentették addig és jelenthetnék volna továbbra is. Mindezt a tömegekre való támaszkodás nevében csinálták, közben az egész kampány eltávolodott a Párttól meg a tömegektől is, mivel a tömegek teljesen tanácstalanná váltak, a párt-szervezetek pedig részben vagy tel-

jesen megbénultak, a belső pártélet válságos pontra jutott, a pártkáderek lemorzsolódtak. Mindennek következménye az volt, hogy „a kulturális forradalom nem az ellenséget, hanem bennünket lökött káoszba”.

A maoista gyakorlat bírálata az okokról már kevesebbet szól, de az is figyelemre méltó, amit a maoi elferdülések és a kulturális forradalom egész gyakorlatának okairól föltártak. Az okok elemzésénél ugyanis nem elégszenek meg annak leszögezésével, hogy „sajnálatra méltó, hogy Mao Cetung helyes nézetei a gyakorlatban nem valósultak meg, mert későbbi éveiben hibákat követett el, amelyekre az jellemző, hogy az osztályharc céljait kiterjesztette és abszolút kategóriákban gondolkodott, de ehhez a gyakorlathoz hozzájárult az is, hogy a Párt elmulasztotta ezeket a hibákat idejekorán kijavítani”. Ezen túlmutatóan az elemzések rávilágítanak még két okra. Egyrészt arra, hogy a kínai párt a háború és a kemény osztályharc körülményei között fejlődött, aminek következménye az lett, hogy amikor az új körülmények között az osztályharc sajátos új problémáival találta magát szemben, akkor is visszatért a múltból örökölt tömegharc kemény módszereire, ezeket a módszereket a szubjektivistá gondolkodásmód és a realitástól való elszakadás hatására mechanikusan alkalmazta. A másik okot pedig abban látják, hogy Mao Cetung tekintélye túlzottan ráfeküdt a Pártra, úgyhogy az nem tudta föltalálni magát az új körülmények között, Mao maga viszont mindinkább elszakadt a tömegektől és a gyakorlattól, mindinkább a Párt fölé helyezte magát. Ezért a maoizmus egyik legfőbb magyarázata az, hogy „a különféle történelmi körülmények hatására elmulasztottuk az ország politikai és társadalmi életében intézményessé és hivatalossá tenni a belső pártdemokráciát”.

Mi változik

A múlt iránti viszony képezi az alapját a mostani reformok kidolgozásának. Az elméleti alap a jelek szerint majd csak később alakul ki teljesen. Így aztán ebben a gyűjteményben is csak néhány és elég szegényes forgácsot kapunk ide vonatkozóan. Csak ízelítőként közöl a folyóirat egy értekezést az ázsiai termelési módokról — ami a történelmi szemlélet sztálini sématisztusától való megszabadulás kiinduló pontjaként érdemel figyelmet — és a demokráciáról. De az elvi alaptól inkább csak egy tétel („A szocializmus nem jelent elszegényesedést, hanem a szegénység felszámolását. Nekünk szilárd eltökéltséggel és maximális kitartással a kínai ipar, a mezőgazdaság, a honvédelem, a tudomány és technológia korszerűsítésén és a gazdasági fejlődésen kell munkálkodnunk”) és egy cél („ki kell építenünk a szocialista civilizációt amely egyidejűleg ad magas anyagi, kulturális és ideológiai szintet... a szocialista rendszerben, amelyben a nép az úr, Pártunknak vezetnie kell a tömegeket abban a reformban, amely Kínát magas kulturális és demokratikus szintű, korszerű és hatalmas szocialista országgá alakítja át”) látszik.

Részletesebben olvashatunk viszont a gyakorlati intézkedésekről, főleg az új gazdasági mechanizmusról. Ez a mechanizmus fölöleli az árreformot, amely teljesebb mértékben kihasználja az értéktörvényt, megteremti a piac és az árak egyensúlyát és szakít az eddigi — pusztán tervezésen, az államvezetőség szubjektív akaratán nyugvó árrendszerral. A reform továbbá fölöleli a beruházások új rendszerét, amely az eddigi pusztán adminisztratív, tehát költségvetésből történő beruházás mellett alkalmazza az adminisztratív és gazdasági módszer olyan kombinációját, amelyben az állam a költsé-

ségvetési dotációt a bankok révén osztja el, meg a tisztán gazdasági módszert is, amelynek keretében a beruházások kamattal visszatérítendő bankhitelekkel történnek. Különösen részletesen kidolgozták az új gazdaságirányítási rendszert, amely abból indul ki, hogy a gazdaságirányítás mostani kínai rendszere a sztálini korszak szovjet mintájára készült el, tehát túlzottan központosított, ami azzal jár, hogy a központi irányítás elfojtja a gazdasági életet, a helyi hatóságok, a vállalatok és a dolgozók lelkesedését és kezdeményezését. Közben Kínában Európa nagyságú tartományok vannak, tehát ebben az országban a túlzott központosítás még jobban megbosszulja magát, mint a sztálini Szovjetunióban. Éppen ezért ezt a túlzott központosítást fokozatos decentralizálással, a központi termelésnek és a helyi szervek, vállalatok kezdeményezésének és életerejének kombinálásával egészen más rendszerré kell átalakítani. A gazdaságirányítási rendszer átalakítását kiegészíti a vállalat irányításának rendszere, amely fölöleli, hogy az állami terv irányítása alatt a vállalatok maguk igazgatják pénzügyi és anyagi forrásait, hogy minimális munkafelhasználással maximális eredményeket érjenek el. E tekintetben nem riadnak vissza a kapitalista tapasztalatok fölhasználásától sem, de mindenképpen véget akarnak vetni a vállalati bevételek és kiadások monopolisztikus állami ellenőrzésének, hogy a vállalatok önállóvá, érdekeltté és gazdasági követelményekhez rugalmasan alkalmazkodóvá váljanak. A vállalati önállóság növelésével lépést kell tartania a vállalati irányítás reformjának is, aminek keretében a személyi felelősséget mindinkább a kollektív vezetéssel kell kombinálni. „E célból fokozni kell a vállalatok és kormányintézmények demokratikus igazgatását, be kell vezetni és tökéletesíteni kell a munkás-

kongresszusok rendszerét és fokozatosan át kell térni a különféle szintű vezetők megválasztására, hogy a dolgozók felügyeleti jogot kapjanak felletteseik felett". Végül, erre a sok szintű és sokrétű reformra épül föl az egész társadalom modernizálása, aminek az itt közölt anyagok szerint hét vonatkozása van: a független és mindent felölelő nemzeti gazdaság; a mezőgazdaság fejlesztésének elsőbbsége; a sokrétű technológiai struktúra (amely a legkorszerűbb termelés mellett magába foglalja a hagyományos kisipart és a műszakilag intenzív termelést a munkaintenzívvel igyekszik kombinálni); a technológiai átalakulás meggyorsítása; a különféle gazdasági formák koegzisztenciája (amelynek keretében az állami tulajdon és szövetkezeti tulajdon mellett nemcsak a kínai magántulajdont kívánják megtérni, hanem még a részvénytulajdont is, sőt a kínai és a külföldi beruházók közös befektetését is); a koncentráció és a decentralizáció már említett kombinálása és végül a szocialista szellemi civilizáció, amely az egész nép művelődési, tudományos és oktatási szintjének emelését jelzi.

Végül csak megemlítenénk mindezzel kapcsolatban még egy nagyon érdekes témát, amelyre ez a gyűjtemény is csak közvetve utal. A történelem fogja majd tisztázni, hogy a kommunista mozgalom és a szocializmus jövője szempontjából milyen sajnálatos veszteség — a sok kedvezőtlen körülmény között a legújabb — hogy a kínaiak reformvállalko-

zása a jugoszláv kommunisták gazdasági nehézségeinek idejére esik. Annak idején ugyanis — mint ahogy a gyűjtemény végén közölt könyvismertetések kimutatják — E. Friedman: *Maoizmus, titoizmus és sztálinizmus* című könyvében azt fejegette, hogy a kommunista mozgalomnak és a szocialista építőmunkának két alternatíva között kell választania: egyik a maoista, amely abszolutizálja a szubjektív tényezőt és valójában a sztálinista etatista modellel keretében marad és a másik a titoista, amely a gazdasági és társadalmi törvényszerűségekre, a szocialista átalakulás folyamatosságára teszi a hangsúlyt, de nem tagadja a tervezés szerepét sem. Friedman akkor úgy becsülte föl, hogy a kínai kommunisták is végül kénytelenek lesznek magukévá tenni ezt a titói utat, vagyis tanulni a jugoszláv tapasztalatokon. Most viszont az itt közölt anyagokban is szó esik arról, hogy a kínaiak a „magyar modellből” próbálnak tanulni, ami érthető is, mert hogyan lehetne szubjektíve mintaképül választani egy rendszert, amely 80 százalékos inflációt és 20 százalékos munkanélküliséget hozott. Pedig ha a kínai fordulat néhány évvel előbb, vagy néhány évvel később következett volna be a „titoizmus” vonzása jobban érvényesülhetett volna és jobban kifejezésre juthatott volna, hogy objektíve az öngazgatás a szocializmus továbbfejlődésének igazi útja.

BÁLINT István

KÉT TANULMÁNY A KUBIZMUSRÓL

Albert Gleizes: A kubizmus. Corvina Kiadó, Bp., 1984

Századunk első évtizedeiben rendkívül elterjedt jelenséggé vált, hogy a festőnek a képek mellett elméletet is kell alkotnia a festészetről. A művészetnek a vizuális köznyelvtől való fokozatos eltávolodásával párhuzamosan nőtt az érdeklődés a festők írásbeli önértelmezései, elméleti megnyilatkozásai vagy épp mentegetőzései iránt. Az impresszionisták és a posztimpressionisták még csak levelekben és naplójegyzeteikben vallottak művészetük mibenlétéről, a kubizmustól kezdődően pedig a tanulmány és az esszé is az önértelmezés műfajává vált. Jellemző, hogy a kubizmus másodrangú francia képviselőjét, Albert Gleizes-t már nem is festményei, hanem elméleti fejtegetései tették híressé. *A kubizmusról* című Metzingerrel közösen írt könyve 1912-ben jelent meg. Noha e kötetről azóta kimutatták, hogy zűrzavaros, dogmatikus elméleteket tartalmaz, megjelenése idején, mint a mozgalomról szóló első önálló mű, világszerte széles körű érdeklődést keltett. Egy évvel a francia kiadás után egy angol és két orosz kiadásban is megjelent, döntően befolyásolva a kubista festészet értelmezését és további sorsát.

Hasonlóan nagy érdeklődést keltett Gleizes, *A kubizmus* című könyve, mely a Bauhausbücher sorozat 13. köteteként 1928-ban jelent meg. A budapesti Corvina Kiadó által magyarárt megjelentetett mű egy történeti és egy elméleti tanulmányból áll. Az elsőből megtudjuk, hogy 1928-ban hogyan látta Gleizes a kubizmus történetét, a másodikból pedig azt, hogy 1925-ben hogyan értékelte az eltelt másfél évtizedben lezajlott művészeti fejlődést. Fontos hangsúlyozni, hogy a szerző elsősorban művésznek tekintette magát, s

ez a tény elméleti koncepcióját döntően meghatározza. Különösen a történeti részben érezzük a tényekhez való objektív ragaszkodás és módszeresség hiányát, ami oda vezet, hogy távolról sem a kubizmus tényleges történetével állunk szemben, hanem személyes sértődöttségek krónikájával, egy sokáig meg nem értett művészember homályos érvelésével. De ezen túlmenően sem problémamentes a Gleizes-féle fejlődési modell. A szerző a kubista mozgalom fejlődési irányát kritikátlanul azonosítja saját 1925-ös, illetve 1928-as művészeti célkitűzéseivel, és eretnekséggel vádolja mindazokat a művészeket, akik nem az ő útját követték. Így egy gyanúsán egyszerű kép alakul ki a kubizmus történetéről: olyan mintha egy felső lény vezényszavára a művészek katonás fegyelemmel meneteltek volna végig azon az úton, mely a tömegek szubjektív átértelmezésével kezdődik, a perspektivikus mélységillúziótól való elszakadással folytatódik és a kubizmus úgynevezett harmadik fázisában ér ideiglenesen véget. Gleizes elméleti tanulmánya alapján a harmadik fázisban abszolutizálódik a képsíknak a valóságtól való függetlensége, végérvényessé válik a teljes elszakadás mind az érzéki-konkrét látvány leíró elemzésétől, mind a tömegek több nézőpontú analízisétől. Eltűnnek a testiséget sugalló formák, a széthúzó, individuális színfoltok és a statikussággal szemben a szabadon mozgó önelvű formák egyetemességet sugalló rendszere jön létre. Szerzőnk kifejezéseit használva úgy is fogalmazhatunk, hogy a „térbeliséget” felváltja az „időbeliség”, miközben tudnunk kell, hogy ezzel már Gleizes alapkategóriáit használjuk. A térbeliség és az időbeliség szembeállítás

számára egyet jelent a klasszikus és a modern, az antropomorf és a dez-antropomorf, a szubjektív-érzéki és az egyetemes szembeállításával.

A mai olvasó csodálkozva tapasztalja, hogy Gleizes fejlődésmo- delljének csúcsháról teljesen hiányzik mind a véletlen, mind pedig az egyéni intu- íció és a képzelet, sőt a francia művész ezek kizárását nemcsak esz- tétikai, hanem etikai tettnek minő- síti. Kétségtelen, hogy ez semmikép- pen sem a kubizmus valódi történe- tét tükrözi és nagyfokú elfogultság vagy inkább vakság szükséges ah- hoz, hogy az ember ilyen személy- telenül egyetemesnek tekintse Picas- so, Braque, Léger, Villon és a töb- biek azon műveit, melyeket szerzőnk a mozgalom harmadik, egyúttal végső szakaszába sorol. Az egészben

csupán annyi igazság van, hogy a kubizmus után kialakuló irányzatok egyike-másika a valóság bonyodal- maival szemben valóban azt a sze- mélytelen egyetemességet vállalta, amelyet szerzőnk helytelenül Picas- sóékra próbált erőszakolni: például Mondrian neoplaszticizmusa, Male- vics szuprematizmusa, a konstruktí- vizmus több válfaja és nem utolsó- sorban a Bauhaus, mely Gleizes könyvét kiadta.

Mindent összevetve, Gleizes mun- kája nem több mint közepes jelen- tőségű kultúrtörténeti dokumentum, s akit a kubizmus valódi története és megbízhatóbb elmélete érdekel, jól teszi, ha a mozgalomról szóló könyvtárnyi terjedelmű irodalomból más könyveket is fellapoz.

SEBŐK Zoltán

MAGYAR NÉPBALLADÁK — SZERBHORVÁTUL

Dávid András: Hej paun paune (Antologija mađarskih narodnih balada)
Narodna knjiga, Beograd — Minerva, Subotica — Beograd, 1980.

A magyar és a délszláv művelő- dési kapcsolatok történetében egy- más népköltészetének megismerése szempontjából egyoldalúság tapasztalható. Míg ugyanis a magyarok Kazinczy — tehát már majdnem kétszáz év — óta ismerik és fordít- ják a jugoszláv népköltészetet, ad- dig, különösen a népballada eseté- ben, ez a közeledés a másik részről — nem függetlenül az egykori magyar uralkodó osztály erőszakos politiká- jától — alig talált viszonzásra. Ezért tekinthető rendkívüli megbecsülést érdemlő vállalkozásnak a Dávid Andrásé, aki a folklór tudósaként és mint a szerbhorvát nyelv kiváló ismerője, 1967 óta a magyar népbal- ladák átültetésére szánta magát.

Műfordításai tudományos és mű- vészeti igény szintézisének termékei: Dávid ugyanis a tőle telhető teljes-

ségre törekedett, amikor terjedelmes könyve anyagát összeállította. A gondosság jele egyebek között az a tanulmány is, mely a magyar balla- dakutatás eddigi eredményeit foglal- ja össze, a balladák külföldi fogadta- tására is kitérve.

Az antológia egyébként 111 nép- balladát tartalmaz, a válogatás a teljes magyar nyelvterület gyűjtésé- ből történt, különös tekintettel a mi vidékünkön felkutatott változa- tokra. A felosztás a társadalomtör- téneti genézist és a tipikus motívu- mokat egyaránt figyelembe veszi.

Az első csoportban az archaikus, vagyis az emberfeletti lényeket is szerepeltető balladákat találjuk, pél- dául a *Júlia szép lányt*, akit az égiek soraik kiegészítésére magukhoz vesznek. Ezeket az erőszak által ih- letettek követik, mint a *Bíró szép Ist-*

vánné lánya, aki inkább meghal, mintsem hogy a király kezei közé kerüljön. Külön ciklust kaptak a kapzsiság, a pénzimádat tragikus következményeit feldolgozó formák, élükön a *Kőmíves Kelemennével*. Ezután az osztályelbűtletektől gátolt szerelem szomorú történetei sorakoznak többek között a *Kádár Katával*.

A következő részben a *Homlódi Zsuzsannához* hasonlóan bűnbe esett lányok motívumkörére épült néhány szöveg található. A hatodik csoportba az akadályokat nem ismerő szerelmet megőröktető balladák kerültek: *A párja vesztett gerlice*, *A fogoly katona* és a többiek. A házasságtörés, a hűtlenség kegyetlen megbüntetése szintén önálló ciklusban szerepel. Ide mindenekelőtt a feleséget bosszúból felgyújtó *Barcsai* tartozik.

A harc és a gyilkosság élményköre is helyet kapott a műfordítások között. A törökök elleni áldozataitól a számító erőszakon át a féltékenység gyászos következményeiig terjed e két fejezetbe felvett balladák motívumláncolata. A vidám tartalmú románcok mellett a betyártörténetek feldolgozásai sem maradtak ki e gyűjteményből.

Legvégül a polgárosodás és a technika térhódításával, például a cséplési balesetekkel kapcsolatos, tehát újabb keletkezésű népballadák is helyet kaptak a gyűjteményben a

könyv befejezésében is hangsúlyozva a történeti szempontot.

Dávid András nem csupán tájékozódni óhajtó vagy esztétikai élményre szomjazó olvasóknak, hanem teljesebb ismeretanyagot igénylő kutatóknak is készítette munkáját, ezért mondható különösen nálunk párját ritkítóan antológiája könyvészeti alapossága. A balladatípusok jegyzetanyagában ugyanis a gyűjtő neve mellett a gyűjtés területe is jelölve van, a kezdősorok mutatója pedig a szövegek metrikai sajátosságaira is utal.

A fordító művészi igényei abban tükröződnek, hogy az eredeti szövegnek a jellegzetességeit a szerbhorvát nyelv által kínált lehetőségek kihasználásával érzékelteti. Újjáalkotja tehát a balladákat, miközben a jelentésbeli azonosságot és részben a nyelv történeti vonatkozásait, valamint a tájjellegét is szem előtt tartja. A verstani megmunkálást illetően szintén az eredetivel egyenértékű eredményekre törekszik, a rímek hatásáról sem mond le.

Nem hiába írt az antológia két recenzense — Penavin Olga és Radmila Pešić — az elragadtatás hangján Dávid András vállalkozásáról, hiszen népeink művelődésbeli kapcsolattörténetének és barátságának egyik legteljesebb megvalósulása az ő kiállítását és tehetségét dicséri.

VAJDA Gábor

A Létünk folyóirat

MEGHIRDETI

1985-ös

tanulmány pályázatát

a következő témakörökre:

- Életmódváltozás- és közérzeti összefüggései,
- Településszociológia.

A pályamunkákat 2 példányban, *1985. december 31-éig* kell a szerkesztőség címére eljuttatni. Kérjük tüntessék fel, hogy a tanulmány a pályázatra készült. A beérkezett pályaműveket a szerkesztő bizottság által kinevezett bíráló bizottság bírálja el.

I. díj	20 000,— dinár
II. díj	15 000,— dinár
III. díj	10 000,— dinár

A pályázat eredményét a Létünk 1986. évi kertes számában tesszük közzé. A díjnyertes tanulmányokon kívül a folyóirat a megjelentetésre alkalmas valamennyi pályaművet közli, természetesen szerzői tiszteletdíj ellenében.

A szerkesztő bizottság

MUNKATÁRSAINK

Lektor: Tumbász Erzsébet

A szerbhorvát nyelvű szövegeket Garai László fordította magyarra.

Az angol nyelvű tanulmány Emih Anikó fordítása.

Német nyelvű összefoglalók: Szenes György

Angol nyelvű összefoglaló: Azucki Livia

Korrektorok: Mengl Irén és Horvát Kocsis Erika

SZÁMUNK SZERZŐI

<i>dr. Hódi Sándor,</i>	a pszichológia doktora, az adai Egészségház és a Potisje Szerszámgépgyár pszichológusa
<i>dr. Koncz Katalin,</i>	a közgazdaságtudományok kandidátusa, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Munkagazdaságtani Tanszék, Budapest
<i>dr. Somogyi Sándor,</i>	a közgazdaságtudományok doktora, a szabadkai Közgazdasági Kar Szervezéstudományi és Informatikai Intézetének igazgatója
<i>Djigaš Branimir</i>	okleveles közgazdász, a Gavrilović Húsfeldolgozó ÜTMASZ számítóközpontjának vezetője
<i>Gazafi László</i>	gépészmérnök, a Szabadkai Közgazdasági Kar Szervezéstudományi és Informatikai Intézetének tanársegéde
<i>Bela Duranci</i>	művészettörténész, Szabadka
<i>Mák László</i>	okleveles közgazdász, Kanizsa
<i>Lévay Endre</i>	író és publicista, Szabadka
<i>dr. Aleksandar Đurđev,</i>	a jogtudományok doktora, az újvidéki Jogi Kar tanára
<i>Varga István,</i>	az Újvidéki Televízió külpolitikai újságírója
<i>dr. David J. Roy,</i>	a Montreali Klinikai Kutatóintézet Bioetikai Központjának igazgatója, Kanada
<i>Losoncz Alpár</i>	okleveles jogász, az újvidéki Jogi Kar tanársegéde
<i>Bálint István</i>	külpolitikus, a Magyar Szó külpolitikai rovatának állandó munkatársa, az SZVT Fordítószolgálatának vezetője, Újvidék
<i>Sebők Zoltán</i>	egyetemista, Kanizsa
<i>dr. Vajda Gábor,</i>	az irodalomtudományok doktora, Zrenjanin
<i>Faragó Endre</i>	képzőművész, Zágráb

létünk

— társadalmi, tudományos, kulturális folyóirat. — Alapító: Vajdaság Dolgozó Népe Szocialista Szövetségének Tartományi Választmánya. — Kiadja a Forum Lap- és Könyvkiadó és Nyomdaipari Munkaszervezet, 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić utca 1. — Szerkesztőség: 24000 Subotica, Trg slobode 1/2., Tel.: 024/26-819. — Szerkesztőségi fogadóórák: mindennap 10-től 12 óráig. — Megjelenik kéthavonta. — Előfizethető a 65700-603-6142-es folyószámlára; előfizetéskor kérjük feltüntetni a LÉTÜNK nevét. — Előfizetési díj belföldön egy évre 250 dinár, egyes szám ára 50, kettős szám ára 80 dinár, külföldre egy évre 500 dinár; — Készült a Forum nyomdájában Újvidéken.

